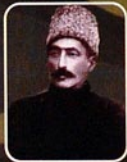

QASIM HACIYEV
ƏNVƏR ÇİNGİZOĞLU

QARABAĞLI HƏRBÇİLƏR

Qasım Hacıyev,
Ənvər Çingizoğlu

~~Böyük məlumat
xidməti şöbəsi~~

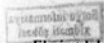
Az-267401

**QARABAĞLI
HƏRBİÇİLƏR:**
Çar və AXC ordusunun zabitləri

(Tarixi-ensiklopedik tədqiqat)

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı-Təknur-2011

Elmi redaktoru: t.ü.e.d. K.K.Şükürov

Bədii redaktoru: V.X.Quliyev

Rəyçilər:
t.ü.e.d. C.Mustafayev
t.ü.f.d. B.Məmmədli
t.ü.f.d. Y.Hüseynov
t.ü.f.d. N.Məmmədov

Qasım Hacıyev, Ənvər Çingizoğlu. Qarabağlı hərbiçilər: Çar və AXC ordusunun zabıtları. - Bakı, "Təknur", 2011, ? səh.

Monoqrafiya XVIII əsrdən XX əsrin 20-ci ilinədək Qarabağ xanlığı, Çar Rusiyası və AXC ordusunda xidmət etmiş qarabağlı hərbiçilərdən bəhs edir. Kitabda hərbiçilərin həyatı və döyüş yolları geniş işıqlandırılır.

Kitab ali və orta ümumtəhsil məktəblərin müəllimləri, bakalavrları, magistrarı və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Müəllif hüquqları qorunur. Müəlliflərin icazəsi olmadan bu kitabı və ya onun hər hansı bir hissəsini çap etdirmək, surətini çıxarmaq qadağandır!

ISBN: 978-9952-445-02-5

© Qasım Hacıyev, 2011
© Ənvər Çingizoğlu, 2011

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının Qarabağ regionu Dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biridir. Azərbaycanın tarixində, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ regionunun özünəməxsus rolu və yeri vardır.

Son zamanlar Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinə dair monoqrafiyalarla bərabər müasir dövrdə dəir xeyli dəyərli tarixi, siyasi, iqtisadi, fəlsəfi və hüquqi əsərlər çap edilmişdir ki, bunlar Azərbaycan Respublikasının Qarabağ regionunun, xüsusilə Yuxarı (Dağlıq) Qarabağ bölgəsinin tarixini, həmçinin ərazilərimizə erməni iddialarını, Ermənistanın-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin səbəb və nəticələrini bu və ya digər dərəcədə əks etdirir. Bunların sırasında Ulu öndər Heydər Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin məruzə, çıxış və müsahibələri topluları, Heydər Əliyev Fondunun nəşr etdiyi "Qarabağ həqiqətləri" bukletlər toplusu; Ramiz Mehdiyevin "Azərbaycanlılara qarşı soyqırım gerçəklikləri".-B., 2000, "Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə yanvar 2002-dekabr 2006. II c".- B., 2007, "Gorus-2010: absurd teatri mövsümü".-B., 2010; Əli Həsənovun "ATƏT və Azərbaycan: Helsinkidən Lissabona qədər. Lissabon Sammiti - 96".-B., 1997, "Azərbaycan və ATƏT: Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi ümumavropa təhlükəsizliyi fonunda".-B., 1997; Yaqub Mahmudovun "Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı".-B., 1998, "Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti".-B., 2002, "Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yürüşü".-B., 2011, Yaqub Mahmudov və Kərim Şükürovun "Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər (Azərbaycan, ingilis, fransız, ərəb, alman və rus dillərində)".-B., 2005; İqrar Əliyevin "Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr".-B., 1989; Qiyasəddin Qeybullayevin "Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair)".-B., 1990; Tofiq Köçərlinin "Qarabağ (Qarabağ tarixinin saxtalaş-

dırılması əleyhinə).-B., 2002, "Qarabağ: yalan və həqiqət". B., 1998; Ziyad Səmədzadənin "Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər".-B., 1995; Vəfa Quluzadənin "Gələcəyin üfurları (Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti barədə mülahizələr, müsahibələr, şərhlər)".-B., 1999; Çoxməhəllifli "Qarabağ: suallar və faktlar".- B., 2002; Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin nəşr etdiyi "Erməni cinayətləri (sənədlər əsasında) I cild".- B., 2004; Rəftar İmanovun "Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd – qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti".-B., 2005; F.İbrahimlinin "Qarabağ dünyünü".-B., 2005; Fizuli İsmayılovun "Qarabağ konfliktini ABŞ-in global siyasəti kontekstində".-B., 2001; Həvva Məmmədovanın "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət. Erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920)".-B., 2006; Səmyuel A.Uimzin "Ermənistan – terrorçu «xristian» ölkənin gizliləri. Ermənilərin böyük fırıldaq seriyaları, I cild".-B., 2004; Yuri Pompeyevin "Qarabağın qanlı burulğanı", V.İbayevin "Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi insan hüquqları kontekstində (Tətbiq olunan hüquq və məsuliyyət məsələləri)".-B., 2001, "Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi beynəlxalq hüququn CUS COGENS prinsipləri prizmasında".-B., 1999; Tofiq Məmmədovun "Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə", -B., 2006; Qasım Hacıyevin "Bərdə şəhərinin tarixi (b.e.ə. III – b.e. XVIII əsri)".-B., 2000, "Bərdə şəhəri – coğafi, siyasi, mədəni tarixi (b.e.ə. IV – b.e. XIX əsri)".-B., 2008, "Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti (Azərbaycan, ingilis və fransız dillərində)".-B., 2010; Qasım Hacıyev və Sədi Nuriyevin "Vladimir Kəzimirovun "Qarabağa sülh" arzusu və əsl niyyəti".-B., 2011; Nazim Məmmədovun "Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (1923-1991)".-B., 2008; Sağlam İnkışaf və Maarifləndirmə ictimai birliyinin nəşr etdiyi "Qarabağ abidələri".-B., 2009, "Qarabağ: yaddaş".-B., 2010; Vidadi Muradovun "Azərbaycan xalqları Qarabağ qrupu".- B., 2010; Faiq İsmayılovun

"Məcburi erməniləşdirmə". B., 2011 və s. kitabları xüsusi yer tutur.

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunda hazırlanmış son illərin fundamental nəşrləri olan 6 dildə "Qarabağ", 2 dildə "Naxçıvan", 2 dildə "Tarixi abidələrə qarşı soyqırımı", "İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi", 4 cildə "Azərbaycan xalqına qarşı 1918-1920-ci illər soyqırımı", London və Nyu-Yorkda nəşr olunmuş "Azərbaycan və Avropa: orta əsrlərdə diplomatik əlaqələr", monoqrafiyaları, eləcə də "Azərbaycan XVIII-XIX əsrlərdə", "Azərbaycan xalqları İrəvan qrupu" kitabları çap olunmuşdur ki, bu da vətən tariximizin öyrənilməsində böyük rol oynayır.

Qədim və zəngin tarixə malik Azərbaycan xalqı yüzilliklər, minilliklər boyu öz azadlığı və dövlətçiliyi uğrunda mübarizə aparmışdır. Zəngin təbii sərvətlərinə, əlverişli coğrafi-siyasi və strateji mövqeyinə görə vətənimiz daima güclü dövlətlərin təzyiqlərinə, hərbi təcavüzünə maruz qalıb.

Bununla belə xalqımız öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilib, ən qüdrətli düşmənlər ordularına qarşı mübarizədə hünər, qəhrəmanlıq nümunələri göstərmişdir. Cavanşir, Babək, Şah İsmayıl kimi sərkərdə və dövlət xadimləri Azərbaycanın qəhrəmanlıq tarixinin bütöv bir salnaməsini yaradıblar. Bu kimi mərd sərkərdə və dövlət başçıların şanlı ömür və fəaliyyət yolu xalqın vətən sevgisini, azadlıq və dövlətçilik hissiini daha da gücləndirib, onu həyatımızın ən vacib, ən ümdə məqsədinə çevirib. Onların yaratdığı dəyərli ənənələr yüzilliklər boyu, o cümlədən ötən əsr ərzində uğurla davam etdirilib.

Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Qarabağ tarix səhifələrini öz igid oğulları ilə bəzəyib.

Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası tərkibində olduğu 90 il (1828-1917) ərzində Rusiya çarlığı xalqımızı hərbi xidmətdən məhrum etmiş, müsəlman-azərbaycanlılar orduda xidmət əvəzinə cülbəcür vergilər ödəmişlər. Yalnız xalqın yüksək zadəgan

RUSİYA-İRAN MÜHARİBƏLƏRİ VƏ QARABAĞ

və ziyalı zümrəsi içərisindən ayrı-ayrı şəxslər öz övladlarını Rusiyanın hərbi məktəblərinə göndərər bilməzlər və bu hesabdan göstərilən dövrdə müəyyən miqdarda azərbaycanlı zabıt heyətı yaranmışdır. Onlar döyüş cəbhələrində yüksək sərkərdəlik məharəti göstərmişlər.

XIX əsr-XX əsrin əvvəlində Azərbaycan xalqını təmsil edən onlarla görkəmli hərbi sərkərdələr yetişmişlər. Döyüşdə cəngavər olan xalqımızın gücündən Çar Rusiyası da özünə lazım olduqda bəhrələnməmişdir. Tarixi qaynaqlar içərisində kəməral siyahılar, formullar, sənədlər mühüm yer tutur. İşdə bu sənətili sənəd və materialları iki qrupa bölmək olar. Birincisi qrup arxivlərdən əldə olunaraq elmi dövriyyəyə cəlb edilmişdir. Bunların sırasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivı (ARDTA; Rusiya Federasiyası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivı (RF MDTA) və Gürcüstan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivindən (GR MDTA) toplanan sənəd və materiallar xüsusi yer tutur.

Kərgüzarlığa dair sənəd və materialların digər qrupu isə çap olunanlardır. Bunların bir hissəsi Rusiya imperiyası zamanında, bəziləri isə sovetlər dövründə işıq üzü görmüşdür. Rusiya imperiyası dövründə nəşr olunan sənəd və materialları külliyyatından bəhs edərkən ilk növbədə Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının aktlarını qeyd etmək lazımdır. On iki cildə çap olunan bu məcmuədə Qarabağın XIX əsr tarixinə dair mühüm sənədlər vardır. Bu sənədlər Qarabağ xanlığının Rusiya tərəfindən ilhaqına, onun idarəsinin təşkilinə, iqtisadi vəziyyətinə və s. digər məsələlərə aydınlıq gətirir. Sovetlər dövründə nəşr edilmiş iki hissədən ibarət olan XIX əsrin 20-60-cı illərində Rusiya çarizminin Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasəti adlı sənəd və materiallar toplusu da (Moskva-Leniqrad, 1936-1937) bu sırada mühüm yer tutur. Bu topluda Qarabağa aid xeyli sənəd və materiallar vardır.

Cənubi Qafqazda hökumətlik uğrunda Rusiya ilə İran arasında müharibələr Azərbaycanın, həmçinin Qarabağın tarixi tələyinə ciddi təsir göstərmişdir.

XVIII yüzilliyinin 20-ci illərinin əvvəllərində əfqanların işğalına məruz qalmış İranda qayda-qanun yaratmaqda şah hökumətinə kömək göstərmək bəhanəsi altında, əslində isə, Cənubi Qafqazın şərqiündəki əraziləri ələ keçirmək və Xəzər dənizində ağalıq etmək məqsədilə həyata keçirilmiş I Pyotrın İran yürüşü (1722-1723) nəticəsində Dağıstanın və Azərbaycanın bir hissəsi Rusiyaya birləşdirilmişdi. Sonralar beynəlxalq vəziyyətin və hər iki dövlətin qüvvələr nisbətinin dəyişməsi ilə əlaqədar 1732-1735-ci illərdə, əsasən, Xəzər dənizinin qərb hissəsinə əhatə edən bu ərazilər azad edilmişdi. Həmin dövrdə Gəncə-Qarabağ əyaləti daha çox Osmanlı dövlətinin hücumlarına məruz qalmış və bir müddət (1723-1732) bu dövlətin tərkibinə qatılmışdı.¹

Həmin dövrdə Azərbaycanın, həmçinin Qarabağın tarixində mühüm proseslər baş vermişdir. Belə ki, Səfəvi hakimiyyətinin zəifləməsindən istifadə edən Nadir xan Əfşar hakimiyyəti ələ keçirdi və Səfəvilər dövründə olan torpaqları geri qaytarmaq yürüşlərinə başladı. Azərbaycan ərazisində yenidən hərbi əməliyyatlar başlandı. Səfəvi dövlətinin bərpasına tərəfdar olan feodallara qarşı mübarizə ilə əlaqədar II Təhmasib 1730-cu ildə Uğurlu xanı 700 nəfərlik dəstə ilə Gəncəyə göndərdi. O, Bərdə və Bərgüşadda 12 minlik ordu yığmağa nail oldu. Osmanlı İbrahim paşaya qulluq edən Qara bəy də «İranlı əsgər» ordusu ilə Uğurlu xanla birləşdi.

Mənbələr məlumat verir ki, 1733-cü ildə Surxay xan və Kırım xanı, birlikdə 18 minlik ordu ilə Kürə tərəf hərəkət edərkən orada yerləşdi. Oradan Surxay xan Şamaxıya qayıtdı, Kırım

xanı və onunla Surxay xanın naibi Qara bəy Kürdən keçib Cavaddan yuxarı yollandı. Komandanlığı altında 6 min adam olan Gəncəli Əli paşa da Qarabağdan keçib ərəb illərin yay iqamətgahına gəldi. Burada onlar iranlıların Ərdəbili tərək etdiklərini öyrəndikdən sonra ordusunu bir hissəsini yay iqamətgahında qoyub, bir böliyinü Ərdəbilə göndərdi, özlə isə 700 nəfərlik dəstə ilə Gəncəyə qayıtdı.

Nadir xan isə Səfəvi dövlətinin zəiflədiyini görüb onun gələcək taleyi ilə bağlı 1736-cı ildə Muğanda qurultay çağırdı. Əslində Nadir xan faktiki olaraq, dövlətdə I nömrəli insan idi. Bu qurultay isə bu faktı rəsmiləşdirməli idi. Sənamələrdə yazılmışdır ki, qurultayda Qarabağ feodallarından cavanşir, kəbirli, "otuziki", "iyirmidörd" və s. tayfaların başçıları Nadir xanın namizədliyinin əleyhinə çıxdılar. Bu özlüyündə önəmli faktidir. Belə ki, bu fakt Qarabağdakı tayfaların dövlətə sadıqlığını göstərir. Təbiiəcə kinli və qəzəbli olan Nadir xan şah olduqdan sonra dövlətində böyük dəyişikliklər apardı, o cümlədən Səfəvilərdən miras qalmış bəylərbəyliyə inzibati bölgüsünü ləğv etdi.

Beləliklə, başqa bəylərbəyliklər kimi Qarabağ bəylərbəyliyi də ləğv edildi. Bundan sonra Nadir şah qurultayda cəsarət edib onun namizədliyinin əleyhinə çıxan Qarabağ feodallarına divan tutdu. Onların çoxunu doğma torpağından ayırıb Xorasan və Əfqanıstan sərhədlərinə sürgün etdi. Böyük nüfuzla malik olan qarabağlı Pənah Əli bəyin qardaşı Fəzləli bəyi İsfahanda xaincəsinə öldürtdü. Qarabağ tayfalarının Sərxəsa sürgün olunmasından xəbər tutan Fəzləli bəy öz narazılığını Nadir şahla bildirmiş, nəticədə onun qəzəbinin qurbanı olmuşdu. Qarabağdan Sərxəsa sürgün olunanların içərisində Pənah Əli bəyin gənc arvadı və 3 uşağı da vardı (İbrahimxəlil ağa, Mehrəli bəy və Talibxan bəy). Nadir şah Ziyadoğlu nəslini zəiflətmək məqsədilə Qarabağın 5 mülkiyyətini və Mil-Qarabağ düzündəki tayfaları, eləcə də Zəngəzuru onun nəzarətindən çıxardı. Bütün bu torpaqlar Nadir şahın qardaşı Azərbaycan sipəhsaları İbrahim xanəbəbə tabe edildi.

Bu hadisə ilə bağlı Mirzə Adıgözəl bəy yazır: «Bunlar Muğan qurultayında gizlin və aşkar olaraq, son dərəcə çalışdılar ki, Səfəvilərdən başqa bir kimsə padşah olmasın... Ziyadoğlanları qədim bir ocaq və böyük bir dudman olduqlarına görə, Nadir şah onlara özgə bir cəza və başqa bir siyasəti rəva görmədi. Qazax və Borçalı ellərini öz xanları ilə bərabər Gürcüstan əmirələrinə təbə etdi. Cavanşir, Otuzikilər və Kəbirilələrdən ibarət olan Qarabağ elləri haqqında da icrası vacib olan fərman çıxdı ki, onları köçürüb Xorasanın Sərxəsa torpaqlarına aparsınlar. Xəməsə mülkələrinə də əmir etdi ki, Gəncə xanlarının itaət zəncirini mənim möhkəm hökmüm vasitəsilə xas və əvəm camaatın boyundan kənar edin. Özünüzlə tamamilə azad sayın... Beləliklə, Gəncə xanlarının ixtiyarı tamamilə əllərdən çıxdı. Səlahiyyətləri alındığından qol-qanadları sındı və çox pərişan oldular»².

B.İ.Dorn «Qafqaz və Xəzər dənizinin cənub sahilləri üzrə elmi sayahətə dair» hesabatında bildirir ki, Muğan (Cavad) yığıncağında Nadirin şah seçilməsi əleyhinə çıxdıqları üçün bərdəliyə intiqam almaq məqsədilə o, Bərdə şəhərini tamamilə dağıtmaq haqqında göstəriş vermişdir (1744-cü ildə). B.Dornun verdiyi məlumata görə, Bərdə şəhəri Nadir şah tərəfindən tamamilə dağıdılmışdır. Y.A.Paxomov onunla razılışmır və Bərdə şəhərinin XVIII əsr hadisələrindən sonra tədricən tənzümlə ugradığını bildirir.³

Abbasqulu Ağa Bakıxanov Nadir şahın yürüşləri zamanı dəfələrlə Qarabağa gələrək orada yerləşməsi barədə məlumat verir və qeyd edir ki, Nadir şah 1732-ci ilin mayında Azərbaycanın şimalına doğru hərəkət edərkən Qarabağdan keçmişdi. Orada məğlub olduqdan sonra Qarabağa qayıtmış, yenidən Dərbənd üzərinə yürüş etmişdi⁴.

Abbasqulu Ağa Bakıxanov Nadir şahın Gürcüstanda apardığı döyüşdən geri çəkilərək Qarabağa gəlməsindən bəhs edərək yazır: «Bundan sonra Nadir təcili olaraq Türkiyə sərhəddindən qışlamaq üçün ən əlverişli yer olan Bərdəyə gəldi. O, Bərdədə bir müddət qalıb hazırlaşdıqdan sonra, 1743-cü ilin yan-

varında Dərbənd üzərinə hücum etdi. Təbəristandan Dərbəndə qayıtmış Nadir şah 5 dekabrda yenidən Qrabağa gəldi, atlara yem çatışmadığı üçün Kürün sol sahilinə keçərək Ərəşdə düşərgə saldı»⁵.

Qaynaqların məlumatına görə, Nadir şah Əfşar Azərbaycan ərazisinə dördüncü yürüşündə – Şəki üzərinə hücum zamanı, «Gələsən-görəsən» qalası uğrunda döyüşlərdə qoşununun bir hissəsini itirdikdən sonra geri qayıdaraq Qarabağda yerləşmişdi. O, imperiyanın mərkəzindən qüvvə və ərzaq gəlməsini gözləyərək oradan Dərbənd istiqamətində hücum təşkil etmişdi.

Nadir şah 1747-ci ildə sui qəsd nəticəsində öldürüldü. Onun yaratmış olduğu nəhəng imperiya müstəqil feodal dövlətlərə parçalandı. Azərbaycan ərazisində 20 xanlıq 7 sultanlıqdan ibarət feodal dövlət qurumları yarandı. Bu xanlıqlardan biri Kür və Araz çayları arasında böyük əraziyə malik olan Qarabağ xanlığı oldu.

Qarabağ xanlığı 1747-ci ildən 1822-ci ilə qədər iri bir feodal dövlət kimi mövcud olmuşdur.

1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar Cənubi Qafqazda məhkəmlənmək məqsədilə bu ərazidə hərbi əməliyyatlar apararkən Rusiya hökuməti buna biganə qalmamış və general V.A.Zubovun komandanlığı altında buraya qoşun göndərmişdi.

Əslidə XVIII əsrin əvvəllərində Baltik dənizi ətrafındakı əraziləri ələ keçirmək üçün İsveçlə başladığı müharibə 1721-ci ildə başa çatdıqdan sonra Rusiya çarı I Pyotr öz imperiya ehtiraslarını Qafqaza, Xəzər yarı ərazilərə yönəltdi. Bu cəhdlər 1723-cü ildə Bakının işğalı ilə nəticələnmişdi.

1804-1813-cü illər müharibəsi. 1801-ci ildə Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi, müstəmləkəçi rus qoşunlarının Cənub-Bakən camaatı (1803-cü il) və Gəncə xanlığını (1804-cü il) tutmaqla Azərbaycan xanlıqlarına münasibətdə əsl qəsbkarlıq müharibəsinə başlaması Cənubi Qafqazda vəziyyəti yenidən gərginləşdirdi. 1804-cü ilin mayında İran hökuməti qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmağı Rusiyadan tələb etdi. Rusiya hö-

kumətinin bu tələbi rədd etməsi və işğalçılıq müharibəsinə davam etdirməsi 1804-cü il iyunun 10-da Rusiya ilə İran arasında diplomatik münasibətlərin pozulmasına, Rusiya-İran müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu. İran şahzadəsi Abbas Mirzənin 30 minlik qoşununun Sisianovun başçılıq etdiyi rus qoşunu ilə İrəvan yaxınlığında baş vermiş vuruşmada məğlubiyyətə uğraması hərbi şəraitə rus ordusunun xeyrinə dəyişdirdi. Sisianov əvvəl Naxçıvan şəhərini tutmaq, sonra isə orada bir polk qoyaraq Gürcüstanə qayıtmaq istəyirdi. Lakin burada çox saylı İran ordusunun yerləşdiyi bərədə məlumat aldıqdan sonra bu fikrindən dönmüşdü. 1805-ci ilin iyununda Abbas Mirzənin ordusunun ön hissələrinin Arazı keçərək Şuşaya doğru irəliləməsi də istənilən nəticəni vermədi. İran qoşunu məğlub olaraq geri çəkildi. Bundan bir qədər sonra general Bulqakovun qoşunu Quba xanlığını döyüşsüz işğal etdi. Hərbi və texniki cəhətdən üstün olan rus ordusunun əməliyyat fəallığının artdığı bir şəraitdə çıxılmaz vəziyyətdə qalan Qarabağ, Şəki, Şirvan xanlıqları 1805-ci ildə Rusiyanın himayəsinə keçməyə məcbur oldular. Lakin elə həmin ildə rus eskadrasının Bakını və Rəşti tutmaq cəhdləri boş çıxdı. 1806-cı ilin yanvarında Sisianovun qoşunu Bakı xanlığına hücum etdi. Sisiyanov Bakıya hücum edərkən onun ordusuna İbrahimxəlil xanın oğlu Mehdiqulu ağanın başçılığı ilə 1500 nəfərlik Qarabağ atlısı qatılmışdı.

Lakin fevralın 8-də Bakı xanı Hüseynqulu xanla Bakı qalasını təslim etmək haqqında danışıq zamanı xanın xalası oğlu İbrahim bəy Sisiyanovu qətlə yetirdikdən sonra rus qoşunu geri çəkilməyə məcbur oldu. Qafqaza yeni baş komandan təyin olunmuş general İ.V. Qudoviq okiyabrın 3-də Bakını tutdu. Bakı xanlığı Rusiyaya birləşdirildi.

1805-ci ilin iyununda Şuşada Qacar qoşunlarının mühasirəsinə düşən Lisaneviçin köməyinə gələn polkovnik Karyaginın 400 nəfərlik dəstəsi də mühasirəyə alındı. Mənbə məlumatına görə onları ərzağı tükəndiyindən 4 gün ot yeməli olmuşlar. Qacar sərkərdəsi Abbas Mirzə rus polkovniki Karyaginın şirin

dilinə aldanıb onlara 4 günlük ərzaq ehtiyatı verib təslim olmalarını gözləmişdir. Guya Karyagin təslim olmaq üçün baş komandanın əmr gözləyirmiş. Bu isə rusların cavabı ləngitmək üçün hiyləsi olaraq öz nəticəsini göstərmişdir.

1806-cı ildə Rusiya-Osmanlı müharibəsi başlandıqda general Qudoviç vaxt qazanmaq üçün İrəvan sülh danışıqlarına başlandı. Sentyabrda Eçmiədzini tutan rus qoşunu İrəvanı mühasirəyə alsada, müvəffəqiyyət qazana bilmədi.

1808-ci ilin oktyabrında rus qoşunları Naxçıvanı tutmağa nail oldular. Lakin çətin təbii şərait və ac qalmaq təhlükəsi onları tezliklə Naxçıvanı tərk etmək və İrəvanın mühasirəsini dayandırmaq məcburiyyətində qoydu. 1808, 1809, 1810 illərdə Abbas Mirzənin Gəncəni, Qarabağı tutmaq cəhdləri boş çıxdı.

1811-ci ildə İran ordusu ingilis mütəxəssislərinin köməyi ilə yenidən təşkil edildi. 1812-ci ildə Rusiyanın Fransa ilə müharibə apardığı dövrdə onun zəifləməsindən istifadə edən İran ordusu Qarabağa hücum edərək Şahbulağı tutdu. Lakin P.S.Kotlyarevskinin dəstəsi onları Qarabağdan çəkilməyə məcbur etdi. Avqustda İran qoşunu Talış xanlığını və Lənkəran qalasını ələ keçirdi. Oktyabrda P.S.Kotlyarevskinin dəstəsi Araz çayı yaxınlığındakı Aslandüz adlanan yerdə qəfil hücumla Abbas Mirzənin ordusunu darmadağın etdi; 1813-cü il yanvarın 1-də Lənkəran qalası alındı. Bu məğlubiyyətdən sonra İran hökuməti sülh bağlamağa məcbur oldu.

Həmin hadisələr zamanı Xankəndinin də tarixi ilə bağlı bir sıra tarixi məqamlar barədə məlumatlar verilir. Qarabağ xanlığını zorla Rusiya imperiyasına birləşdirən 1813-cü il Gülüstan müqaviləsinə qədər Xankəndi ancaq xan ailəsinin və ona yaxın əzsaylı əyanların yaşadığı kiçik yaşayış məskəni idi. Əslində kiçik yaşayış məskəni olan Xankəndi Qarabağlı İbrahimxəlil xanın şəxsi malikanəsi olmuşdur. Kəndin abadlaşması və inkişafında İbrahimxəlil xanın oğlu Mehdiqulu xanın xidmətləri böyük olmuşdur. İbrahim xana məxsus cins atlar və sağılan heyvanlar Xankəndində saxlanılırdı. Qarabağ Rusiya tərəfindən

ilhaq edildikdən sonra İbrahimxəlil xan öz ailəsi ilə birlikdə Xankəndində yaşamağa başlamışdır. Çox təsəffüf olsun ki, əldə heç bir əsas olmadan İbrahimxəlil xan Şuşa qalasındakı rus qarnizonunun rəisi Lisaneviç tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Mehdiqulu xan (1807-1822) Xankəndini özlü üçün yaşayış məskəni seçsə də erməni generalı V.Mədətovun fitvası ilə 1822-ci ildə öz doğma yurdundan didərgin düşdü. Bundan sonra Xankəndidəki qər hökumət idarələri Mehdiqulu xanın arvadı Pəricahan bəyimə verilmişdi.⁶

Gülüstan müqaviləsinə (1813-cü il) görə İran Şimali Azərbaycan xanlıqlarına, Şərqi Gürcüstana və Dağıstana olan iddialarından əl çəkdi. Bununla belə, müqaviləyə əsasən İrəvan, Naxçıvan və Cənubi Azərbaycan xanlıqları üzərində İranın hakimiyyəti bərpa olundu. Tarixi Azərbaycan torpaqlarının ikiye bölünməsinə ən əmansız addımlardan biri atılmış oldu.

1826-1828-ci illər müharibəsi. Gülüstan müqaviləsinin imzalanmasına (1813-cü il) baxmayaraq, İran hökuməti Cənubi Qafqaza iddialarından əl çəkməmişdi. Əvvəllərdə olduğu kimi, İran Rusiyaya qarşı müharibəyə yenə İngiltərə təhrik etdi. B.Britaniya hökumətinin planlarına görə, Qafqaz İranın əlinə keçməli və İngiltərənin nüfuz dairəsinə daxil edilməli idi. 1826-cı ilin iyulunda Abbas Mirzənin komandanlığı altında 60 minlik İran ordusu müharibə elan etmədən Arazı keçərək, Şimali Azərbaycana daxil oldu. Qarabağa doğru hərəkət edən əsas qüvvələr Şuşanı mühasirəyə aldı. Mühasirə 48 gün davam etsə də, Abbas Mirzə şəhəri tuta bilmədi. Şah qoşunlarının başqa dəstələri iyunda Lənkəranı, iyulda Salyanı tutdu. 1826-cı ilin payızında Cənubi Qafqaza əlavə rus qoşunları göndərildi. Baş komandan dəyişdirildi (1816-cı ilin oktyabrından Baş komandan olan general A.P.Yermolov) general İ.F.Paskeviçlə əvəz edildi). Şuşanın mühasirəsinin uzanması rus qoşunlarının Şamaxor (Şəmkir) vuruşmasında şah qvardiyasını məğlub etməsinə şərait yaratdı. Sentyabrda Gəncə yaxınlığındakı vuruşmada Abbas Mirzənin 35 minlik qoşunu 8 minlik rus qoşununa

məğlub oldu. Bundan sonra hərbi üstünlüyü ələ alan rus qoşunları 1827-ci il iyunun 26-da Naxçıvanı tutdular; iyulun 5-də Araz sahilində "Cavan bulağı" yaxınlığındakı döyüşdə Abbas Mirzənin qoşununu daha bir məğlubiyyətə uğradıb 2000 nəfər əsir, çoxlu qənimət və bayraq ələ keçirdilər. Rus qoşunları qısa müddətli mühasirədən sonra İrəvan, Xoy, Mərənd, Urmiya, Ərdəbil, Təbriz şəhərlərini də tutdular. Beləliklə, ikinci Rusiya-İran müharibəsi İranın tam məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Türk-mənçay müqaviləsinə (1828-ci il) əsasən, Qarabağ xanlığı Rusiyaya birləşdirildi.

Rusiya-İran müharibələri Cənubi Qafqaz və Dağıstanı sonu görünməyən feodal çəkişmələrindən xilas etsə də, onları çar Rusiyasının ucqar müstəmləkəsinə çevirdi, Azərbaycanın ikiye bölünməsinə qəti olaraq rəsmiləşdirdi.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi Rusiya imperiyası tərkibində

Rusiyanın Cənubi Qafqazda apardığı işğalçılıq siyasətinin nəticəsi olaraq Kartli Xaxetiya çarlığını Borçalı Qazax və Şəmşədil sultanlığı, Car-Balakəni, Gəncə xanlığını işğal etdi. Belə vəziyyətdə İran hökuməti Rusiyanın irəliləməsinin fakt olduğunu dərk edərək Sisiyanova rus ordusunu Azərbaycanından çıxarması üçün ultimatum verdi. Bu proses ultimatumun etirazla qarşılanması və bundan sonra İran hökumətinin Rusiyaya müharibə elan etməsi ilə nəticələndi. İran ordusunun Azərbaycan xanlıqlarına hücumu başlandı (1904-cü il). Bərabər olmayan qüvvələr nisbətində başlanan ilk döyüşdə rus ordusu itki verərək döyüşü dayandırdı. Sisiyanovun İrəvan xanlığına doğru hərəkət edərək İrəvan qalasını mühasirəyə alsın da onu tuta bilmədi, xeyli itki verərək geri çəkildi. Belə bir vəziyyətdə Sisiyanov siyasi manevretməyə əl atdı. Öz qaniçənliyi ilə tanınan Sisiyanov məhrəban bir tərzdə müraciət edərək İbrahimxəlil xanın mövqeyini dəqiqləşdirmək fikrinə düşdü. İbrahimxəlil xan və

onun baş vəziri Molla Pənah Vəqifin İrandan fərqli olaraq Rusiyaya meyilli olması Sisiyanovun xarici siyasət planına uyğun gəlirdi. Sisiyanova məlum olan bu siyasətlə - xanlıqlar arasında ki narazılıqlardan istifadə edərək manevr etməyin nəticəsini Şəmşədil hökumdarı və digərlərinin təmsalında görmüşdü. İbrahimxəlil xanın daha hansı səbəblərdən Sisiyanovun müraciətinə müsbət cavab verməsini müxtəlif arqumentlərlə izah edilməsini də nəzərə alsaq demək olar ki, Sisiyanovun hiylələri və həmin dövrdə Azərbaycan torpaqlarında ümumdövlət mövqeyindən çıxış etməməyin, mənaəməliyin və daha dəqiq desək vətən, xalq mənafeyindən deyil şəxsi mənafeədən çıxış etməsi və xəssi münasibələrə üstünlük verilməsinin nəticəsində Azərbaycan böyük bəlalara düşərək oldu. Gəncə xanlığına divan tutuldu, Qarabağ xanlığı itaət etməyə məcbur edildi. 1805-ci ildə Qarabağ xanı ilə Rus imperatoru arasında bağlanan «Kürəkçay» traktatı imzalandı.⁷ Traktatı Rusiyanın Qafqaz qoşunlarının baş komandanı Sisiyanov imzalayırdı.

Sisiyanov 1804-cü ilin yanvarında Gəncənin işğalından Kürəkçay müqaviləsinin imzalanmasınadək olan dövrdə Qarabağ xanlığını Rusiyanın himayəsinə keçmək üçün diplomatik tədbirlər görməyə başlayır. Bu tədbirlərin müqavilə bağlanması ilə başa çatmasında onun əsas müddəaları da müəyyən rol oynadı. Traktat və ya müqavilə adlandırılmasına baxmayaraq mahiyyətcə təslimçilik aktı olan bu sənəd Qarabağın faciəli taleyinin başlanğıcını qoydu. Belə ki, iki yüz ildən artıq bir müddətdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulmasına imkan verilmədi. 11 maddədən ibarət «Andlı öhdəlik» adlanan bu traktat ilə Qarabağ xanlığı Rusiya himayəsinə qəbul edildi.

Rusiya ilə Azərbaycanın münasibətlərinə dair mühüm sənədlərdən biri sayılan bu traktat təkcə Qarabağın deyil bütün ölkədə Azərbaycanın taleyində mühüm rol oynadı. Qarabağın özünə gəldikdə isə bu traktatın şərtlərinə görə Qarabağ xanlığı Rus imperiyasının vassalı olur, Rusiya çarına görə digər xarici dövlətlərlə münasibət saxlamaq hüququndan məhrum olur, çar

xəzinəsinə hər il 8 min çəvon bac verməyi öhdəsinə götürürdü. Bundan əlavə Şuşa qalasında və xanlığın ərazisində Rusiya qoşununun yerləşdirilməli barədə də razılıq verildi. Bunlarla yanaşı çar qoşunları general-leytenantı rütbəsi verilmiş İbrahimxəlil xan birbaşa çar baş komandanına tabe idi. Eyni zamanda Rusiya hökuməti də xanın və onun varislərinin daxili idarəetmə hüquqlarına toxunmayacağını öhdəsinə götürdü.

Kürəkçay traktatı 17 ildən sonra, yəni 1822-ci ildən sonra Qarabağ xanlığının Çar hökuməti tərəfindən ləğv edilməsi ilə rəsmi qüvvəsini itirmiş oldu.

Kürəkçay traktatı tarixşünaslıqda həmişə obyektiv işıqlandırılmamışdır. Bu problemin lazımı şəkildə tədqiq edilməməsi uydurma erməni «tədqiqatlarının» yaranmasına səbəb olmuşdur. Onlar Rusiyanın Qarabağ xanı ilə bağladığı bu traktatın bağlanmasında məliklərin rolunu şişirdərək güya hansısa böyük qüvvəyə malik olan "erməni məlikliklərinin" traktatın imzalanmasında rolundan və iştirakından bəha edirlər. Əvvəla bu məlikliklər erməni deyil alban məliklikləri idi, həmçinin məliklərin traktatın bağlanmasında iştirak etmələri heç bir rəsmi sənəd və faktla təsdiq edilmir. İkincisi bu traktatın bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən verilmiş şərhlərində Qarabağ xanının könüllü rəyinin Rusiya hökuməti tərəfindən nəzərə alınaraq könüllülük əsasında rəsmiləşdirilməsi kimi qeyd edilirdi. Bu vəziyyətdən irəli gələn hərbi-siyasi şəraitin yaratdığı vəziyyət nəticəsində belə bir traktatın imzalanmasının məcburiyyəti qarşısında meydana çıxdığı məlum olmuşdur.

Gəncənin işğalına qədər və hətta rus ordusunun İrəvan xanlığına hücumu ərzəsində İbrahimxəlil xana rəğbətə, mehribanlıqla müraciət edən Sisianovun sonrakı hərəkətlərinin uyğun gəlməməsi Rusiya dövlətinin əyalət siyasətinin davamı və buna xidmət edən Sisianovun hiyləgər xarakteri idi. İbrahimxəlil xanı Rusiyanın əbədi müttəfiqi kimi qələmə verərək onu inandırması və Cavad xanla münasibətlərindəki ziddiyyətlərin kəskinləşdirilməsi sonda Gəncə xanlığının da, Qarabağ xanlığının da

tarixi taleyinin acı sonluqla nəticələnməsinə gətirib çıxardı. Gəncəni işğal etdikdən sonra Sisianov İbrahimxəlil xanı Rusiyaya qarşı xəyanətdə günahlandırmaqla yanaşı hətta Gəncə xanına qarşı cinayətlərdə və xəyanətdə də günahlandırdı. Beləliklə, Sisianovun hansı yolla olur olsun qələbəsi nəinki, Qarabağın taleyini hall etdi, hətta tarixin də saxdaləşdirilməsinə səbəb oldu.

Vaxtında düzgün siyasi mövqə tutaraq ümumi düşməna qarşı birgə mübarizə aparmalı olan bir xalq düşməan qüvvələrin onların arasındakı nifaq salmağa, məğlub etməyə və ərazilərini işğal etməyə nail ola bildi. İbrahimxəlil xan ümumi və vəziyyəti və Qarabağ xanlığının hərbi nəqteyi nəzərdən artıq Rus ordusunun qarşısında davam gətirə bilməyəcəyini başa düşərək bu traktatı imzalamağa məcbur olmuşdu.

Sovet dövrü tarixçiləri bunu könüllü birləşmə, bəzi hallarda Rusiyanın fəthi, qələbəsi, qəhrəmanlıq səhnəsi adlandırdılar. P.Q. Butkov yazırdı ki, «bu qəhrəman qələbə polkovnik Karyagin, mayor Kotlyarovski və knyaz Sisianovun adı ilə bağlıdır».

İbrahimxəlil xanın sonrakı taleyi göstərir ki, heç bir müqavilə, heç bir anlı öhdəlik onu düşmənin pəncəsindən xilas etmədi. 1805-ci il iyul ayının 2-də İbrahimxəlil xan ailəsi ilə birlikdə rus zabiti Lisaneviç tərəfindən qətlə yetirildi. Qarabağ salnamələrində İbrahimxəlil xanın öldürülməsinin səbəblərindən biri kimi əvvəlcədən - 1805-ci ildə Peterburqda hazırlanmış plana əsasən öldürülməsi kimi, digəri isə ermənilərin xanın güya ruslara xəyanəti ilə bağlı uydurması nəticəsində baş verdiyi bildirilir. M.C. Qarabaği yazır ki, «1806-cı ilin yazında Qızılbaş qoşunu (çar mirzəsi Cavanşir Qarabaği qızılbaş deyərək İran qoşununu nəzərdə tutur) Qarabağ torpağına yenidən hücum etməyə başladı. Onların qarşısını almaq üçün Qarabağda mayor Lisaneviçin leger dəstəindən başqa qoşun olmadıqından və məhsul vaxtı gəlib çatdığından İbrahim xan Qarabağ el-ləri ayaq altında qalmasını deyə qızılbaşlarla xoşluqla rəftar etməyə başladı. Ermənilər bunu mayor Lisaneviçə xəyanət kimi başa saldılar. Buna görə də İbrahimxəlil xan qətlə yetirildi».

İbrahimxəlil xanı öldürüldəndən sonra mayor Lisanoviçin hərbi rütbasının artırılması göstərir ki, burada hər iki amil əsas götürülə bilər.

Qarabağ xanının tarixi taleyinə bax ki, bir tərəf - İran onu ruslara xidmətinə görə «hiyləgər, xəyanətkar» adlandırırsa, digəri - Rusiya onu bu xidmətlərinə görə «cəzalandırır», qətlə yetirir. Buradan İran və Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinin içliyi görünür.

10 sentyabr 1806-cı ildə I Aleksandrın fərmanı ilə Mehdiqulu ağa Qarabağın yeni hakimi təyin edildi. İmperatorun fərmanında bunula əlaqədar qeyd edilirdi: «Biz, imperator I Aleksandr bəyan edirik: bütün yüksək üləmələr, hörmətli başçılar, ayyanlar, bəylər, sərkərdələr, kənd ağsaqqalları, kəndxudalar və bütün Qarabağ vilayətinin sakinləri bilirler ki, keçən il rəhmətlik İbrahim xan bizim çar nümayəndəsi general knyaz Sisiyanovla birlikdə «Andlı Əhdəlik» imzaladılar və general indi onu imperator sarayına gətirdi.

General-mayor Mehdiqulu ağaya Qarabağda «bütün əhaliyə təbə olması, onun əmrlərini yerinə yetirməsi, xanın hakimiyyətinə və səlahiyyətinə aid olan bütün imtiyazlardan istifadə etməklə hüquq verildi».¹⁰

XIX əsrdə Azərbaycan əhalisinin vəziyyəti belə idi ki, nəinki Qarabağ, həmçinin İrəvan və Naxçıvan xanlığında əsas yeri Azərbaycan əhalisi tuturdu. Türk səyyahı Evliya Çələbi bu barədə qeyd edir ki, hələ XVII əsrdə İrəvanda 2500 ev, 10 000-12 000 əhali var idi. Azərbaycan əhalisi bunun yarısını təşkil edirdi¹¹. XVIII əsr müəllifləri Momiyyə və A.Q.Ohanesyan XVIII əsrin birinci rübünə aid məlumatda qeyd edir ki: «ermənilər İrəvan şəhərinin əhalisini dördüncü hissəsini, azərbaycanlılar isə çoxunu təşkil edirdi»¹².

Qarabağın Rusiya ilə Kürəkçay traktatı ərəfəsində Qarabağdakı rus qoşunları dəstəsinin rəisi Kotliyarevski baş komandanı raportunda qeyd edirdi ki: «1805-ci ildə Qarabağın Rusiyaya daxil olması mənim sorğuma görə 1808-ci ildə düzəldil-

miş cədvəl üzrə 10 000 ailə sayılmışdır. - 7474».¹³

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin illərdə müharibə zamanı çoxlu miqdarda Azərbaycan əhalisi məhv oldu. 1811-ci il 19 iyulda Rusiya xarici işlər naziri O.P.Kozodavlevə təqdim olunan digər bir sənəddə bu məsələ barədə göstərilirdi: «Qarabağ vilayətində əhali 12 000 ailə qeydə alınmışdır ki, bunların da 2500-ü erməni ailəsidir (hansı ki, bu erməni adlandırılanlar albanlardır - qeyd müəlliflərinin), yerdə qalanları məhəmmədi dinli tatarlardır»¹⁴. F.O.Paluççi (Gürcüstandakı rus ordusunun baş komandanı - qeyd müəllifindir) imperator I Aleksandra yazdığı 27 mart 1812-ci il raportunda Qarabağda müsəlman əhalisinin çoxluğunu göstərmişdir¹⁵.

Qey etmək lazımdır ki, 1804-1813-cü il Rusiya-İran müharibəsində 10 000 atlı, 12 000-ə yaxın piyada azərbaycanlı döyüşçü iştirak etmişdir. Rusiya-Türkiyə müharibəsində 1806-1812-ci illərdə 3700 nəfər atlı dəstə azərbaycanlı iştirak etmişdir.

1804-1813-cü illər Rusiya-İran müharibəsində çarizmin qələbəsi və 1813-cü il 12 oktyabr Güllüstan müqaviləsi, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olmaqla Şimali Azərbaycanın işğalı, burada müstəmləkə idarə sisteminin bərqərar edilməsi Qarabağ, Şəki və Şirvan xanlıqları ilə bağlanmış müqavilələrin həyata keçirilməsinə zərbə altında qoydu. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı A.P.Yermolovun dövründə (1816-1827) adı çəkilən xanlıqların ləğvi reallaşdırılmağa başladı. 1819-cu ildə Şəki, 1820-ci ildə Şirvan, 1822-ci ildə isə Qarabağ xanlığı ləğv edildi.¹⁶

Qarabağ xanlığı ilə Rusiya arasında bağlanan «Kürəkçay» (1805-ci il), Rusiya ilə İran arasında bağlanan Güllüstan (1813-cü il) və Türkmənçay (1828-ci il) müqaviləsindən sonra Qarabağda erməniləşdirmə prosesi üçün şərait yaradıldı. Rusiya dövləti Qarabağa ermənilərin köçürməsinə hər vasitə ilə səy göstərirdi, hər cür şərait yaradırdı.

Mənbə məlumatlarına görə Qarabağın erməniləşdirilməsində rusların maraqları ilə farsların və ingilislərin maraqları üst-üstə düşürdü. Həmin dövrdə aparılan siyasətdə təkcə hərbi qüv-

vələrdən deyil eyni zamanda diplomatiyanın gücündən, habelə maddi və mənəvi dəstəklərdən geniş istifadə edilirdi. Peterburqdan Olenin tərəfindən tədqiqatçı adı altında İrana göndərilmiş ingilis rəssamı Robert Ker Porterin bu yönündə fəaliyyəti haqqında məlumatlar bunları təsdiq edir.

Mirzə Adıgözəl bəy öz əsərində rus ordusunda xidmət edən bəzi bəylərin Rusiya ordusuna xəyanət etməsi faktlarını qeyd edir, həm də rus qoşunlarının düşər olduqları böyük müvəffəqiyyətsizlik və məğlubiyyətləri bu faktlarla əlaqələndirir. 1826-cı ilin yayında İran qoşunlarının böyük qüvvələri Qarabağa soxulduqdan sonra, Gorusdan Şuşaya gedən 42-ci yeger alayının üç rotasının taleyi buna misaldır. Mirzə Adıgözəl bəyə görə bu dəstə kapitan Hacı Ağalar bəyin xəyanəti nəticəsində məhv edilmişdi. O, Abbas Mirzənin tərəfinə keçmiş bəylərlə və kürd dəstəsi ilə birlikdə geri çəkilən rotaları təqib etmək və qırmaq işində İran qoşunlarına kömək etmişdi.

Bundan sonra Qarabağda siyasi, iqtisadi və mənəvi cəhətdən müstəmləkəçilik siyasəti gücləndi. İran və Türkiyədən köçürülmüş erməni əhalisinin Qarabağın boşalmış kəndlərində yerləşdirilməsi və sonralar tədricən yerli azərbaycanlı əhalisinin sıxışdırılıb çıxarılması, etnik tarazlığın pozulması hesabına Qarabağın azərbaycansızlaşdırma siyasəti yeridildi ki, bu barədə yazılı mənbələrdə kifayət qədər məlumat verilir. Alban xristian kilsəsinin ləğv edilib erməni qriqorian kilsəsinə tabe edilməsi də etnik sıxışdırma prosesinin davamı idi.

Ümumiyyətlə, 1805-ci il Kürəkçay müqaviləsi ilə Qarabağ xanlığı faktik olaraq Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra, Xan hakimiyyətinin hələ 17 il də saxlanması müəyyən strateji məqsəd daşıyırdı. 1806-cı ildə İbrahimxəlil xan Cavanşirin qətlə Rusiyanın heç bir hüquqa məhəl qoymadığını nümayiş etdirirdi. Belə bir şəraitdə İbrahimxəlil xanın xanlığa keçən oğlu Mehdiqulu xanın hakimiyyəti (1806-1822) möhkəm deyildi. Çar hökuməti işğal rejimini gücləndirir, xanlığın ərazisində möhkəmlənmək məqsədi ilə yerli müsəlman hakim təbəqənin iqtisadi möv-

qələrini zəiflətməyə, əksinə özünə arxa sandığı qriqorianlaşmış və erməniləşmiş albanları – həm də alban deyil erməni adı altında üstün mövqeyə çıxarmağa çalışırdı. Xanlıq ləğv edildikdən sonra Şimali Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, burada da komendant idarə üsulu yaradılmış, o, Hərbi-Müsəlman dairəsinin (mərkəz Şuşa) tərkibinə daxil edilmişdi. Bu dövrdə Rusiya qoşunlarının işğalçılıq əməliyyatlarında iştirak edən və əslən erməni olan general-leytenant V.Q.Mədətov (1782-1829) Qarabağda sözün əsl mənasında erməni-Rusiya müstəmləkə rejimi yaratmışdı. Çar hökuməti 1830-cu il üsyanların təsiri nəticəsində Cənubi Qafqazda 1840-cı il 10 aprel inzibati-hərbi islahatı keçirdi. Bu islahata görə Qarabağ əyaləti Şuşa qəzasına çevrilmiş və Kaspi vilayətinə (mərkəz Şamaxı) tabe edilmişdi. Bununla da Qarabağ anlayışının siyasi mənası itmiş, yalnız coğrafi anlayış kimi qalmışdı.¹⁷

1846-cı il inzibati ərazi bölgüsü zamanı Şuşa qəzası yeni yaradılmış Şamaxı quberniyasına (1859-cu ildən Bakı) tabe edildi. 1867-ci ildə Yelizavetpol quberniyası yaradıldıqda Şuşa qəzası onun tərkibinə verilir və ərazisi bölünərək burada daha üç qəza - Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları da təşkil olunur. Bununla Şuşa qəzası da vahid inzibati-siyasi idarəsini itirir. Belə bir inzibati ərazi bölgüsü xüsusi məqsədlə həyata keçirilmişdi. Bu islahatlar ermənilərin idarə sistemində daha geniş təmsil edilməsinə hərtərəfli imkanlar açdı.¹⁸

Rusiyanın Qarabağı işğal etməsi bütün bölgələrdə olduğu kimi, Xankəndinin də taleyinə ciddi təsir edir. Əvvəlki həyat tərzi dağıdılır, Azərbaycan cəmiyyəti üçün ənənəvi olan sülalələr bölgüsü qadağan edilir, hər şey imperiyanın maraqlarına tabe etdirilir. Eyni zamanda keçmiş xanlıq ərazisində tez-tez baş verən üsyanların qarşısını almaq üçün bütün ərazi boyu hərbi hissələr yerləşdirilməyə başlayarkən onların biri də Xankəndinə yerləşdirilir.

1847-ci ildə Xankəndində rusların Sunca polku yerləşdirilməsi və ona görə də burada kazarmalar, xəstəxana, səhra kilsəsi,

inzibati binaların tikintisində başlanmışdır. Bundan sonra Zəngəzurdan erməni ailələri çar hökuməti məmurlarının köməyi ilə Xankəndinə köçürülərək orada məskunlaşmışdır. 1898-ci ildən sonra çar hökuməti Xankəndini hərbi qorqarğa çevirmişdir.¹⁹

Xankəndi hərbi hissə üçün çox əlverişli idi. Bu, bir tərəfdən çara tabe olmaq istəməyən Şuşanı və ətrafdakı xeyli Azərbaycan məskənlərini nəzarətdə saxlamaq, digər tərəfdən, Xankəndiyə İrəndən köçürülən və rus hərbi bazalarında onlara qulluq edəcək erməni ailələrini yerləşdirmək planını həyata keçirmək baxımından ruslar üçün əlverişli idi.

Çar məmurlarına, digər bölgələrdə olmasa da, Xankəndində etnik balans müəyyən qədər pozmaq mümkün oldu. 1813-ci ildə Xankəndində heç bir erməni və rus ailəsi yaşamadığı halda, artıq 1847-ci ildə orada 80 erməni, 52 rus ailəsinin yaşadığı ev və erməni kilsəsi olduğu bildirilir.

Rusiya işğalından dərhal sonra orada çar ordusunun Qafqaz şüvari diviziyasının qorqarğı və kazarmaları yerləşdirildi. Ermənilər və rus zabıtları yaşayış məskəni "ştab" adlandırsalar da, 1847-ci il çar Rusiyası xəritələrinə qəsəbə rəsmi şəkildə Xankəndi adı ilə düşür.

Çar işğalından sonra böyüyən Xankəndi şəhərinə bir qayda olaraq İrəndən köçürülən ermənilər yerləşdirilir, etibar qazandıqlarına görə çar ordusunun hərbi hissələrində və dövlət idarələrində işlə təmin edilirdilər. 1900-cü ildə Xankəndində artıq 3 min əhali yaşayır, hətta ikisinfi məktəb də fəaliyyət göstərirdi. Şəhərdə 1-ci "Sujeno-Vladıqafqaz Tersk" kazak qoşun postu yerləşdirilir.

Qarabağda çar ordusuna zabıt və əsgərlərin cəlb edilməsi, məaflar

Qarabağ xanlığında seçkin zümrələrdən biri də məaflar idilər. Məaf - ərəbcə vergidən azad olunmuş anlamındadır. Məaf termininin türkçə sinonimi tarxandır. Qarabağ xanlığında məaf adı daha çox işlək idi. Hərbi qulluqda və ya mülkü xidmətdə

göstərdikləri müəyyən sözlərə görə adı şəxslər xanlardan tarxanlıq torpaq, mülk, soyurqal alırdılar. Onlar xan fərmanı, təliqəsi ilə hər cür mükəlləfiyyətlərdən azad olunurdular. Vergidən azad şəxslərə məaflar deyirdilər.

Bir arxiv sənədində deyilir: «məaflar vəzifəsi ondan ibarətdir ki, xanların hökmü ilə düşməne qarşı hücumə göndərilir, yerli rəislərin göstərişlərini yerinə yetirir, gözətçilərə başçılıq edir, ancaq xəzinəyə vergi vermirdilər».²⁰

I.P.Petrusevskinin xidmətlərindən biri də odur ki, o kəndli təbəqələrindən söhbət açarkən məafları və növələrin də adlarını çəkir və onlar barəsində sözlərini də məhz "feodal-asılı kəndlilərin vəziyyəti" fəslində deyir. Bunu qeyd etməkdə məqsədimiz budur ki, bəzi tədqiqatlarda məaflar, hətta növələr də imtiyazlı silkə daxil edilir. Halbuki, I.P.Petrusevskinin qeyd etdiyi kimi, onlar da kəndli sinifinin tərkibinə daxil idilər, onları rəiyyətlərdən fərqləndirən, feodal qarşısında müəyyən xidmətlərinə görə imtiyazlı rəiyyətlər olmaları idi.

Məafliq həm bir şəxsə, həm də bütövlükdə bir obaya, hətta elə də aid edilirdi. Xanlıq dönməndə Cavanşir, Otuziki və başqa ellərin sırayı eldəşləri də məaf sayılırdılar. Ona görə ki, onlar savaq zamanı canları, qanları ilə bərcəllərini xədayirdilər. Bu barədə Qarabağın iki xanın vəziri, görkəmli hüquqçu olmuş Mirzə Camal bəy Cavanşir yazır: «Qarabağın bütün elləri adları dəftər və siyahıda yazılmış atlı qoşundan ibarət idi... Qarabağ ellərindən töycü pulu və məhsuldan məlcəhət alınmazdı».²¹

Qarabağ əyalətində olan məafların çoxunun xan fərmanları yox idi və bu ünvanı yalnız ona görə daşıyırdılar ki, onların bəziləri xanın yanında növər idi, digərləri isə ona görə məaf qalmışdılar ki, əvvəllər belə adlanırdılar və Qarabağ xanlığı birləşdiriləndən sonra onlara vergi təyin olmamışdı. «Buna baxmayaraq onların hamısı mənsub olduqları icmalar tərəfindən tanınırdılar».²²

Qarabağ əyalətində məaflar əsasən təcili sənədlərin çatdırılmasında da dustaqlar üzərində nəzarət üçün istifadə olunur-

dular, amma bu işləri yalnız onlar təklifdə deyil, başqa sakinlərlə birlikdə gördürdülər. Taliş əyalətində məaflar növbə ilə sərhəd gözetçisi qulluğunu çəkirdilər. Məafların polis və sərhəd gözetçiliyinə və mühafizə dəstəsində işlədilməsi mahal naiblərindən asılı idi.

Ruslar Qarabağda möhkəmləndən sonra xanlığın qayda-qanunlarını ləğv edib, öz qanunlarını qoydular. Qarabağ elləri məafliqdan salındı. Onlar da başqaları kimi vergi ödəməyə başladılar. Lakin ayrı-ayrı adamların məafliq hüququ saxlandı. Onlar xan tərəfindən verilmiş məafliq tələqlərini qazi tərəfindən təsdiq etdirib vergi idarələrinə təqdim etdilər.

Mehdiqulu xanın hakimiyyəti dönməsində Şuşa şəhərində yaşayan məaflar: Rüstəm Fətəli oğlu (1791-1852), Babəkşi Həzrətqulu oğlu (1792-?), Məşədi Ağa Məmmədqulu Səfi oğlu (1792-?), Kərbəlayı Yusif Kərbəlayı Paşa oğlu (1792-?), Ağakşi ağa Atakşi ağa oğlu Keştazlı (1793-?), İskəndər İskəndər oğlu (1794-?), Məmmədqasım Hüseyn oğlu (1799-1858) və başqaları.

Çar ordusuna məaflardan da, nöqərlərdən də Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra hərbi məqsədlər üçün istifadə olunurdu. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, xüsusən 1826-1829-cu illər Rus-İran və Rus-Türk müharibələrindən sonra, hərbi-müsəlman alaylarından Nizami orduda istifadə edilməsi fikirləri söylənilmişdi. Buna xüsusən Qafqazda baş komandan general Paskeviç fikir vermiş və 1830-cu ildə müsəlman əyalətlərinin dairə rəisi polkovnik Mikloşevskiyyə göstəriş vermişdi ki, "aydınlaşdırın ki, fəvqaladə halda üç əyalətdə (Şəki, Qarabağ və Şamaxı) nəzərdə tutulmuş müəlliflər) hansı miqdarda milis toplana bilər"²¹.

Mikloşevskinin cavabından aydın olur ki, xanlıqlar dövründə Qarabağ xanı 5000-ə qədər, Şirvan və Şəki isə 3000-ə qədər döyüşçü çıxara bilərdi. O hesab edirdi ki, "hal-hazırda buna bənzər ola bilməz, əvvəllər qonşu vilayətləri qərar hesabına yaşayan məaflar kasıblaşmış, müharibəyə öz hesabına təchiz ola bilməzlər, amma başqa sakinlər arasında müharibəyə o adam

gedər ki, bir şey əldə etməyə ümid bağlasın. Məafların yarım azını təşkil ediyi Şirvan əyalətindən olan 350 atlın təchiz olunması əhaliyə 15 min manat gümtüş pula başa gəlmişdi, yərsiz atlıları silahlandırın Şəki əyalətinin bir çox icmaları isə bu səbəbdən edilən borcları hələ bir il ərzində qaytara bilməmişdilər". Belə mənfi cavaba baxmayaraq Paskeviç məafları təbiətən və irsi döyüşçü kimi saymaqda davam edir və onlardan daimi nizamli suvari dəstəsi təşkil etmək istəyirdi, "bizim kazaklar kimi o bu xülyələr kimi Qafqazı tərək etdi".

General Paskeviç bu fikirləri ilə tanış olmayan onu əvəz etmiş baron Rozen məaflardan həm polis, həm də hərbi xidmətdə istifadə edilməsində müsbət yanaşmışdı. Daxili polis xidmətinə məaflar rəiyyətlərlə və başqa vergilərdən azad edilmiş kəndlilərlə yanaşı çəkirdilər. Varşavaya göndəriləcək üçün təşkil edilmiş suvari-müsəlman alayına atlıların yarım çoxunu yəni də kəndlilərdən yığmağa məcbur oldular. Belə ki, "hər atlının təchiz edilməsi-ya məaf, ya rəiyyət-əhaliyyə 200-dən 400 manata qədər başa gəlirdi. Hərbi ehtiyaclar üçün az miqdarda milis yığılanda məaflar milisionerlərin yarım azını təşkil edir və həmçinin nisbətən pis silahlanırdılar. Taliş əyalətində Rus hakimiyyəti dövründə və məaflar İranda qarətə məşğul olmuş və buna görə də öz vəziyyətlərindən razı idilər, amma suvari müsəlman alayına bir atlı da verməyə razı deyildilər, onları buna məcbur etmək cəhdi götürüldə isə hərsə bir tərəfə qaçmış və İrana keçməklə hədədlənmişlər"²⁴.

Bütün bu və bir sıra başqa səbəblər üzündən baron Rozen "başqa sakinlərin vəziyyətlərini ağırlaşdırmaqla bütün vergilərdən azad olan məaf silkinə də, 1807-ci il 9 iyun qanunu ilə Gürcüstanda, 1823-cü il dekabr qanunu ilə İmereti və tatar distansiyalarında olduğu kimi ləğv etmək istərdi.

1835-ci ildə Baron Rozen Şirvan əyalətində məaflara vergi qoymaq cəhdi göstərdi, lakin bu cəhd baş tutmadı, "Bu Paskeviçin əks fikirləri ilə tanış olan çarın narazılığına" və həmçinin Şirvan əhalisi arasında bəzi həyəcanlara səbəb olmuşdu. Bunun

nəticəsində baron Rozen öz göstərişlərini dəyişmiş və çara görülmə tədbirlər barədə tam izahat verərək, məafın təcridən ləğv etmək icazəsini istəmişdi. Rozenin məktubu general Paskeviçə verilmiş və o bildirmişdi ki, "hərbi vərdişləri və silahları atadan oğula keçən və əsasən heç bir zəhmətsiz nizami süvari alaylara təşkil edilə bilən silki ləğv etmək səhvdir. Nəticədə nəinki məafı, həmçinin Şəmşədil və Qazax distansiyalarının və Yelizavetpol mahalının tərzanlarını, Quba əyalətinin narnauzlarını nəzərdə tutan bu qərar onları əvvəlki vəziyyətdə saxlayıb sərhəd, polis və poçt qulluqlarında istifadə etmək, yalnız onlardan süvari müsəlman alayı yaratmaq barəsində Paskeviçin rəyi çarın xüsusi fikirləri ilə bərabər baron Rozenə göndərilmişdi. Baron Rozen yerlərdə məaf barədə tam məlumat yığmağa məcbur olmuşdu. O, məaf arasında Şirvan əyalətinin Solyan sahəsinin mühafizəsi üçün mühafizə nöqərləri adlanan xüsusi qrupunu ayırmışdı. Belə bir dəstə hələ çoxdan İran ilə sərhədlərdə saxlanırdı. Onların vəzifəsi mahalların əhalisini İran quldurlarından, əsasən qış aylarında Muğan düzlərinə gələn şahsevənlərdən qorumaq idi. Bu nöqərlərin ailələri əhalinin özü tərəfindən vergilərdən azad olunur və onların vergilərini öz üzərlərinə götürürdülər.

Baron Rozen yerdə qalan bütün məafı isə heç bir xüsusi zərəri olmadan ləğv etməyi nəzərdə tuturdu. O, qalan məafı əvəzinə öz hesabına silahlanmaqla suvari-müsəlman alaylarına gəlməyə vadar etməyi, xidmətdən boyun qaçıranları isə heç bir bənaat qazandırmadan məaf silkinə çıxarılaaraq, başqa rəiyyətlərlə bərabər bütün vergiləri ödəməyə məcbur etməyi təklif etdi.

Bu layihə baron Rozenin çıxarılmasından sonra, 1839-cu ilin əvvəlində yeni təyin olunmuş baş komandan Qolovin tərəfindən bəyənilmişdi, o da ümumiyyətlə məaf silkinin ləğv edilməsi haqqında baron Rozenin təklifləri ilə razılaşıaraq onun bəzi mülahizələrini hətta inkişaf etdirmişdi.

Amma bu dəfə də general Paskeviçin rəyi üstün gəldi və 1840-cı ildə çar məafın əvvəlki hüquqlarını ləğv etməmək,

"Şərtdən və vaxtdan asılı olaraq onlardan qeyri-nizami süvari dəstəsinin yığılması nəzərdə tutulmasını" əmr etdi.

1844-cü ildə çar hökuməti Kaspi vilayətinin məaflarından daimi milis dəstəsinin təşkil edilməsi məsələsini yenidən irəli sürmüşdü. Bu barədə Kaspi vilayətinin rəisi general Ivanov cavab vermişdi ki, hal-hazırda məaflardan 2000 suvaridən ibarət daimi milis dəstəsi yaratmaq sərfəli olar. Onlar da hərbi qulluqdan başqa bütün başqa mükəlləfiyyətlərdən azad olmaqla, xəzinəyə və əhaliyə heç bir zərər vermədən istənilən vaxt əməliyyatda olan dəstələrə qoşula bilərdilər. Buna cavab olaraq çar vaxtı itirmədən hər qəzədə daimi milis dəstələrinin yaradılmasına başlamaq haqqında sərəncam vermişdi. Amma baş rəis Neydqart məaf haqqında olan bütün məlumatlarla Kaspi vilayətinin rəisinin cavabını tutuşduraraq əlavə məlumat almada çarın sərəncamını yerinə yetirməyə cürət və bu məqsədlə özü Kaspi vilayətinə getdi. Toplanan məlumatlar onu qane etmədi. Şirvan, Şəki, Talış və Qarabağ əyalətlərində cəmi 8886 nəfər hər iki cinsdən məaf var idi ki, onların da içində 18-dən 60 yaşına qədər cəmi 2400 kişi, o cümlədən 897 talış məafi var idi. "Belə ki, məaf əvəzinə öz hesabına daimi qulluq apara bilməzdilər və silah tuta bilən bu qədər məaf üç və ya ən aşağısı iki növbəyə bölmək lazım idi. Sonradan məlum olmuşdu ki, son illər ərzində yalnız Şirvan məafının az bir qismi uzun çəkməyən ekspedisiyalarda iştirak edən vaxt 110 nəfəri qaçmış, Talış əyalətində balaca milis dəstəsi yığmaq sərəncamına isə əyalət rəisi cavab vermişdi ki, bunu etmək heç cür mümkün deyildir...hal-hazırda məafın ləğv edilməsi heç yerdə gözcərpən həyəcan doğurmayaacaq.

Məaf haqqında məsələ bu vəziyyətdə həll olunmaq üçün Voronsovun ixtiyarına verildi, baron Rozenin layihəsinin qəbul olunmasına tərəfdar çıxdı. 1847-ci il dekabrın 22-də "Zaqafqaziya vilayətinin məaf silki haqqında "əlahəzrət təlimatı" qəbul edildi. Bu təlimatla görə heç bir yoxlama keçirmədən özlərini məaf adlandıranların hamısını siyahıya almaq, sonra onlara iki şərtdən birini seçməyi təklif etmək: ya rəiyyətliliyə keçsinlər, ya

da aşağıdakı şərtlərlə məafliqda qalsınlar: hər sahənin məafı ilə sahə rəisi tərəfindən sərhəd qaravulunun çəkilməsində, mühafizə dəstəsinin gücləndirilməsində, təcili əməllərin çatdırılmasında əsirlərin, poçtun və gələnlərin müşayət edilməsində, sahələrdə və sahə idarələrində kuryer vəzifəsində və s. istifadə edilsin. Oğru və quldurların tutulması üçün çağırılarda onlar dərhal qulluğa gəlməlidirlər. Düşməna qarşı milis tələb edildikdə məaf-lar 200-dən 600-ə qədər atlı verməlidirlər. bütün qulluqların yerinə yetirilməsində məaflar öz atları, paltar və silahları ilə gəlməlidirlər. Bütün qulluqlar üçün məaflar ayda 2 man. maaş, ot payı və yemək alırdılar: düşməna və ya quldur tərəfindən öldürülən at üçün xəzinədən 30 man. pul alır, fərqləndiyinə görə irsi torpaq sahəsi verilir, məaf ünvanı onun oğlanlarına keçirdi. Kasıbcılıqdan və ya başqa səbəblər üzündən şəxsən qulluqdan boyun qaçıran məaflar məaf silkindən çıxarılır və vergi verənlər vəziyyətinə keçirilirlər. Beləliklə, bir çox tərəddüdlərdən sonra nəhayət məaflar haqqında məsələ həll olundu. Bundan sonra məafliq nəslən keçmədiyindən onların nəslı tədricən kəsildi.²⁵

Qarabağlılar Quba üsyanında

Quba üsyanı çar komandanlığını güzəştli yol tutmağa məcbur etdi. Komandanlıq üsyanın daha da genişləndirilməsindən qorxur, buna görə «Şeyxəli xanı Qubanın xanı kimi tanıyaraq, Qubanı ətraf kəndlərlə birlikdə xanın hakimiyyətinə verməyi və traktat ilə Qarabağ, Şəki və Şirvanda olduğu kimi, onu Rusiya təbəəliyinə keçirməyi»²⁶ təklif edirdi. Ancaq çar hökuməti bu təklifi razılıq vermədi. Çar komandanlığı üsyanı yatırımaq üçün Gəncədən bir böyük, Qarabağdan iki böyük, Bakıdan bir böyük rus piyadası, Şəkidən 1000 və Şamaxıdan 100 atlıdan ibarət qoşun göndərdi. Baş komandan Quba üzərinə yürüşü polkovnik Lisaneviçə tapşırırdı. O, belə işlər üzrə artıq sınaqmış bir «mütəxəssis» kimi ad çıxarmışdı.

Lisaneviç 21 oktyabr 1810-cu il tarixli raportunda yazırdı ki, Qrız və Yuxarıbaş mahalları üsyançılardan təmizlənilib, aya-

lətdə sakitlik bərpa olunub, Şeyxəli xan isə öz tərəfdarları ilə Tabasarana qaçmış, hal-hazırda Yərfi kəndindədir²⁷

Süvari müsəlman alayları

Cənubi Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra Rusiya-Türkiyə müharibəsində iştirak etmək üçün işğal edilmiş Cənubi Qafqazın müsəlman vilayətləri əhalisindən, o cümlədən azərbaycanlılardan ibarət atlı müsəlman alayları və Qarabağ süvari dəstələri formalaşdırıldı (1829-cu il). Qarabağın müsəlman azərbaycanlı, qışməna də erməni əhalisi tərəfindən 4-cü atlı müsəlman alayı təşkil edildi.

Qafqaz Hərbi Tarix Muzeyinin bələdəci kitabındakı məlumatlara görə Osmanlılara qarşı müharibədə rus ordusu tərkibində döyüşən bu alaylara 1830-cu ildə Rusiya imperatoru tərəfindən yeni fəxri bayraqlar təqdim edilmişdir. Sonralar 1 və 2-ci alayların bayraqları Bakı və Şuşanın dövlət idarələrinə, 3-cü və 4-cü, eləcə də Kəngərliyə məxsus bayraqlar isə Tiflis muzeyinə verilmişdir. 1924-cü ildə atlı müsəlman alaylarının bayraqları Azərbaycan Dövlət Muzeyinə təqdim edilmişdir. Hazırda həmin bayraqlar Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondunda saxlanılır. Qarabağın müsəlman azərbaycanlı əhalisindən təşkil edilmiş 1-ci atlı müsəlman alayının döyüş bayrağı digər döyüş bayraqlarından qumaşının mavi rəngdə olması və aşağıdakı lentdə fars dilində "1-ci alay" sözlərinin yazılması ilə fərqlənir.

Qarabağ atlı alayı 1-ci müsəlman Polku da adlanırdı. Alay 5 yüzlükdən (taqımdan) ibarət idi. Alaya komandir, yüzlüyə sultan başçılıq edirdi. Sultanın müavini naib, naibin yardımçısı vəkil adlanırdı. Alayın bayrağı vardı. Komandir ştab-kapitan Gülməmməd bəy Rüstəmbəyov, polkovnik Cəfərqulu xan Sarıcalı-Cavanşir, 1829-cu ildə komandir köməkçisi kapitan Rüstəm bəy Cavanşir olmuşdur. Komandirin adyutantı Rəhim bəy Uğurlubəyov idi. 1831-ci ildə alayın bayraqdarı Behbud bəy İsmayıl bəy oğlu olmuşdur.

Qarabağ atlı alayının düşərgəsi Ağcabədi kəndinin yanında

yerləşirdi.

Qarabağ atlı alayının döyüş tarixi

1826-cı il dekabrın 28-də rus qoşunlarının bir dəstəsi general-leytenant Mədətovun komandanlığı ilə Araz çayını keçdi. Bu dəstənin içində Qarabağ və Şirvan atlıları da var idi. Bu qoşun Meşkin qəzasında olduğu zaman Meşkin mahalının hakimi şahsevənlə Əta xan, Şəqaqi xalqının nümayəndələri, Qarabağ xanlığının hörmətli ağsaqqalları və qaraqoyunlu Məhəmməd xanın Qaradağda yaşayan oğlu knyaz Mədətovun yanına gələrək rus himayəsi altına alınmalarını xahiş etdilər. Rus qoşunlarının bu dəstəsi 1827-ci il yanvarın 16-na qədər Qaradağ xanlığında qaldı və sonra Arazı keçərək Qarabağa qayıtdı.²⁶

I Müsəlman Alayı (Qarabağ atlı alayı) Rusiya-Osmanlı müharibəsində

Balkanlarda Moldova və Valaxiyanı işğal edib Dunay çayını keçən ruslar Qafqaz cəbhəsində də ardıcıl zəfərlər qazanır. 1828-ci il 14 iyulda onların qoşunları qraf Paskeviç-Erivanskinin komandanlığı altında Gümrünü keçib Qarsa tərəf irəliləməyə başlayır. 20 iyulda Qars mühasirəyə alınır. Muravyov, Osten-Saken, Rayevski, Reut kimi tanınmış sərkərdələrin rəhbərliyi altındakı düşmən qoşunlarının hücumlarına tab gətirə bilməyən türk ordusu 23 iyulda Qarsı tərk etmək məcburiyyətində qalır.

Rus qaynaqları onlara işləyən erməni kəşfiyyatçılarının «ənənəvi qorxaq və olduqca məhdud düşüncəli» olduqları üçün faydalı ola bilmədiklərini vurğulayırdı. Qarsdan sonra rusların növbəti hədəfi 40 minə yaxın əhalisi olan Axısqa (Axalsix) paşalığı idi. O dövrdə Axısqa paşalığı 24 sancığa bölünmüşdü və Qars paşalığından təqribən 5 dəfə böyük idi. Ona görə də ruslar hərbi hərəkəti davam etdirmək üçün əlavə qüvvələrə ehtiyac duyurdu. Bu səbəbdən Məngilisi, Barmaqsız, Başkeçid və Gömrüdə olan hərbi ehtiyat hissələrinin gəlib əsas qoşunlara birləş-

məyi tələb olunurdu.

16 iyulda ruslar Qarsdan Axalkələyə doğru hərəkət edir. 24 iyulda şiddətli vuruşmadan sonra Axalkələk zəbt olunur. Axalkələyə hücum zamanı türk əsgərlərinin inanılmaz müqaviməti ilə qarşılaşan ruslar öz heyrlərini gizlədə bilmirdilər: Rus hərbi tarixçisi Uşakov yazırdı: «Qalanın rəisi, keçmiş Axalsix paşası Səlim paşanın oğlu Fərhad paşa cəsarətinə həlak oldu. Axalkələyin cürətli müdafiəsi düşmənin nadir mətanət obrazını yaratdı. Özlərini könüllü surətdə görünən ölmə məhkum etmiş bir ovuc insan sübhəsiz ki, haqlı heyrətə layiqdir. Ölənlərin hamısı ağ köynəkdə idilər. Bu, müsəlman adətinə görə ən böyük əzmin nişanəsidir»²⁹.

Axalkələk sancığının rəisi Mutu bəy əsir alınır və ruslara sonrakı əməliyyatlar sırasında çox yardım edir (Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, XIX yüzilin ilk yarısında Axalkələkdə ən böyük torpaq səhələrinə Mutu bəyin oğlu Dədə bəy sahib olmuşdur). Bundan sonra ruslar heç bir çətinliklə üzləşmədən Xertvis (Xirtiz) qalasına girirlər.

1828-ci il 10 avqustda Axısqa qalası mühasirəyə alınır. Paskeviçin (yerli türklər ona Başkovuç deyirdilər) döyüşsüz təslim olmaq çağırışına Axısqa qarnizonunun komendantı «ayı səmədan düşürə bilmədiyiniz kimi, Axısqa məscidindən də ayıparanı düşürə bilməyəcəksiniz» - cavabını verir. Bir neçə gün davam edən mühasirədən sonra ruslar 15 avqustda həlledici hücumu keçirlər. Türklər sərt müqavimət göstərirlər. 13 saatlıq amansız və qanlı döyüşdən sonra Axısqa süqut edir.

Paskeviç zəbt etdiyi Axısqa bölgəsinin başçısı və buradakı rus qarnizonunun rəisi vəzifəsinə general B.Beybutyanı təyin edir. 30000 əhalisi olan Axısqa şəhəri işğaldan sonra kiçik bir qəsəbə halına düşür.

22 avqustda ruslar heç bir müqavimətə rast gəlmədən Ərdəhana daxil olurlar, sentyabr ayında isə Topraqqalanı (Ələşgirdi) ələ keçirirlər. 9 sentyabrda Topraqqalanın 15 verstliyində yerləşən erməni kəndi Çilkana hücum olunur. General Paskeviç

1828-ci ildə 23 sentyabr raportunda Çilkana basqın edənlərin başında qarapapaq Qazı xanın durduğunu və onların rus dəstələri ilə toqquşması nəticəsində sonuncular tərəfdən 2 kürdün öldüyü, 1 kürd və 1 erməninin yaralandığı, 20 erməninin isə əsir tutulduğu məlum olur. Başqa bir mənbə isə Çilkana basqının 1826-28-ci illər rus-İran savaşının iştirakçısı Qarapapaq Nağı xan olduğunu yazır və onun 10 sentyabrda Yepifenovun rəhbərliyi altındakı 60 kazak, 60 İrəvan könüllüsü və 80 kürd qarşı vuruşda kürdlərin biri tərəfdən nizam ilə yaralandığını bildirdi.³⁰

Müharibənin əvvəlində Osmanlı dövlətini parçalamaq istəyən və buna görə də ruslara yardım edən İngiltərə və Fransa kimi Avropa dövlətləri daha sonra Rusiyanın nüfuzunun güclənməsindən narahat olub İranı da onun əleyhinə müharibəyə cəlb etməyə, yəni ki, İranı Türkiyə ilə Rusiyaya qarşı vahid blokda birləşdirməyə can atırdı. Rusiyanın İranda ki səfiri A.S. Qriboyedovun 30 yanvar 1829-ildə Tehrandə öldürülməsi Rusiya və İran dövlətləri arasında vəziyyəti gərginləşdirir. General-mayor Pankratyev 1829-cu il 19 fevralda Bəyaziddən bildirdi: «Abbas Mirzənin inanılmış adamları Xudadat xan və Nağı xan gizli təlimatlarla sərkərlə gürüşmək üçün bir-birinin ardınca Təbrizdən Ərzuruma göndəriliblər»³¹.

Qış aylarında sənəmiş hərbi əməliyyatlar 1829-cu ilin yazında yenidən başlanır. Başkomandan Paskeviç tatar distansiyaları və müsəlman vilayətlərinin sakinlərindən üç süvari-müsəlman alayının toplanmasını əmr edir. 19 mayda N. Muravyovun Axalkələk yaxınlığındakı Gendərə kəndində yerləşən düşərgəsinə gələn baş qərargahın zabitləri burada digər qoşun birləşmələri ilə yanaşı Qarabağdan yığılmış 500 süvaridən ibarət olan I atlı-müsəlman alayını da görürlər. Bu barədə Uşakov yazırdı: «Yeni yığılmış atlılar öz milli geyimlərində idilər, yaxşı silahlanmışdılar, saz atlara sahib idilər və sonradan həqiqətən də təsdiqlədikləri alovlu canfəşanlıqla ruhlanmış-sövgülənmişdilər. I atlı-müsəlman alayının süvariləri sivriüclü milli papaqlarının üz tərəfinə bərkidilmiş sarı rəngli mahud ulduzla seçilirdilər.

Atlılar vəkil və bəylərin başçılıq etdiyi sotnyalara (yüzlüklərə) bölünürdülər»³².

1829-cu il iyun ayının 1-də türklər Posxov çayı yaxınlığındakı Diqur kəndində olan rus bölmələrinə həmlə edir, ancaq rus ordusunun avanqard dəstələrini təşkil edən III atlı-müsəlman alayının köməyə gəlməsi onları geri çəkilmək məcburiyyətində qoyur. 2 iyulda ruslar Diqurdan türk düşərgəsinə əks hücum təşkil edirlər. Baş verən döyüşdə üstünlüyü türklərin ələ aldığına görə başkomandan yubanmadan III atlı-müsəlman alayına piyadaların öünə keçmək əmrini verir. Türklər Acara tərəfdən rusların sağ cinahını əhatəyə alırlar. Qraf Paskeviçin nişançıları türk süvarilərinin hücumuna məruz qalır. «Bu vaxt özünü yetirən müsəlman polku hücumu buraxılır. Düşmənin süvariləri və piyadaları döyüş meydanında düşərgədən çıxarıqları iki topu atıb qaçmağa üz qoyurlar»³³.

1829-cu il 10 iyunda Qars ətrafında olan rus qoşunları (12340 piyada, 5770 süvari) Kotanlı kəndi yaxınlığındakı geniş düzənliyə toplanılır. Buradakı qeyri-nizami süvarilər içərisində dörd atlı-müsəlman alayı və Naxçıvan mahalının Kəngərli adlanan xüsusi atlılar dəstəsi də olur. I atlı-müsəlman alayı qarabağlılardan, II atlı-müsəlman alayı Şirvan və Şaki mahalının sakinlərindən, III atlı-müsəlman alayı «tatar distansiyaları»nın əhalisindən, IV atlı-müsəlman alayı isə «erməni vilayətinin» müsəlman kürdlərindən təşkil olunmuşdu. Onlar hamısı yaxşı silahlanmışdı. Bu alaylarda komandir vəzifəsinə rus kavaləriya (süvari) zabitləri, onların köməkçiləri vəzifəsinə isə həmin əyalətlərdən nüfuzlu bəylər təyin edilmişdi. Hər bir alay 500 atlıdan ibarət idi və 5 «sotnya»ya bölünürdü. «Sotnya»ların bəzəsində 2 vəkil, yəni uryadnik, «sotnya»ların başçısı və onun yardımçısı (naibi) olan 2 bəy var idi. Alay komandirinin aylıq maaşı qida parası ilə birlikdə 37 rubl 50 qəpik, sotnya başçısının 25 rubl, onun köməkçisinin 20 rubl, vəkilin və sirayə atının 3 rubl gümüş puldan ibarət idi. Bundan başqa onların hamısı gündəlik ərzaq payı olaraq 4 funt un və 1 funt ət (alay koman-

dirinin küməkçisi 2 funt ot) alırdılar. Məsələn alaylarının hər birinə dini ayinləri yerinə yetirmək üçün 1 molla, yazışmalar üçün 1 Mirza, kvartirmeyster (ərzaq təchizatçısı), adyutant və zifəsinə icra etmək üçün 1 kavaləriya zabiti və Nijniy Novqorod draquon alayının 15 aşağı rütbəli zabiti eزام olunmuşdu. Bu alaylarda arabalar yox idi, ancaq onların əvəzinə hər üç nəfərdən birinə 1 yük atı, hər 2 yük atından birinə 1 çodər düşürdü». Uşakov müsəlman süvarilərləri haqqında yazırdı: «Həmin bu adamlar 3 il qabaq İrənlə qafılətən baş verən müharibədə istifadə edərək silahlarını bizə qarşı çevirdilər, Hətta Yelizavetpol işində irənlilər tərəfdə döyüşdülər. Etiraf etməliyəm ki, başkomandanın dəvətilə rus ordusu sıralarında xidmət etmək qərarına gəlmiş müsəlman könüllülərin silahlandırılması, o zamankı hökumətin həmişə bizə düşmən olan xalqın beyninə bizim üçün əlverişli, müsbət təsirini isbat edir»³⁴.

1829-cu il 13 iyunda podpolkovnik Fomin don kazakları və III atlı-müsəlman alayının 150 döyüşçüsü ilə türk düşərgəsinə çaxnaşma salmaq üçün Millidüza göndərilir. Gecənin zülmət qaranlığından istifadə edib meşə ilə tez və maneəsiz irəliləyən dəstə türklərin ündəki qaravul postlarını keçib səhərə yaxın Milli düza yaxınlaşır və Həqqi paşanın düşərgəsinə böyük vələvələ salır. Verilən tapşırığı müvəffəqiyyətlə yerinə yetirən dəstə türklərlə toqquşmadan yayınıb geri çəkilir. Uşakov: «Kiçik ordu hissəsinin güzlənilməz cəsarətindən əsəbiləşən türklər bizim kazakları və tatarları hərərlə təqib edirdilər, ancaq onların geri çəkilməsi soyuqqanlılıq və şücaətlə müşaiət olunurdu... Onun (Fominin) az saylı dəstəsi bir neçə dəfə bataqlıq ərazilərə sıxışdırıldı, ancaq kazak və tatarlar bir dəfə də olsun üzlərinə mühasirəyə almağa qoymadılar»³⁵.

General-mayor Muravyovun komandanlığındakı qoşunun öncül bölmələri 19 iyunda Soğanlı dağlarının Çaxırbaba yoxusunda idi. Onun sağ qanadını podpolkovnik Fominin rəhbərliyi altında Don kazak alayı (322 nəfər), sol qanadını isə III atlı-müsəlman alayının 325 süvarisi təşkil edirdi. Həmin gün Ku-

ynılı (Yeniköy) kəndi yaxınlığında türk atlıları görünür. Şiddətli döyüş olur. Türklər mərdlik və qorxmazlıq örnəkləri nümayiş etdirirlər. Başkomandan Paskeviç general-mayor Rayevskiya iki draquon diviziyası, Karpovun kazakları, III atlı-müsəlman alayı, iki sotnya seçmə nizami alay (lineyniy polk) və altı topla türk qüvvələrinin mərkəz xəttini dağıtmaq təlimatını verir. Rayevski tapşırığın ühdəsindən uğurla gəlir. Türklər meşəli təpələrə sıxışdırılırlar. 27 iyunda Şimal-Şərqi Anadolunun ən böyük şəhəri Ərzurum döyüşsüz ruslara təhvil verilir. Ərzurumu işğal etmiş Paskeviçin ordusu tərkibində rus səiri A.S.Puşkin də olur. O öz səfər təəssürlərini «Ərzuruma səyahət» əsərində təsvir etmişdir. Ərzurumdan sonra Xınıs, Tərçan, Oltu və Bayburt zəbt edilir. Balkan cəbhəsində rus ordusunun İstanbul hədəvərinə qədər yaxınlaşması Osmanlı sultanı II Mahmudu 2 sentyabrda (1829-cu il) Ədimirə sülh sazişini imzalamaya məcbur edir. Sazişə əsasən Osmanlı İmperiyası Yunanıstanın müstəqilliyini tanıyır, Moldaviya, Valaxiya və Serbiyaya isə muxtariyyət verir, Axısqa, Axılkolək, Xırtız, Əspincə, Azqur, Abbastuman qalaları və Suqumqala (Suxum), Redutqala (Anakliya), Sucuqqala (Soğucaq, Novorossiysk), Gəlincik, Mamayqala (Soçi) daxil olmaqla Kuban//Kuman çayından Çürüksuya (Kobuleta) qədər Qara dənizin şərq sahilli Rusiya İmperiyasının əlinə keçir, Türkiyə ermənilərinə 18 ay ərzində daşınan əmlakları ilə birlikdə Rusiya himayədərliyi altına keçmək hüququ verilir.

1829-1830-cu illərdə Ərzurum, Qars və Bəyaziddən Cənubi Qafqaza 90 mindən artıq erməni küçür. Onlardan Ərzurum erməniləri əsasən Mexet-Cavaxetdə (7300 ailə), Qars erməniləri (2500 ailə) Gümrü və Talın bölgələrində, bəyazidlilər (4215 ailə) Göyçə gölünün sahilində, qalanlar isə Sürməli, Dəraçiçək, Abaran və Pəmbək mahallarında yerləşdirilirlər. Ərzurum erməniləri ilə bərabər köçmüş urumlar (yunanlar) isə Gümrü və Barmaqsız (Zalqa) yörələrinə məskunlaşılırlar.

Rus baş komandanının 1830-cu il 16 mart əmri ilə 1828-1829-cu illər rus-türk müharibəsindəki mərdliklərinə və cəsa-

rətlərinə görə qarabağ atlı alayına «igidliliyə görə» yazısı olan 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni verilir.

Qarabağ atlı alayının quruluşu

1829-cu ildə 1-ci müsəlman polku (Qarabağ atlı alayı) aşağıdakı kimi təşkil olunmuşdu:

1-ci yüzlük

1. Sultan: Fərəculla bəy Uğurlubəyov
2. Naib: Cəfər bəy Hacıbəyov
3. Vəkillər: Bəndəli bəy Kərim bəy oğlu, Hüseyn bəy Köçərlinski
4. Tərkibi: Kolanı mahalından-30 nəfər, Dizaq mahalından-50 nəfər, Zərgər-Diləğarda camaatından-20 nəfər.

2-ci yüzlük

- Sultan: Əli ağa Adıgözəlov
- Naib: Salah bəy mirzə Məhəmmədqulu bəy oğlu Saatlı
- Vəkillər: Məhrəli ağa Məhəmməd ağa oğlu, Həşim bəy Teymurxan bəy oğlu İmanbəyov
- Tərkibi: İyirmidörd mahalından -50 nəfər, Otuziki mahalından-50 nəfər.

3-cü yüzlük

- Sultan: Sadiq bəy Hacılı-Cavanşir
- Naib: Camalxan bəy Hüseynbəyov
- Vəkillər: Fərhad bəy Məlikaslanov, Behbud bəy İsmayıl bəy oğlu
- Tərkibi: Zəngəzur mahalından 100 nəfər.

4-cü yüzlük

- Sultan: Adıgözəl bəy Təklənski
- Naib: praporşik (gizir) Ağa bəy Rüstəmbəyov
- Vəkillər: Həsənqulu bəy Sultanov, Atakişi bəy Sultanov
- Tərkibi: Kəbirli mahalından-30 nəfər, Cavanşir-Dizaq mahalından -30 nəfər, Dəmirçihəsənli mahalından -40 nəfər.

5-ci yüzlük

- Sultan: podporuçik Manas bəy Bəylərov
- Naib: Hüseyn bəy Pirimov
- Vəkillər: Bəylər bəy Bəylərov, Rüstəm bəy Şahnəzərov
- Tərkibi: Xaçın mahalından-20 nəfər, Vərəndə mahalından 30 nəfər, Çiləbörd mahalından-20 nəfər, Taliş mahalından-20 nəfər, Dəmirçihəsənli mahalından-10 nəfər.

1831-ci ildə 1-ci müsəlman polku (Qarabağ atlı alayı) aşağıdakı kimi təşkil olunmuşdu:

1-ci yüzlük

- Sultan: Rüstəm bəy Rüstəmbəyov
- Naib: Ağa bəy Rüstəmbəyov
- Vəkillər: İskəndər bəy Qasım bəy oğlu, Əhməd bəy Şirin bəy oğlu
- Tərkibi: Kolanı mahalından-30 nəfər, Dizaq mahalından-50 nəfər, Zərgər-Diləğarda camaatından-20 nəfər.

2-ci yüzlük

- Sultan: Əli ağa Adıgözəlov
- Naib: Salah bəy Məhəmmədqulu bəy oğlu Saatlı
- Vəkillər: Mehdi ağa Məhəmməd ağa oğlu, Mərdan bəy Behbud bəy oğlu
- Tərkibi: İyirmidörd mahalından -50 nəfər, Otuziki mahalından-50 nəfər.

3-cü yüzlük

- Sultan: Cəfər bəy
- Naib: Hüseyn bəy Sarıcalı
- Vəkillər: Məmmədəsəlim bəy Əlimərdan bəy oğlu, Hümbətəli bəy
- Tərkibi: Zəngəzur mahalından 100 nəfər.

4-cü yüzlük

- Sultan: Əli bəy Mirzəli bəy oğlu
- Naib: praporşik (gizir) Camalxan bəy Hüseynbəyov
- Vəkillər: Mehdi bəy Kəbirinski, Abdulla bəy
- Tərkibi: Kəbirli mahalından-30 nəfər, Cavanşir-Dizaq mahalından -30 nəfər, Dəmirçihəsənli mahalından -40 nəfər.

5-ci yüzlük

- Sultan: gizir Mikayıl bəy Əsribəyov
- Naib: Rüstəm bəy Şahnəzərov
- Vəkillər: İsay bəy, carçı Bala bəy
- Tərkibi: Xaçın mahalından-20 nəfər, Vərəndə mahalından 30 nəfər, Çiləbörd mahalından-20 nəfər, Taliş mahalından-20 nəfər, Dəmirçihəsənli mahalından-10 nəfər.

1831-ci ildə 1-ci yüzlüyün süvariləri

1. Cavanşir-Dizaq mahalının Dilağarda obasından;
2. Murad yüzbaşı İmamalı yüzbaşı oğlu
3. Əmirxan yüzbaşı Novruzxan oğlu
4. Şərəfxan Şıxəli oğlu
5. Məhərrəm Sərdar oğlu
6. Tapdıq Möhbəli oğlu
7. Əlisəfi Məmmədağa oğlu
8. Əcəbxan Atırxan oğlu
9. Atakişi Allahyar oğlu
10. Gülməmməd Əli oğlu
11. Bayram Alı oğlu
12. Mirzəmurad Behbudalı oğlu
13. Cəfərqulu Fətəli oğlu
14. Zeynalabdin Həsən oğlu
15. Mirqasım Gülqasım oğlu
16. Abbasəli Əliqasım oğlu
17. Bədəl Aslanəli oğlu

2-ci yüzlüyün süvariləri.

1. İyirmidörd mahalının Qaradağlı kəndindən;
2. Molla Qasım İsmayıl oğlu
3. Qurban Əli oğlu

İyirmidörd mahalının Borsunlu kəndindən:

1. Namaz Sultanməmməd oğlu
2. Həsən Hacı oğlu
3. İyirmidörd mahalının Qarahacı kəndindən;
4. Nağdalı Kərim oğlu

İyirmidörd mahalının Sarıcalı kəndindən:

Cəfər Qurban oğlu

1831-ci ildə ştabs-kapitan və kavalər Gülməmməd bəyin bir əmrində göstərilir ki, 3-cü yüzlükdə Qaraçorlu mahalının Təhməzli obasından Ağa Şirin Rəhim bəy oğlu, Kosalar obasından Gülməli Mirzə oğlu, Zabuqlu kəndindən Qasım Rza oğlu, Püsyən mahalının Zodmanlı obasından yükdaşıyan Ağayar Allahverdi oğlu, Sısyən mahalının Qarakilsə kəndindən Gevorq Kəhriz oğlu xidmətdədirlər.

42-ci yeger polku

Polkun formalaşması

42-ci yeger polku 1810-cu il oktyabrın 19-da Estlyand müşketyor polkundan təşkil olunmuşdur. 1819-cu ildə 9-cu yeger polku adlandırılmışdır. Lakin 1825-ci ildə əvvəlki adı qaytarılmışdır. 1834-cü il martın 21-də yeger polklarının ləğv olunmasından sonra bir batalyon üzrə Tiflis qrenadyor və Şirvan piyada polklarına birləşdirilmiş, bir batalyon isə Min qrel qrenadyor polkunun formalaşmasına yönəldilmişdir. Polkun starşinalığı (baş çavuşluğu) saxlanılmışdır. Polkun ləğv edilməsi və varixliyi Q.E.Qabəyevin və Klizovskinin dedikləri kimi başqa qeyri-rəsmi variantı da var. Onların məlumatına görə

1825-ci ildə əvvəlki adı polka qaytarılmamışdır və o, 9-cu yeger polku kimi qalaraq 1833-cü ildə ləğv edilmişdir. Onun batalyonları isə Kostroma polkuna birləşdirilmişdir. 1863-cü ildə sonuncunun ikinci yarısı 42-ci (9-cu) yeger polkunun starşına-lığı saxlanılan Troitski polkunun formalaşmasına ayrılmışdır.

Polkun hərbi əməliyyatları

1812-ci il Vətən müharibəsi zamanı hər iki döyüşən batalyon 2-ci Qərb ordusunun 7-ci korpusunun 26-cı piyada diviziyalarının tərkibində idi. 2-ci batalyonun qrenadyor polku həmin ordunun 8-ci korpusunun toplu qrenadyor diviziyasına verilmişdi. Bu batalyonlar fransızlara qarşı bir çox əməliyyatlara iştirak etmişdi. Ehtiyat batalyon isə həmin vaxt Bobruysk qarnizonunda idi.

Napolyon müharibələrindən sonra polk Qafqaz qoşunlarının gücləndirilməsi üçün göndərilmişdi və 1826-1829-cu illərdə Rusiya-İran və Rusiya-Osmanlı müharibələrində iştirak etmişdi.

Polkun fərqlənmə nişanı

Fərqlənmə nişanlarından 42-ci yeger polkunun 1829-cu il aprelin 18-də təltif olunmuş və Tiflis polkuna verilmiş "İran ordusuna qarşı Şuşa qalasının müdafiəsinə görə" sözləri olan Georgi bayrağı vardı. 1826-1829-cu illərdə Rusiya-İran və Rusiya-Osmanlı müharibələrində göstərdiyi şücaətə görə "Fərqlənməyə görə" sözləri yazılan aşağı rütbələr üçün papaq nişanları ilə 1830-cu il sentyabrın 22-də təltif edilmiş, Tiflis və Minqrel polklarında saxlanılmışdır.

Polkun başçıları

19.X. 1810-1.IX.1814-general-leytenant Pavel Petroviç Puşşin

Polkun komandirləri

1.19.X.1810-22.11.1811-polkovnik İvan Vladmirovıç Zolotnıbski;

2.20.IX.1811-1.VI.1815-podpolkovnik (16.XII. 1812-ci ildən polkovnik) İqor İvanoviç Sinenkov;

3.1.VI.1815-17.1.1820-polkovnik Aleksey Fyodroviç Lya-xoviç.³⁶

Zaqafqaziya Atlı-Müsəlman Alayı

Rusiya İmperator ordusuna daxil olan Azərbaycanlılardan ibarət atlı alay.

2 İyun 1835-ci ildə General-Feldmarşal Paskeviçin əmri ilə müharibə dövrü Zaqafqaziya atlı-müsəlman alayı yaradılır. Alaya komandır, komandirin 2 köməkçisi, 6 sultan (hər 100 atlının başçıları), 18 naib (sultanların köməkçiləri), 48 vəkil, 600 atlı, 198 ehtiyat atlı. Qafqaz korpusunun əmri ilə qoşunun içindən iki Azərbaycan dilini bilən 2 zabit qoşulurdu.

Hərbi xidmət 4 il təyin olunurdu. Hər iki il keçəndən sonra alayın yarısı yenilənirdi. Alayın komandiri rus zabitlər ştabından Azərbaycan dilin bilənlər təyin olunurdu. Polk hazırlanan-dan sonra Varşavaya General-Feldmarşal Paskeviçin təbəçiliyinə verildi. Polk dağılanacan Paskeviçin təbəçiliyində qaldı. 11 mart 1839-cı il əmrinə əsasən Qafqaz Müsəlmanları arasından 30 nəfər seçilir və İmperatorun şəxsi böyük konvoyuna daxil olur. Seçilmişlər kazarmada yaşayırdılar, milli geyimlər geyirdilər və milli yeməklər yeyirdilər.

1849-cu ildə Zaqafqaziya atlı-müsəlman polku Macarıstan kompaniyasında iştiraka görə Qeorqiyevski bayraq ilə təltif olundu. Qeorqiyevski bayrağı üzərində yazılmışdı: "Üsyançı Macarlara qarşı əla cəsarət və mərdliyə görə və düşmənin artilleriyasının ələ keçirməyə görə".

10 yanvar 1852-ci ildə polk dağılır və dörd yüzlikdən ibarət heyət yaradılır.

1856-cı ilin mart ayında Paris sülh müqaviləsindən sonra ordu azaldılır və 24 avqust 1856-cı ildə əmrə əsasən iki yüzlik dağılır. 1857-ci ilin əvvəlində isə polk tamam dağılır.

XIX yüzilliyin ortalarında Rusiya İmperiyası Balkan yarımadasında mövqelərini möhkəmləndirməyə, İstanbul (Bosfor) və Çanaqqala (Dardanel) boğazlarını nəzarət altına almağa, bununla da Aralıq dənizinə sərbəst çıxış yolu əldə edib Yaxın Şərqdə yeni ərazilərə sahib olmağa can atırdı. Böyük Britaniya, Fransa və Türkiyə (Osmanlı) isə, əksinə, Rusiyanı Qara dəniz sahillərindən sıxışdırmağa çalışırdı. Fələstindəki «Müqəddəs torpaqlar» uğrunda pravoslav və katolik ruhaniləri arasında gedən mübahisə tarixə «Kırım müharibəsi» və ya «Şərq müharibəsi» adı altında keçən 1853-1856-cı illər türk-rus savaşının başlanmasını üçün bəhanə olur.

1853-cü il iyunun 26-da Rusiya Osmanlıya bağlı olan Moldaviya və Valaxiyanın işğal edir. Buna cavab olaraq Osmanlı İmperatorluğu oktyabrın 4-də Rusiyaya müharibə elan edir. Qafqaz cəbhəsində türk qoşunları Abdi Paşa komandanlığında Qarsdan Aleksandropol (Gümrü) istiqamətində hərəkətə keçir. Noyabrın 2-də Bayandur kəndi uğrunda rusların ağır itkiləri ilə nəticələnən ilk döyüş baş verir. Bu döyüşdə 1852-ci ildə rus ordusu tərkibindəki Qafqaz müsəlman süvari alayına komandir vəzifəsinə təyin olunmuş Tiflisli polkovnik Həsən bəy Ağalarovun əsgərləri xüsusilə fərqlənirlər. 11 noyabrda Axalkələk-Çıldır yolu ilə Osmanlı ərazisinə girmək istəyən rus birliklərini sərhəddə - Çıldır nahiyəsinin Kənarbel kəndi yaxınlığında 1828-29-cu illər türk-rus hərbi sonrası Borçalı və Cavaxetdən kəç edərək Çıldır göllü sahillərindəki Göldalı (Urta), Tərəkəmə çayı (Qoçgüdən), İldırımtaş (Rabat), Kəğas, Meredis kəndlərində məskunlaşan qarapapaq-tərəkəmələrin Süleyman bəy başçılığındakı könüllü dəstələri qarşılayır və nizami ordunun yetişməsinə gözləmədən Ərdahanan gələn Hacı Hüseyn paşanın dəstəsi ilə birlikdə hücum edərək 50 rus kazakını öldürür, 4 nəfərini isə əsir alaraq Ərdahana göndərir. Bu igidliklərinə görə Ərdahanlı Hacı Hüseyn paşaya «Mirimiran» paşalığ rütbəsi,

Çıldır qarapapağı Süleyman bəyə isə «Sadiq və etibar sahibi olduğun» Dərgahi-Ali Qapucu Başlığı rütbəsi verilir.

1826-cı il 31 noyabrda isə Başgədiklərdə osmanlılar məğlubiyətə düşər oldu. Dörd cildlik Şərq müharibəsi tarixini qələmə almış general-leytenant M.Boqdanoviç Başgədiklər vuruşmasının nəticələrinin Güney Qafqaz bölgəsi üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd edirdi. Onun sözlərinə görə rusların məğlub olacağı dəqiqəni gözləyən bölgənin müsəlman əhalisi hər yanda üsyana qalxıb rus vilayətlərinə hücum etməyə hazır idi. «Qaçaqlıqlar haqqında hekayələrlə təbiiyə olunmuş Qafqaz tatarları»nın bu müharibədə tutduqları mövqeni görkəmli rus tarixçisi, bu savaşın Novorossiysk draqun alayının yüksək rütbəli zabiti qismində iştirakçısı V. Potto isə belə açıqlayırdı: «Bizim bu və ya digər məntəqədə kiçik bir uğursuzluğumuz nəinki ordumuz üçün, bütünü Cənubi Qafqaz diyarı üçün qorxulu bir şəkildə əks oluna bilərdi. Biz yaxşı bilirdik ki, döyüş zəfərindən sonra türk bayraqlarının Arpaçayın sağ sahilində görünməsi Cənubi Qafqaz diyarının əhalisinin demək olar ki, hamısının silahlarını bizə qarşı çevirməsi üçün kifayətdir». Başgədiklər döyüşündən sonra cəbhə bölgəsində sət qışın düşməsi ilə əlaqədar hərbi əməliyyatlar 6 ay müddətinə dayandırılır. Bu fasilədən rus komandanları səmərəli istifadə etməyə çalışırdılar. Onlar hər bir vaxtla Qafqaz türklərini öz tərəflərinə çəkməyə səy göstərirdi və qismən istədiklərinə nail olurdular.

1854-cü ilin əvvəlində Qafqaz Əlahiddə Ordusunun komandanı general-leytenant V.I.Behbudov Türkiyədə sığınacaq tapmış qaçaqları rus ordusunda xidmət etmək şərti ilə əfv edir.

1854-cü il may ayının sonunda rus ordusuna yazılmış könüllülərdən təşkil olunmuş 300 nəfərlik milis dəstəsi polkovnik M.T.Loris-Melikovun başçılığı altında Gümrüyə göndərilir. Bu milislərin milli tərkibi Rusiya müsəlmanlarından ibarət idi. Boqdanoviçin yazdığına görə, bunlar arasında nizam-intizam saxlamaq çətin məsələ idi; kəfləri istəyəndə dəstəni tərk edir, istədikləri zaman isə geri qayıdırdılar və çox vaxt onlar arasın-

dakı anlaşılmaqlıqlar ölümlə nəticələnirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, müharibənin gətirdiyi coğrafi ərazini yaxşı tanıdıqları üçün onların baladçı və kaşfiyyatçı kimi xidmətləri əvəzsiz idi.

24 iyulda Qarsın Kürəkdərə kəndi ətrafında Ərzurum valisi Zərif Mustafa Paşanın ordusu ilə ruslar arasında qızgın döyüş oldu. Kürəkdərə döyüşündə göstərdiyi rəşadətə görə süvari-müsəlman briqadasının komandir müavini, Qacar polkovnik rütbəsinə yüksəldilir. Ruslar 1854-cü ildə ən böyük qələbələrə sayılan bu vuruşmadan sonra müharibəni davam etdirmək iqtidarında olmur və Gümrüyə dönlürlər. Qafqaz cəbhəsində uzunmüddətli sakitlik hökm sürür.

1854-cü ilin başlarında cəbhə xəttinə yollanan Novorosiyск draquon alayı martın ortalarında Başkeçidə çatır və təqribən bir ay orada qalmalı olur.

Mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, savaştın gedişində hüddü keçib qəfil həmlələri ilə rusları ən çox narahat edən Borçalı Həşimoglu və onun başçılıq etdiyi dəstə olur. Onların hücumlarının qarşısını almaq üçün Cavaxetin sərhəd kəndlərində xüsusi gözətçi postları qurulur.

1855-ci ilin aprelində türklər hücumu təkrarlamak fikrinə düşdü. 1853-cü ildə müharibədən əvvəl düşmən qoşunlarında artilleriya atlarına böyük ehtiyac duyulurdu. Türklər bu boşluğu yerli atların cinsi alçaqboylu olduğu üçün Kiçik Asiyadakı ilxıların hesabına doldura bilmirdi. Duxobor kəndlərinə qonşuluqda ki Çıldır sancağında yaxşı bilirdilər ki, rus köçkünüləri ələ qoşquya gedən atlara sahibdirlər.

1855-ci il 2 martda Krım cəbhəsində - Gözləvədə (indiki Yevpatoriyada) ruslar Osmanlı, Sardinia Krallığı və döz bir il əvvəl - 1854-cü ildə Rusiyaya savaşt elan etmiş Böyük Britaniya və Fransa dövlətlərinin müttəfiq ordusu qarşısında məğlub olurlar. Bu arada çar I Nikolay intihar edir və onun yerinə II Aleksandra keçir. Bundan sonra, may ayında Əlahiddə Qafqaz Korpusunun komandanı vəzifəsinə təcrübəli general, 1826-28-ci illər Rusiya-İran müharibəsi zamanı I.F.Paskeviçin ordusunun qo-

ragah rəisi, 1828-29-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsində qəndər (seçmə əsgər) briqadasının rəhbəri olmuş yeni Qafqaz çarşını Nikolay Nikolayevič Muravyov təyin olunur. O bu savaşt dair öz xatirələrini iki cildlik «1855-ci ildə Qafqaz arxasında müharibə» adlı kitabında ifadə edir. Osmanlılarda da komandan dəyişdirilir. Zərif paşanın yerinə Şükrü paşa təyin edilir.

Artıq 1855-ci il hərbi kompaniyasının başlanğıcında Rusiya ordusunun Qafqaz cəbhəsində döyüşən hər üç bölməsinin - Aleksandropol, İrəvan və Axalsıx bölmələrinin tərkibinə Azərbaycan türklərinin ağa-baylardan və onların növərlərindən ibarət qeyri-nizami atlı alayları və könüllü dəstələri daxil idilər: Qarabağ süvari-müsəlman alayı (500 atlı), Şamaxı quberniyasının 3 qəzasının sakinlərindən formalaşmış polkovnik İsrail bəy Yedigərovun komandanlığındakı II Şirvan süvari-müsəlman alayı (500 atlı) və Daşdəmir ağanın başçılığı altında Borçalı distansiyasından yığılmış 300 atlı Aleksandropol (Gümrü) bölməsinin; Qazax, Borçalı, Şamşəddil distansiyalarının və qışman da Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının sakinlərindən təşkil olunmuş polkovnik knyaz Vaxtanq Orbelianinin başçılıq altındakı III süvari-müsəlman alayı (500 atlı) və tərkibində türklərin də olduğu Axalkalak milis dəstəsi ordunun sağ cinahını təşkil edən Axalsıx bölməsinin; İrəvan quberniyasının sakinlərindən təşkil olunmuş IV süvari-müsəlman alayı (500 atlı) ordunun sol cinahını təşkil edən İrəvan bölməsinin tərkibindəydilər.

1855-ci il may ayının sonunda Ərdahan qalası rus ordusuna təslim olur. Bundan sonra Qafqaz cəbhəsində döyüşlər əsasən Qars üzərində gedirdi. Strateji Qars qalası rusların Ərzurum səmtinə olan yollarını kəsir, türk ordusunun işə Tiflis istiqamətinə yollarını açır. Türklər rus qoşunları qarşısına qoyulmuş əsas məqsədin Qarsın işğal edilməsi olduğunu yaxşı bilirdilər və buna görə də qalanın müdafiəsini mükəmməl təşkil etmişdilər. Qaladakı istehkamların gücləndirilməsi üçün əcnəbi mühəndislər də işə cəlb olunmuşdular. Çıldır sancağının rəisi Aslan Paşanın toplayıb özü başçılıq etdiyi, əksəriyyəti Çıldır

sancağı və ətraf nahiyələrin qarapapaqlarından ibarət olan kö-nüllülər də o zaman Qarsda idilər.

Qarsı mühafizə edən türk qoşunlarının qeyri-nizami bölmə-lərinin komandanları haqqında general M.Boqdanoviç yazırdı: «Türk ordusunun rəislərinə gəldikdə, heç bir təhsili olmayan, ancaq döyüşlərdə sınınmış və onu Baba Karim adlandıran ta-beçiliyində olanların sevimlisi, özünü köhnə türk adlandıran Ərəbistan diviziyasının komandiri (keçmiş komandiri - redaktor) Kərim paşa; fəvqəladə cəsur və hər şeylə maraqlanan, əslən çərkəzlərin ubıx tayfasından olan Hüseyn paşa; qəfil hü-cumları, yırtıcılığı və ərazini tanımasıyla bizim sərhədyanı ay-a-lətlər üçün olduqca təhlükəli olan Borçalı distansiyasının Tür-kiyayə qəçmiş keçmiş sakini Həşimoğlu onların içərisində ən yaxşılardan idilər»³⁷. Qafqazdakı rus ordusunun rəhbəri N.Murav-yov isə öz əsərinin «Türk qoşunlarının rəisləri» bölməsində Qarsdakı türk qarnizonunun köndüllü hissələrinin ən yaxşı ko-mandanları arasında Kərim paşa və çərkəz Hüseyn paşa ilə ya-naşı, əslən Malatya-Diyarbakir yörələrinə olub «təmtəraqı se-vən» Hacı Teymur ağa və laz köndüllülərinin başçısı Əli bəyin də olduğunu vurğulayaraq əlavə edirdi: «Nə vaxtsa türklər tə-rəfə qəçmiş və cari müharibədə onlardan ştab-ofiser rütbası almış bizim Borçalı distansiyasının keçmiş sakini Həşimoğlu da Qars qarnizonunun şöhrətliələrindən hesab olunurdu. O mərdliyi, ba-carığı və ərazini tanıması ilə məşhur olan qaçaqlar sırasına məxsus idi. Uzun müddət bizim Cənubi Qafqazın hüdudda ya-şayan əhalisinin (mənbə və faktların göstərdiyi kimi, qeyri-türklərin - redaktor) qənimti olubdur. Özünün çəvik basqınları ilə bizim sərhədə və ordunun arxasında peyda olub qarətlər et-məsinə və əsirlər aparmasına baxmayaraq ona qarşı heç bir cə-za tədbiri görülmə bilmirdi»³⁸.

1855-ci il iyun ayının əvvəllərində Qars rus qoşunlarının əhatəsinə düşür. Bəlgələr düşməni tərəfindən dövrəyə alınmış qarşılıqlı ərzaqla Şüragəl və Zərşad qarapapaqlarının təmin etdiyini bildirirdi. Osman ağa rəhbərliyindəki qarşı gənc kö-

nüllülər dəstəsinin döyüşçüləri arasında qarapapaqlar çoxluq təşkil edirdi. Qarsın rus işğalında olan Azad kəndinin sakini Hacı Hüseyn ağa 16 iyundan, Ramazan bayramının ilk günündən etibarən rus ordularının durumu barədə türk tərəfinə müntəzəm məlumatlar verirdi. O, Qarsda ruslar lehinə cəsusluq edən 2 erməni və 1 müsəlmanın kimliklərini türk tərəfinə bil-dirmiş, sonucda ruslar ondan şübhələnərək edama məhkum et-mişlərsə, qaçıb canını qurtara bilməmişdir. Əvəzində evi yağma-lanmış, Azad kəndi isə bütünlüklə boşaldıaraq Hacıvali kəndinə sürgün edilmişdir. Müharibənin sonunda Hacı Hüseyn ağaya 5-ci rütəbdən Məcidiyyə nişanı verilmiş, yardımə ehtiyacı olduğu üçün dövlət tərəfindən 25 000 quruş (250 altın) məblə-gində birdəfəlik yardım edilmiş, 500 quruş aylıq məaş təyin edilmişdir.

Həm Muravyovun yazdıqlarından, həm də Qafqaz Arxeo-qrafiya Komissiyasının topladığı sənədlərdən bəlli olur ki, «ta-nınmış Həşimoğlu»nun qaçaq dəstəsi 20 iyunda mühasirədə olan Qars qalasından çıxaraq Böyük Yahnı dağı yaxınlığında rus hərbi düşərgəsində mallarını satıb Gümrüyə qayıdan alver-çilərə məxsus 30 içiboş yük arabasını ələ keçirmişdir.

İyunun ikinci yarısında Qafqaz Əlahiddə Korpusunun ko-mandanı Muravyov ordusunun bir hissəsinə Qarsın mühasirəsi-ni davam etdirmək əmrini verir, özü isə qalan hərbi bölmələrlə türklərin ehtiyat ərzaq anbarlarını məhv etmək məqsədilə So-ğanlı dağlarına yürüş edir. O günlərdə III süvari-müsəlman ala-yının 350 döyüşçüsü Çıldır sancağında mövqə tuturdu. Alayın komandiri V.Orbeliani 20 iyunda cəsuslardan öyrənir ki, Çıldır sancağının rəisi Aslan paşanın dəstəsi onlara hücum edəcək. Buna görə də o, sancağın ərazisində qalıb qorunmaq üçün öz-lərində kifayət qədər güc görmür və Göydağ tərəfdən geri çəkilib Axalkələk-Ərdahan yolu üstündəki Sulda (Suldinsk) kazak postunda möhkəmlənir. 23 iyunda, Muravyov Soğanlı dağların-da ki Əngiköyə ekspedisiya edərək, Sulda kəndi yaxınlığında Aslan paşanın 500 başıpozuğu, yəni qeyri-nizami dəstəsinin

500 üzvü ilə III süvari-müsəlman alayının atlıları arasında qanlı vuruşma baş verir. Başpözüqlər geri çəkilir. Bu vuruşmada döşadıkları igidliklərə görə Muravyovun 13 sentyabr əmrilə III süvari-müsəlman alayına daxil olan Qazax sotnyasının (yüzlüyünün) komandanı, kapitan Mansur ağa Vəkilova «igidliyə görə» yazısı ilə IV dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni, Qazax bəy yarımüzlüyündən millis praporşiki (gizir) mirzə Maşədi Şərif oğluna podporuçik rütbəsi, Borçalı bəy yarımüzlüyünün vəkilləri Məmmədşah bəy Ağasultanova gümüş temlyak qılınc dəstində qotazlı qaytan taxmaq hülququ ilə yunker rütbəsi, Qaçğanlı Süleyman ağa Məmmədhasən oğlu Topçuyevə «igidliyə görə» yazısı olan gümüş medal verilir, həmçinin vəkillər İbrahimxəlil ağa İlyas ağa oğlu (Qazax bəy yarımüzlüyü), Mustafa ağa Mirzəli ağa oğlu Vəkilov (Qazax yüzlüyü), Ağacan bəy Cəlil bəy oğlu Altukov (Yelizavetpol yüzlüyü) və Əli Kərim oğlu (Qazax yüzlüyü) mükafatlandırılırlar. Aslan paşanın könüllülərinin öz doğma diyarlarını - Çıldırı rus qüvvələrindən təmizləmək məqsədi ilə etdikləri hücumun dav olunmasının ruslar üçün böyük əhəmiyyətini general Muravyov belə izah edirdi: «Duxobor kəndləri talandan qurtuldu... Bundan başqa zorla və tərəddüdlə yığılmış III alayın müsəlman süvariləri bu vuruşmada içlərində qohumluq və hər cür başqa əlaqədə bulduqları soydaşları qarapapaqların da olduğu dindaşlarının qanını töküblə o zamandan etibarən, onlardan gözənməsi mümkün olmayan sədaqətli xidmət edirdilər»³⁹.

İyunun sonlarında polkovnik I.Yadigarovun komandanlığındakı II Şirvan süvari-müsəlman alayı korpus komandanının düşərgəsinin yerləşdiyi Qanıkdöylə Gümrü arasında yolun təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Oğuzlu kəndində dururdu. O sırada iyul ayının 7-dən 8-nə keçən gecə Yadigarovun müavini, rus mənbələrinin onun keçmiş Şirvan xanı Mustafa xanın yaxın qohumu olduğunu vurğuladıqları podpolkovnik Ömər ağa 31 nəfərlə rus gözətçi postlarını yararaq Qarsa keçib türklərə birləşmişdi. Onlardan 19-u geri qayıtsa da bu hadisə rusların mü-

səlman milislərinə qarşı onsuz da az olan güvənini daha da azaldı. V.Pottonun qeydlərindən bir parça: «Bizim milislər xüsusi döyüş ruhu ilə şöqləniliblər. Bir neçə gün qabaq onların kiçik dəstəsi qarantlıq gecədə türk süvarilərinin qoruqçu piketlərini yan ötüblə düşərgələrindən iki şişəpəli çadır apardı. Deyirlər ki, onlar hətta gizlicə Qarsa girib barı anbarını partlatmaq üçün icazə istəyiblər. Ancaq rədd cavabı alıblar. Onların bu istəyində başqa niyyət gizlənmirdimi? Onlarla ehtiyatlı olmaq lazımdır. Polkovnikləri Ömər bəyin bu günlərdə 12 milislə birlikdə Qarsa keçməsi istər-istəməz onunla eyni xidmətdə olanları da şübhə kölgəsində qoyur»⁴⁰.

Qarapapaq Ömər ağanın Qarsa gəlişini o zamanlar Qarsda işləyən xəstəxana baş həkimi Dr.Sandvit öz xatirələrində belə təsvir edirdi: «8 iyul bazar - Bu gecə təhlükə işarəsi verildi... Qarapapaq deyilən qeyri-müntəzəm müsəlman süvarilərdən qırx nəfərin rus xidmətindən ayrılaraq bir miralay komandanlığında qaçib gəlməsi bütün ordugahı böyük həyəcana saldı. Adı Ömər olan bu miralay gürcü (çərkəz) arxalığı geyir və bir cüt qayət gözəl apolet daşıyırdı. Müşir (marşal) Vasif paşa onu çox səmimi qarşıladı və mirliva (tuğbəy) rütbəsi verdi. O, beləcə Ömər paşa oldu...»⁴¹.

Bu savaşda iştirak edən rus zabıtlərindən İrəvan dəstəsinin qərgah rəisi, polkovnik (1861-ci ildən general-mayor) M.Lixutin də rus ordusundakı müsəlman milislərinin öz din qardaşlarına qarşı biganə olmadıqlarını xüsusi qeyd edirdi: «Soldat (rus əsgəri) və kazaklar müşahidə və faktlara əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmişdilər ki, müsəlman milisləri türklərə rəhm edir və döyüş əsnasında hərdən bir gah göyə atəş açır, gah da ki, boş güllələrə atışırdılar. Başpözüq kazak və yaxud soldatın əlindən yaxasını qurtaranda geyiminə və xarici görkəminə görə ermənidən ayırd edilməsi mümkün olan müsəlman milisinin himayəsi altına qaçırdı. Ermənilər müsəlmanları öldürmək üçün böyük arzu və istəkdə olsalar da, onların açıq-aşkar ölməyə getməyə ruhları çatmırdı»⁴².

Dikaya (Vəhşi) Diviziya

Qarabağlı zabıtların iştirak etdiyi diviziyalardan biri də Dikaya diviziyadır. Birinci Dünya Müharibəsində Gəncə Süvari Tatar Alayının və "Vəhşi diviziya"nın sıralarında Qərb Cəbhəsində qəhrəmanlıqla döyüşmüş, "Müqəddəs Georgi" hərbi ordeninin bütünündə dörd dərəcəsinə layiq görülmüş neçə-neçə qarabağlı var.

Amma ordunun yaranmasında ilkin mənbə kimi bir fakt da var ki, tarixçilər ona da öləri toxunurlar və bu mənbəyə tənqidi münasibət bəsləyirlər. O da Birinci Dünya müharibəsində iştirak edən "Dikaya diviziya"nın azərbaycanlılardan ibarət nizami "Tatar alayı"nın əsgəri qüvvələridir. 1920-ci ildən təbii günlərimizə qədər sovet rejimində də "Dikaya diviziya"nın fəaliyyətinə tarixçi alimlərimiz tənqidi yanaşmışlar. Açılan arxiv qovluqlarında isə bunların tam əksinin şahidi oluruq. Sənədlərlə tanış olanda düşünürsən ki, 1914-cü ildən 1917-ci ilə qədər rus imperiyasını almanlardan, 1918-1920-ci illərdə isə Azərbaycanı daşnak-bolşevik əsgəri qüvvələrindən qoruyan və torpağımızın bütövlüyü uğrunda silaha sarılan "Vəhşi diviziya"nın Tatar-Azərbaycan alayı həm bizim, həm də rus hərbi tədqiqatçılarının niyə tənqid obyektinə olub. Guya səbəbi də ondan ibarətdir ki, "Vəhşi diviziya" 1914-17-ci illərdə qara, 1918-1920-ci illərdə isə Azərbaycan Demokratik hökumətinə xidmət edib. Faktlar göstərir ki, Nuru paşanın ordusu 1918-ci ilin iyun-sentyabr aylarında Bakını düşmənlərdən təmizləyəndə onlarla çiyin-çiyinə vuruşan min nəfərdən çox könüllünün əksəriyyəti "Tatar süvari alayı"nın əsgər və zabıtlərindən təşkil olunmuşdu. Bas süvari alayının o vaxtlarda qoruduğu, uğrunda vuruşduğu torpaqlar bizim deyildimi? Bəli, bitib-tükənməyən bu suallara cavab tapmağın vaxtı çatıb. Bunu bugünkü müstəqil Azərbaycan və onun yenidən yazılan hərbi tarixi tələb edir. Bəzi məqalə müəllifləri ağızdolusu yazırlar ki, Birinci Dünya müharibəsi illərində şovinist ruslar Qafqaz müsəlmanlarından təşkil olunmuş diviziyaya "Vəhşi" adını təhqir mənasında veriblər. Əvvəla, divi-

ziyanın döyüş yolunu təsvir edən sənədlərdə belə faktı rast gəlmək qeyri-mümkündür. Bütün rəsmi sənədlərdə diviziyanın adı belədir: "Kavkazskaya tuzemnaya diviziya" - yəni Qafqazın yerli əhalisindən təşkil olunmuş diviziya, "Vəhşi" ayaması isə cəbhədaşları tərəfindən diviziyaya qeyri-rəsmi verilib. Müharibənin ilk günlərindən diviziyanın apardığı döyüş əməliyyatları uğurla nəticələnmişdir. Diviziya bütün müharibə boyu məğlub-yyətin nə olduğunu bilməyib, hücumları həmişə zəfərlə bitib. Onların döyüş amalı belə idi: "Nə bir addım geri çəkilməli, nə də əsir düşməli". Ona görə də döyüşlərin ən çətin məqamında düşmənlə mühasirəsini yarmaq üçün bu diviziyanın təcürbəsindən və gücündən istifadə olunurdu.

QARABAĞLI ZABİTLƏR RUS-YAPON MÜHARİBƏSİNDƏ

Leyb-Qvardiyanın Qafqaz Eskadronu

Leyb-Qvardiyanın Qafqaz eskadronu - Leyb-Qvardiya - Rusiya imperatorlarını mühafizə edən xüsusi birlik idi. 18 may 1811-ci ildə mühafizə xidməti, 18 noyabr 1856-cı ildə isə Qafqaz eskadronu yaranıb. Bu birlik bir neçə eskadrondan ibarət idi. Əsas Qafqaz eskadronu sayılırdı. Bu eskadron özündə 4 taqımı birləşdirirdi.

- 1-ci taqım - provoslav gürcü knyaz və zadəganlarından ibarət gənclərdən
- 2-ci taqım - Terski diyarının əsilzadə dağlı gənclərindən
- 3-cü taqım - Dağıstanın və Acarıstanın əsilzadə gənclərindən
- 4-cü taqım - Zaqafqaziyanın müsəlman xan və bəy soylarından ibarət gənclərdən ibarət idi.

Digər qvardiyalardan fərqli olaraq bu eskadron birbaşa Sankt-Peterburq hərbi dairəsinə bağlı idi. Bu eskadron imperatoru və məyyətinə müşayiət edirdi. Çarın qərar tutduğu Krasno

Selo (Krasno Selo) düşərgəsində yerləşirdi.

Ekadron 30.03.1917-ci ildə buraxılıb.

Ekadronun qarabağlı qvardiyaçıları : Fərəc bəy Ağayev, Hacı Səfərəli bəy Səfərbəyov, Rüstəm bəy Mirzəyev, Səlim bəy Rüstəmbəyov, Şəfi bəy Fətəlibəyov, Aleksandr Rzaqulu mirzə, Rzaqulu mirzə Qovanlı-Qacar, Fətəli mirzə Qovanlı-Qacar...

Qafqaz Atlı Briqadası

1. Qafqaz atlı briqadası 31 yanvar 1904-cü ildə Rusiya imperatoru icazəsi ilə Uzaq Şərqdə hərbi yürüşlərdə iştirak üçün yaradılmışdı.

2. Briqada Azərbaycanlılardan, dağlı qafqaz köntüllülərindən və Dağıstan atlı alayından təşkil olunmuşdu.

3. Köntüllülər hərbi xidmətdə iştirak etmək üçün Əlahəzrət imperatorun adından çağırılırdı.

4. Qafqaz atlı briqadasının alayları draquon və kazak atlı alayları kimi hərbi tapşırıqlar alır, bəzi yanaşmada fərqlənirlər.

5. Qafqaz atlı alayları yarandığı gündən ordu hüququndan və mənsəbindən istifadə edirdi.

Qafqaz atlı briqadası general-mayor knyaz Orbelianinin komandanlığı altında, general Kuropatkinin ordusunun tərkibində Mancuriyada vuruşmuşdu.

I Dünya Müharibəsi və onun nəticələri

Birinci Dünya Müharibəsi (1914-1918) - dünyanı yenidən bölüşdürmək, nüfuz dairəsi, xammal mənbələri və satış bazarları uğrunda böyük dövlətlərin iki koalisiyası arasında imperia- list müharibəsi idi. Hərbi təlimləri izləmək üçün Sarayevoya gəlmiş Avstriya-Macarıstan taxt-tacının vəliəhdi Frans Ferdinandin "Gənc Bosna" təşkilatının üzvü Qavrilo Prins tərəfindən öldürülməsi (1914, 28 iyun) Birinci dünya müharibəsinin başlanmasına bəhanə oldu. Avstriya-Macarıstan bu terror aktı üçün Serbiyanı

təqsirkər saydı. Almaniya Avstriya-Macarıstanı müdafiə etdi. Avstriya-Macarıstanın Serbiyaya müharibə elan etməsinə cavab olaraq Rusiya avqustun 1-də ümumi səfərbərlik keçirdi. Almaniya 1914 il avqustun 1-də Rusiyaya, avqustun 3-də isə onun mütəfəiqi olan Fransaya müharibə elan etdi. Alman ordularının bitərəf dövlət olan Belçikaya müdaxiləsindən sonra, avqustun 4-də Böyük Britaniya Almaniya qarşı müharibəyə qoşuldu.

Birinci dünya müharibəsi (1914-1918) Avropada bir-birinə zidd iki blokun - Üçlər İttifaqı (Almaniya, Avstriya-Macarıstan və İtaliya) ilə Antanta (İngiltərə, Fransa, Rusiya) arasında mövcud olan ixtilafın nəticəsində baş vermişdi. Antanta tərəfindən Yaponiya (1914), İtaliya (1915), Portuqaliya və Rumuniya (1916), ABŞ və Yunanıstan (1917), Üçlər İttifaqı tərəfindən isə Osmanlı dövləti (1914), Bolqarıstan (1915) müharibəyə qoşulmuşdular. Müharibədə dünya əhalisinin 87%-nin yaşadığı 38 dövlət iştirak etmişdir. Döyüşün tərəflər hərbi əməliyyatları qısa qədər başa çatdırmağı düşünürdülər. Almaniya ordusu Şlif-fen planına uyğun olaraq hərəkət edirdi. Bu plana görə, Alman qoşunları Belçikadan keçərək, Elzas və Lotaringiyaya girmək istəyən Fransa qüvvələrinin arxasına keçməli idi. Lakin Almaniya ordularının hücumları Marna döyüşündə dayandırıldı. Bundan sonra Qərb cəbhəsində Atlantik okeanından İsvetçərəyə qədər ərazidə mövqə müharibəsi getmişdir. Səfərbərliyin başa çatmasını gözləmədən hücum keçərək, Şərqi Prussiyaya və Qalisiyaya soxulmuş Rusiya orduları bu cəbhədə məğlubiyyətə uğramışdı. Cənubi Qafqazda Osmanlı və Rusiya orduları arasında döyüşlərin başlanması ilə Qafqaz cəbhəsi yaranmışdı. Qafqaz cəbhəsi Qara dənizdən Cənubi Azərbaycanı Urmiya gölüne qədər uzanırdı. Bu cəbhədə Osmanlı dövlətinin başlıca məqsədi Rusiyanın Türkiyə ilə bağlı işğalçılıq planlarının qarşısını almaq, mümkün olarsa, Azərbaycanı bütünlüklə, Xəzər dənizi hövzəsini və Qafqazı öz nüfuz dairəsinə salmaq, Mərkəzi Asiyaya və Hind okeanına yolları nəzarət altına almaq, Rusiya imperatorluğunun əsarətində olan türk və digər müsəl-

man xalqlarını müstəmləkə zülmündən xilas etmək və s. olmuşdur. Bu cəbhədə Rusiyanın yaratdığı və silahlandığı erməni quldur dəstələri Anadolunun və Azərbaycanın dinc türk-müsəlman əhalisinə qarşı kütləvi soyqırımaları törədilər (bax Şərqi Anadoluda türklərin soyqırımı, Cənubi Azərbaycanda soyqırımı, 1918-ci il Mart soyqırımı).

İngilislər Süveyş kanalının təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Fələstinə ordu hissələri yeritdikdən sonra Fələstin cəbhəsi, Şətt-ül-Ərəb çayının mənsəbinə ordu çıxardıqdan sonra isə Mesopotamiya cəbhəsi yaranmışdı. Bu cəbhələrdə ingilislərə qarşı türk orduları vuruşdular. Serbiya Avstriya-Macaristanın hücumlarının qarşısını kəsmişdi. İngilislər Almaniyə və Avstriya-Macaristanı dəniz blokadasına almış, Almaniyanın Afrika və Okeaniyadakı müstəmləkələrinə nəzarət edirdilər. Beləliklə, Antanta ölkələri hərbi əməliyyatlarda təşəbbüs ələ keçirmişdilər. Almaniyə 1914 ildə Fransanı məğlub edə bilməmiş və iki cəbhədə müharibə aparmağa məcbur olmuşdu. 1915 ildə Almaniyə və Avstriya-Macaristan komandanlığı Rusiyanı məğlub etməyi qərara almışdı. Ona görə də Almaniyə Qərbi cəbhəsində müdafiəyə keçmiş, əsas diqqətini Şərqi cəbhəsinə yönəltmişdi. Almaniyanın hücumu uğurlu olsa da, Rusiyanı tam məğlub etmək mümkün olmamışdı. Bu zaman İtaliya da müharibəyə qatılmışdı. İtaliya cəbhəsi Avstriya-Macaristan ordularını Şərqi cəbhəsindən özünə doğru yönəltmişdi. Almaniyə bloku tərəfindən müharibəyə qoşulan Bolqarıstan Avstriya-Macaristan orduları ilə birlikdə serb ordusunu darmadağın etmişdi. Serb ordusunu fəlakətdən qurtarmaqdan ötrü Səlanikə Fransa qoşunları çıxarılmışdı. Onlar Serbiyanı xilas edə bilməsələr də, Birinci dünya müharibəsində Səlanik cəbhəsini yaratmışdılar. İngilislər osmanlıları məğlub etmək məqsədilə Çanaqqalaya (Dardanel) desant çıxarmışdılar. Lakin Vətənin müdafiəsinə qalxan türklər ingilislərin qarşısını uğurla kəsmişdilər. Çanaqqala döyüşü türk hərb sənətinin ən parlaq səhifələrindən biri olmuşdur. Bu döyüşdə Türkiyənin köməyinə gələn azərbaycanlı-

lar da iştirak etmişlər. Almaniyə hərbi əməliyyatların gedişini öz xeyrinə dəyişmək məqsədilə sualtı müharibəyə başlamışdı.

1916-cı ildə Almaniyə Rusiyanın fəal müharibəyə apara bilməyəcəyini görüb, əməliyyatların ağırlığını Qərbi cəbhəsinə keçirmişdi. Lakin Verden yaxınlığında Antanta cəbhəsini yarmaq mümkün olmamışdı. Antanta qüvvələri Somma çayı rayonunda alman ordularına qarşı hücumə keçmiş, hərbi əməliyyatlarda ilk dəfə tanklardan istifadə etmişdilər. Rusiyə ordusu Qərbi cəbhəsində uğurlu hücumə keçmişdi. Qafqaz cəbhəsində ruslar tərəfindən sıxışdırılan türklərə qarşı ingilislər də hücumə keçmişdilər. Lakin türklər Mesopotamiya cəbhəsində əks hücumla ingilisləri İran/körfəzinə qədər geriyyəyə turtmuş, Cənubi Azərbaycanı da azad etmişdilər. Birinci dünya müharibəsində ən böyük dəniz vuruşması Yutlandiyada olmuşdu. Döyüşdə ingilislər böyük itki versələr də, Almaniyə donanması ingilis blokadasını yara bilməmişdi.

1917-ci ildə Antanta ölkələri bütün cəbhələrdə hücumə keçməyi planlaşdırmışdı. Lakin Rusiyada baş vermiş Fevral inqilabı vəziyyəti dəyişmişdi. İnqilab orduda müharibə əleyhinə əhval-ruhiyyəni gücləndirdiyi üçün Şərqi cəbhəsində hücum uğursuz olmuşdu. Böyük insan və sənaye potensialına malik olan ABŞ-ın 1917-ci ilin aprelində müharibəyə qoşulması qüvvələr nisbətini Antantanın xeyrinə əsaslı surətdə dəyişmişdi. İlin sonuna yaxın ABŞ orduları Qərbi cəbhəsində mövqə dəyişməyə başlamışdılar. Rusiyada hakimiyyətə gəlmiş bolşeviklər bərişiq haqqında sazişə nail olmuşdular. Şərqi cəbhəsində hərbi əməliyyatlar dayandırılmışdı. Qafqaz cəbhəsində əsas hərbi əməliyyatlar Bakı nefti uğrunda aparılırdı. Bakı neftinə yiyələnmək uğrunda Almaniyə, B. Britaniya mübarizə aparır, bolşevik Rusiyası da onu əldən vermək istəmirdi.

1917-ci ilin dekabrında Rusiyə və Türkiyə arasında Ərzincən bərişiqinin imzalanması ilə Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlar dayandırılmışdı. Lakin Fələstin və Mesopotamiya cəbhələrində fəallaşaraq türkləri şimala doğru sıxışdıran ingilislər

Bakını ələ keçirməyə can atırdılar. Ordusunda ruh düşkünlüyü yaranmış Almaniyə Qərbi cəbhəsində müdafiəyə keçmişdi.

1918-ci ilin martında Almaniyə Brest-Litovskda Rusiya ilə sülh müqaviləsi imzaladıqdan sonra ordularını Qərbi cəbhəsində cəmləşdirərək, hücumə keçmişdi. Lakin Marna döyüşündə alman orduları geri oturduldu.

1918-ci ilin avqustunda general Denstervil başda olmaqla Böyük Britaniyanın hərbi ekspedisiya qüvvələri Bakıya yeridildi. Lakin onlar Bakının türk-Azərbaycan hərbi qüvvələri və Azərbaycan xalq könüllülərindən ibarət Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad edilməsinin qarşısını ala bilmədilər.

1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı azad edildi və müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtına çevrildi (bax Bakının azad olunması əməliyyatı). Payızda Antanta qüvvələri bütün cəbhələrdə geniş hücumə keçmişdi. Sentyabrın 29-da bolqarlar Səlanikdə, oktyabrın 30-da türklər Mudrosda, noyabrın 3-də Avstriya-Macarıstan Padunda, noyabrın 11-də Almaniyə Kopyendə barışıq imzalamaqla müharibəni məğlubiyyətlə başa vurdular.

Mudros barışığına (1918-ci il) görə türk orduları Cənubi Azərbaycandan və Bakıdan çıxarılmalı idi. İngilis generalı Tomson başda olmaqla Bakıya müttəfiq qoşunları yeridildi. Birinci dünya müharibəsi Antanta ölkələrinin qələbəsi ilə başa çatdı.

Müharibə illərində, ilk dəfə olaraq, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə keçilmişdi. Vuruşan dövlətlərin ordularına 74 milyon insan cəlb edilmişdi. 10 milyonadək adam həlak olmuş, 20 milyonadək yaralanmış və əlil olmuşdu. 10 milyonadək adam epidemiyadan və aclıqdan ölmüşdü.

Birinci dünya müharibəsində qarşılaşan bloklardan hər biri öz məqsədini güdürdü. Müharibənin başlanmasının həlledici amili müstəmləkələr və təsir dairələri üstündə Almaniyə və İngiltərə arasındakı barışmaz ziddiyyətlər idi.

Almaniyanın müdaxilə planlarına Qafqazı, ilk növbədə isə Azərbaycan neftini ələ keçirmək daxil idi. Belə ki, Almaniyə-

nın hökumət məmuru Rudolf Martin hələ müharibədən xeyli əvvəl, 1907-ci ildə nəşr etdirdiyi "Berlin-Bağdad" adlı kitabında almanların hakimiyyəti altında Bakı və bütün Qafqazı əhatə edəcək "Tiflis canişinliyi" yaradılmasını Rusiya ilə gələcək müharibədə Almaniyanın əsas məqsədlərindən biri hesab edirdi.

Bakı neft sənayesi üzərində hökmranlıq uğrunda ingilis, fransız və alman kapitalları arasında başlayan və ilk dövrlərdə Rusiya neft ticarətində almanların nüfuzunun güclənməsinə gətirib çıxaran rəqabət, nəticədə etibarlı, Azərbaycanın neft istehsalında əsas məvqələrin Almaniyanın rəqiblərinin əlinə keçməsi və alman kapitalının sıxışdırılması ilə başa çatdı. Cənubi Qafqazın əvvəlcə hərbi əməliyyatlar meydanına, sonra isə cəbhəyə bölgəyə çevrilməsi buranın siyasi vəziyyətinə və iqtisadi həyatına böyük ziyan vurdu. Qara dəniz limanlarının bağlanması və neft məhsulları ixracının dayandırılması üzündən neftin qiyməti aşağı düşdü. Mərkəzi Rusiya ilə əlaqələr pozuldu və diyarın zəruri ərzaqla təchizatı çətinləşdi. Birinci dünya müharibəsi (1914-1918) dövründə Türkiyə və İran ərazilərində aparılan əməliyyatlar nəticəsində həmin ölkələrdə yaşayan yüz minlərlə erməni rusların himayəsi altında qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvan quberniyasına, həmçinin, Gəncə (Yelizavetpol) və Bakı quberniyalarının ərazisinə köçürüldü. Bununla, Qərbi Azərbaycan torpaqlarında (indiki Ermənistan Respublikasının ərazisi) erməni dövlətinin yaradılması üçün növbəti addım atıldı. Birinci dünya müharibəsinin gedişində və Rusiyada Romanovlar müttəfiqliyinin devrilməsi nəticəsində Cənubi Qafqazda müstəqil Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları yaransa da, çox keçmədən, bolşevik Rusiyası Cənubi Qafqazı işğal etdi. Birinci dünya müharibəsinin nəticələri Paris sülh konfransında yekunlaşdırıldı və rəsmiləşdirildi.⁴³

Qarabağlı zabıtlar I Dünya Müharibəsində

Özündən asılı olmayaraq Azərbaycan da Birinci dünya müharibəsinə cəlb olunmuşdu. Bu Şimali Azərbaycanın müharibə

edən Rusiya imperiyasının tərkibində olması və müharibə edən dövlətlərin ona dair planları ilə əlaqədar idi. Belə ki, çox əlverişli coğrafi mövqedə yerləşən və öz yeraltı, yerüstü sərvətləri ilə seçilən Azərbaycan iri dövlətlərin maraq dairəsində idi. Burada alman, rus, ingilis rəqəbatı özünü daha qabarıq göstərirdi. Almaniyə tərəfindən müharibədə iştirak edən Türkiyənin də müsəlman Qafqazına, xüsusən Azərbaycana böyük marağı var idi.

"Etibarsızlıq" üzündən çarizm Rusiyada yaşayan müsəlmanlardan, o cümlədən azərbaycanlılardan orduya rəsmən adam çağırırdı. Lakin onların ali silkindən könüllü olaraq çar ordusu sıralarına gedənlər də var idi. Bunlardan 200 nəfər azərbaycanlı zabiti I Dünya müharibəsi cəbhələrində vuruşan rus ordusunda xidmət etmişdi.

Qarabağlı artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov, Əmir Kazım mirzə Qacar və başqaları yüksək rütbəli komandanlar sırasında idilər.

General-leytenant Səməd bəy Mehmandarov I dünya müharibəsi dövründə 21-ci diviziyaya komandanlıq etmişdi. O, Lodz (Polşa) əməliyyatı zamanı göstərdiyi sərkərdəlik məharəti və fəxsi igidliyinə görə artilleriya generalı rütbəsinə layiq görülmüşdü. 1915-ci ildə o, 2-ci Qafqaz ordu korpusunun komandanı təyin edilmişdi.

Onlarla qarabağlı zabıt Qərb cəbhəsində göstərdiyi igidliyə görə Mülqəddəs Georgi ordeni ilə təltif olunmuşdu.

Müharibə illərində Azərbaycanlı gənclərdən «Tatar süvari alayı» təşkil edilmişdi. Qorxmaz döyüşçülərdən ibarət olan bu alayı ruslar həqarətlə «vəhşi diviziyaya» adlandırmışdılar.

I Dünya Müharibəsinə könüllü yazılan qarabağlılar

24 iyun 1914-cü ildə Qarabağda bir siyahı hazırlandı. Könüllülərdən ibarət «Tatar süvari alayı» təşkil edildi. Bu alaya yazılan könüllülər:

Zəngəzur qəzasından

1-ci sahədən

1. Allahverdi Muradov-Bazarçay kəndindən
2. Umud Kərbəlayı Əli oğlu-Şıxlar kəndindən
3. Bəhram Kərbəlayı Cəbrayıl oğlu- Şıxlar kəndindən
4. Məmməd Əliyev- Şıxlar kəndindən
5. Hüseyn Zeynalabdin oğlu- Şıxlar kəndindən
6. Qoca Cəfər oğlu- Şıxlar kəndindən
7. Abış Kərbəlayı Məhərrəm oğlu- Şıxlar kəndindən
8. Ağamalı Qara oğlu-Murğuz kəndindən
9. Muxtar Əhməd oğlu-Dərəkənd kəndindən
10. Əvəz Əhməd oğlu-Vağadlı kəndindən
11. Behbudalı Muxtar oğlu- Vağadlı kəndindən
12. Bozu Ocaqulu oğlu-Hərtkiz kəndindən
13. Fərac Məhərrəm oğlu-Əlişar kəndindən
14. Əli Xəlil oğlu-Dəstəgird kəndindən

2-ci sahədən

15. Əli bəy Nəbibəyov-Araflı kəndindən
16. Şükür bəy Soltanmuradov-Maqsudlu kəndindən
17. Dəmir Baxşalı oğlu-Qazıqurdalı kəndindən
18. Əbdülməli bəy İsmayıl bəy oğlu-Bağırbəyli kəndindən
19. Həmid Məşədi Mirzalı oğlu-Bağırbəyli kəndindən
20. Oruc bəy Əmiralı bəy oğlu-Bağırbəyli kəndindən
21. Hüseyn Məmiş oğlu-Başarat kəndindən

3-cü sahədən

22. Nəbi Ata oğlu-Mahmudlu kəndindən
23. Məhəmməd Şahbaz oğlu-Mahmudlu kəndindən
24. Həsən Allahqulu oğlu-Mahmudlu kəndindən
25. Dünyamalı Kərbəlayı Qəhrəman oğlu-Korcalan kəndindən

26. Əmrah İmamverdi oğlu-Qayalı kəndindən
27. Məşədi İbiş Kərbəlayı Fərəc oğlu-Qayalı kəndindən
28. Kərbəlayı Həsən xan Allahverdi oğlu-Məmər kəndindən
29. Həsənqulu bəy Məşədi Hüseynqulu bəy oğlu-Xalac kəndindən

30. İslam Şahməmməd oğlu-Mollu kəndindən
31. Əli Şükür oğlu- Mollu kəndindən
32. Bahadır Abbas oğlu- Mollu kəndindən
33. Alış İsmayıl oğlu- Mollu kəndindən
34. Əli Molla Abdulla oğlu- Mollu kəndindən
35. Firudin Əziz oğlu- Mollu kəndindən
36. Səlim bəy Sultanov-Danzavər kəndindən
37. Cəlal bəy Sultanov-Danzavər kəndindən, ştabs-kapitan

Şuşa şəhərindən

1. Xanlar Yusif oğlu
2. Cəfər Kərbəlayı Məmməd oğlu
3. Bağır Məmmədqulu oğlu
4. Xəlil Əbdülqasım oğlu
5. Fərhad Hacı İmamqulu oğlu
6. Hacı Hacı Fərrux oğlu
7. Kərbəlayı Əyyub Hacı Rəhim oğlu
8. Zeynalabdin Sadiqov
9. Bəhrəm bəy Məşədi Şirin bəy oğlu Rüstəmbəyov
10. Şamil bəy Bağırbəyov
11. Həmid Molla Həmid oğlu Axundov
12. Əsgər bəy Zöhrəbəyov
13. Ələsgər bəy Zöhrəbəyov
14. Adışirin Kərbəlayı Həsən oğlu

Şuşa qəzasından

1. Fərhad Əsgər oğlu-Qaybalı kəndindən
2. Süleyman Kərbəlayı Əsəd oğlu-Xəlifəli kəndindən

3. Dadaş Ələsgər oğlu-Malıbəyli kəndindən
4. Ələkbər Məhbəli oğlu-Quşçular kəndindən
5. Əkbər Musa oğlu-Quşçular kəndindən
6. İsrail Səfər oğlu-Zarislı kəndindən
7. İbrahim Nəsir oğlu-Veysəlli kəndindən
8. İsmayıl Allahverən oğlu-Rzasərkarlı obasından
9. Sadiq Qara oğlu-Sarıcalı- Əmiraslanbəyli obasından
10. Abdulla Cavad oğlu- Çəmənli kəndindən
11. Əliqulu Cəfər oğlu- Ağdam kəndindən
12. Mehdi Əmrah oğlu- Muradbəyli kəndindən
13. Fərman Salman oğlu- Muradbəyli kəndindən
14. Abdulla Cavad oğlu- Seyidli kəndindən
15. Nəcəfqulu bəy Şamil bəy oğlu Cavanşir-Yüzbaşılı kəndindən
16. Cavad İbad oğlu- Malıbəyli kəndindən, Zəngəzur qəzasından idi.

17. Abdulla Qəmbər oğlu- Maqsudlu kəndindən
18. Süleyman Əzim oğlu- Şıxavənd kəndindən
19. Məhəmməd Məmmədqulu oğlu- Kəbirli kəndindən

Qaryagin qəzasından

1. Musa bəy Cəfərqulu bəy oğlu- Seyidməhmudlu obasından
2. Heydər Süleyman oğlu- Seyidməhmudlu obasından
3. Əlimirza Məmməd oğlu- Kürdlər kəndindən
4. Sadiq İbrahimov- Düdükçü kəndindən
5. Qubad Tanrıverdi oğlu-Yal Pırəhmədli kəndindən
6. Mahmud Qədirov- Xanlıq kəndindən
7. Cəmil Rəhimov- İşıqlı kəndindən
8. Firudin Kərbəlayı Kərim oğlu- İşıqlı kəndindən
9. Ağa Abbasqulu oğlu- Güzlək kəndindən
10. Mustafa İbiş oğlu- Qaraxanbəyli obasından
11. Mustafa Kərim oğlu- Qaraxanbəyli obasından
12. Əsgər Salah oğlu- Zərgər obasından
13. Qurban Əlikəşi oğlu- Kürdməhmudlu obasından

14. Həşim Zeynal oğlu- Yarəhmədli obasından
15. Muradxan Əli oğlu- Yarəhmədli obasından
16. Sarxan Xankişi oğlu- Yarəhmədli obasından
17. Adışirin Alış oğlu- Yarəhmədli obasından
18. Hüseyn Nəcəf oğlu- Məzrə obasından
19. Nəriman Talib oğlu- Maşanlı obasından
20. Şıxalı Məmmədəli oğlu- Fuğanlı obasından
21. Yunus Osman oğlu- Mirzəcanlı obasından
22. Teymur Alı oğlu- Hacılı obasından
23. Məhəmməd Hüseyn oğlu- Hacılı obasından
24. Teymur Fərhad oğlu- Xudayarlı obasından
25. Gülməmməd Mirzə oğlu- Xudayarlı obasından
26. Şirin Məmməd oğlu- Veysəlli obasından
27. Kazım Kərbəlayı Abbas oğlu- Şıxəliağalı obasından
28. Alış Xankişi oğlu- Hacılı obasından
29. Xanlar bəy Fərhad bəy oğlu- Feyzullabəyli obasından

Cavanşir qəzasından

1. Ağa Məhərrəm oğlu- Alpout- Bayəhmədli kəndindən
2. Dəmir Cəlil oğlu- Qaynaq kəndindən
3. Ağalar Misirxan oğlu- Hacıalılı- Xan kəndindən
4. Gülməmməd Qasım oğlu- Kələntərli kəndindən
5. Talış Aslan oğlu- Poladlı kəndindən
6. Xıdır Xıdır oğlu- Kəçərli kəndindən
7. Murtuza Mehdi oğlu- Qaraqoyunlu kəndindən
8. Kərbəlayı İsmayıl Əliqulu oğlu- Qaraqoyunlu kəndindən
9. Muxtar Rzaqulu oğlu- II Kotanlı kəndindən
10. Mahmud Nəbi oğlu- Qəzyan kəndindən
11. Göyüş Kərbəlayı Hüseyn oğlu- Qaynax kəndindən
12. Səlim Allahverdi oğlu- Qaradağlı Gövhərağa kəndindən
13. Mahmud bəy Şirinbəyov- Daşarx kəndindən
14. Bayandur Səfərəli oğlu- Suma kəndindən
15. Nəcəfqulu Həsənqulu oğlu- Qılınclı kəndindən
16. Seyid Əhməd Seyid Hüseyn oğlu- II Tərəkəmə kəndindən

17. Fərrux Təhməz oğlu- Alpout kəndindən
18. Cəlil Teymur oğlu- Xəsilli kəndindən
19. Firudin Həsənalı oğlu- Səfiyanlı, Zəngəzur qəzası
20. Əhməd Lələ oğlu- Buruc kəndindən
21. İbiş Abdulla oğlu- Buruc kəndindən
22. İbrahim Əsəd oğlu- Çıraqlı kəndindən
23. Nəsir Əşrəf oğlu- Çıraqlı kəndindən
24. Hüseyn Salah oğlu- Papravənd kəndindən
25. Qasım Əbdülkərim oğlu- Papravənd kəndindən
26. Behbud Məşədi Muradxan oğlu- Papravənd kəndindən
27. Mahmud Baxşalı oğlu- Əhmədli kəndindən
28. Salah Məşədi İskəndər oğlu- Qızıllı Kəngərli kəndindən
29. Rəhim Məşədi İsmayıl oğlu- Xaçın Dərbətlı kəndindən
30. Balay Məşədi Musa oğlu- Əliağalı kəndindən
31. Kazım Çıraq oğlu- Əliağalı kəndindən
32. Süleyman Baxşalı oğlu- Əliağalı kəndindən
33. Qarakışi Qaytaran oğlu- Şıxavənd kəndindən
34. Süleyman Əziz oğlu- Şıxavənd kəndindən
35. Bəyəndik Səfər oğlu- Şıxavənd kəndindən
36. Allahverdi Haqverdi oğlu- Şıxavənd kəndindən
37. Oruc Sərhədəli oğlu- Sırxavənd kəndindən
38. Abbas bəy Məmiş bəy oğlu- Sırxavənd kəndindən
39. Talış Miki oğlu- Sırxavənd kəndindən
40. Rüstəm Xəlil oğlu- İmarət Gərravənd kəndindən

Bərdə kənd cəmiyyətindən

41. İbrahim Nəbi oğlu- Bərdə kəndindən
42. Məhəmməd Abdulla oğlu- Bərdə kəndindən
43. Ələsgər Həsən oğlu- Bərdə kəndindən
44. Şamil Firudin oğlu- Bərdə kəndindən
45. Molla Məmməd Uğurlu oğlu- Güloğlular kəndindən
46. İsa Kərim oğlu- Güloğlular kəndindən
47. Xəlil Nəsim oğlu- Güloğlular kəndindən
48. Əsgər Baxşalı oğlu- Güloğlular kəndindən

- 49.Əliş Zeynal oğlu- İmamqulubəyli obasından
- 50.Həbib Şirin oğlu- İmamqulubəyli obasından
- 51.Hümbət Əmrah oğlu- Zümürxaç kəndindən
- 52.İsmayıl Allahverən oğlu- Mirzalıbəyli obasından
- 53.Məmmədqulu Abbas oğlu - Bərdə kəndindən

Gərana kənd cəmiyyətindən

- 54.Qulu İmamqulu oğlu- Hacıallı kəndindən
- 55.Qurban Ələkbər oğlu- Cinli obasından
- 56.Xanlar bəy Nəsim bəy oğlu- Şatırlı kəndindən
- 57.Teymur Madar oğlu- Gərana kəndindən
- 58.Əliş Məmməd oğlu- Cəbrayıl, Qaryagin qəzası

Əyricə kənd cəmiyyətindən

- 59.Muxtar Məşədi Məmi oğlu-Əyricə kəndindən
- 60.Aslan Məşədi Əbuzər oğlu-Əyricə kəndindən
- 61.Hüseyn Kəlbəli oğlu-Əyricə kəndindən
- 62.Abbas Cəfər oğlu- Güllüoğlular
- 63.Töslü Hacı Kərim oğlu- Qaraqoyunlu
- 64.Məşədi Bağır Ələsgər oğlu- Qaraqoyunlu
- 65.Bahadır Cəfər oğlu- Zərgər, Qaryagin qəzası

Dərbəndli kənd cəmiyyətindən

- 66.Həbib Rza oğlu- Dərbəndli kəndindən
- 67.Xəlil Cəfər oğlu- Dərbəndli kəndindən
- 68.Hüseynəli Baxış oğlu-Dərbəndli kəndindən
- 69.Hüseynqulu Əli oğlu-Dərbəndli kəndindən
- 70.Firudin Həsən oğlu-Dərbəndli kəndindən
- 71.Aydın Əkbər oğlu-Cinli kəndindən
- 72.Çarkəz İsmayıl oğlu-Qoyunbinası kəndindən
- 73.Məstan Ələkbər oğlu-II Hacıəlil kəndindən
- 74.İsa Həsən oğlu-II Hacıəlil kəndindən
- 75.Aslan Rüstəm oğlu-II Hacıəlil kəndindən

- 76.İbrahim Həmid oğlu-Qayalı kəndindən
- 77.Məhəmməd Həsənqulu oğlu-Malbinəsi kəndindən
- 78.Məmməd Kərbəlayı Mehdi oğlu-İrəvanlı, Bərdədə yaşayırdı.

- 79.Əliş Ələkbər oğlu- Ayrıca kəndindən
- 80.Məmməd Əli oğlu- Saatlı kəndindən

Qaradağlı kənd cəmiyyətindən

- 81.Mustafa Mirzalı oğlu- Kəngərli kəndindən
- 82.Əliş Kərim oğlu- Xoruzlu kəndindən
- 83.Allahverən Kərbəlayı Şirin oğlu- Xoruzlu kəndindən
- 84.Yunus Həsən oğlu- Sarov kəndindən
- 85.Aslan Yusif oğlu- Sarov kəndindən
- 86.Əliş Məhəmməd oğlu- Borsunlu kəndindən
- 87.Heydər Nəcəfəli oğlu- Borsunlu kəndindən
- 88.Həmid Miriş oğlu- Saibli, Şuşa qəzasından
- 89.Məmməd Həmid oğlu- Xan Qaraqoyunlu kəndindən

Kolanı cəmiyyətindən

- 90.Əhməd Lətif oğlu- Buruc kəndindən
- 91.İbiş Abdulla oğlu- Buruc kəndindən
- 92.İbrahim Əsəd oğlu- Çıraqlı kəndindən
- 93.Nəsir Əşrəf oğlu- Çıraqlı kəndindən
- 94.Hüseyn Səlif oğlu- Papravənd kəndindən
- 95.Qasım Əbdülkərim oğlu- Papravənd kəndindən
- 96.Behbud Məşədi Muradxan oğlu- Papravənd kəndindən
- 97.Mahmud Baxşalı oğlu- Umudlu kəndindən
- 97.Rəhim Məşədi İsmayıl oğlu-Xaçın-Dərbəndli kəndindən
- 98.Balay Məşədi Musa oğlu- Əliəğalı kəndindən
- 99.Kazım Çıraq oğlu- Şıxavənd kəndindən
- 100.Süleyman Baxşalı oğlu- Şıxavənd kəndindən
- 101.Qarakişi Qaytaran oğlu- Şıxavənd kəndindən
- 102.Süleyman Əziz oğlu- Şıxavənd kəndindən
- 103.Bəyonik Səfər oğlu- Şıxavənd kəndindən

104. Allahverdi Haqverdi oğlu- Şıxavənd kəndindən
 105. Oruc Sərhədəli oğlu- Sırxavənd kəndindən
 106. Talış Miki oğlu- Sırxavənd kəndindən
 107. Rüstəm Xəlil oğlu- İmarət- Qərvənd kəndindən
 108. Salah Məşədi İskəndər oğlu- Qızıllı-Kəngərli kəndindən

Nəmirli kənd cəmiyyətindən

109. Kərbəlayı İsmayıl Əliqulu oğlu- Qaraqoyunlu kəndindən
 110. Muxtar Rzaqulu oğlu- II Qapanlı kəndindən
 111. Mahmud Nəbi oğlu- Qaziyanlı kəndindən
 112. Göyüş Kərbəlayı Hüseyn oğlu- Qaynaq kəndindən
 113. Səlim Allahverdi oğlu- Qaradağlı-Gövhərağa kəndindən
 114. Mahmud bəy Şirinbəyov- Daşarx kəndindən
 115. Bayandur Səfərəli oğlu- Sümə kəndindən

Yığıma

116. Nəcəfqulu Həsənqulu oğlu- Qılınclı kəndindən
 117. Seyid Əhməd Seyid Hüseyn oğlu- II Tərəkəmə kəndindən
 118. Fərrux Təhməz oğlu- Alpaüt kəndindən
 119. Cəlil Teymur oğlu- Xasıllı kəndindən
 120. Firudin Həsən oğlu- Səfiyanlı, Zəngəzur qəzası
 121. Ağa Məhərrəm oğlu- Alpaüt-Bayəhmədli kəndindən
 122. Dəmir Cəlil oğlu- Qaynaq kəndindən
 123. Ağalar Misirxan oğlu- Hacıalili- Xan kəndindən
 124. Gülməmməd Qasım oğlu- Kələntərli kəndindən
 125. Talış Aslan oğlu- Polatlı kəndindən
 126. Xıdır Xıdır oğlu- Kəçərli kəndindən
 127. Murtuza Mehdi oğlu- Qaraqoyunlu kəndindən

Cavad qəzasından

1. Xanlar bəy Əlibəyov- Xalaç kəndindən

Yelizavetpol quberniyası

Qafqaz və Cənubi Qafqaz diyarının idarəsinin dəyişdirilməsi haqqında 1867-ci il 9 dekabr tarixli çar fərmanı əsasında Yelizavetpol quberniyası yaradılmışdı. Bakı quberniyasından Şuşa və Nuxa qəzaları, Tiflis quberniyasından Yelizavetpol qəzası, İrəvan quberniyasından ləğv edilmiş Ordubad qəzasının bir hissəsi onun tərkibinə daxil edildi, yeni Qazax və Zəngəzur qəzaları yaradıldı. 1873 ildə Yelizavetpol quberniyası tərkibində Ərəş, Cəbrayıl və Cavanşir qəzaları təşkil olundu. Sonralar Cəbrayıl qəzasına Azərbaycanca qarşı işğalçılıq müharibəsində iştirak etmiş rus zabiti P.M. Karyaginın adı verildi. Qafqaz təqviminin (1917-ci il) məlumatına görə Yelizavetpol quberniyasında 4 şəhər (Gorus, Yelizavetpol, Nuxa, Şuşa) və 8 qəza (Ərəş, Cavanşir, Yelizavetpol, Zəngəzur, Qazax, Karyagin, Nuxa, Şuşa) var idi.

Yelizavetpol quberniyasının ərazisi 38922,43 kv. verst idi. Quberniyada 1275,131 nəfər əhali yaşayırdı, onların 1213,626 nəfəri yerli sakinlər, 61505 nəfər müvəqqəti yaşayanlar idi. Əhalinin 676377 nəfəri kişi, 598754 nəfəri qadın idi. 156,044 nəfər (12,24%) şəhərlərdə, 1119,087 nəfər (87,76%) qəzalarda yaşayırdı. Əhalinin etnik tərkibi belə idi: azərbaycanlılar 783065 nəfər (61,41%), ruslar 36957 (2,90%) və s. Yelizavetpol quberniyasında quberniya idarə sistemi mövcud idi. Quberniyanı hərbi qubernator, 1872 ilin martından isə qubernator idarə edirdi. Xanların, bəylərin, ağaların əlində 440,7 min, kəndlilərin əlində 124,3 min desyatin torpaq vardı. Əhali müxtəlif kənd təsərrüfatı sahələri (taxılçılıq, ipəkçilik, tüzümçülük, heyvandarlıq və s.), sənətkarlıq sənaye fəaliyyəti və ticarətlə məşğul olurdu. Quberniyada dağ-mədən və olvan metallurgiya sənayesi müəssisələr (Yelizavetpol və Zəngəzur qəzaları) yerləşirdi. İpəkçiliyin əsas mərkəzi (Nuxa qəzası) da burada idi. Azərbaycan pambığının xeyli hissəsi Yelizavetpol quberniyasının pambıqtəmizləmə zavodlarında emal edilirdi. Üzümçülük və şarabçılıq inkişaf etmişdi. Birinci dünya müharibəsi (1914-

1918) quberniyanın iqtisadiyyatına ağır zərbə vurmuşdu.

Fevral inqilabından (1917-ci il) sonra Yelizavetpolda və digər qəza şəhərlərində ictimai təşkilatların icraiyyə komitələri yaradılmış, quberniya və onun qəzalarına Müvəqqəti hökumətin komissarları təyin olunmuşdu. Bununla bərabər Yelizavetpolda Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti də yaranmışdı. Eyni zamanda, qəza şəhərlərində (Şuşa, Nuxa, Qaryagin və d.) sovetlər təşkil edilmişdi. Sovetlərdə bolşeviklərin nüfuzu zəif idi. Yelizavetpol quberniyası Azərbaycan milli azadlıq hərəkatında mühüm yer tuturdu. 1905-1907-ci illər inqilabi dövründən genişlənən milli-siyasi təşkilatlanma davam edirdi. Milli azadlıq hərəkatının görkəmli xadimləri Nəsim bəy Yusifbəyli, Xəlil bəy Xasmməmadov, Xudadət bəy Rəfiyyəli, Həsən bəy Ağayev və b. bu sahədə iş aparırdılar. Nəsim bəy Yusifbəyli 1917-ci ilin martında Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyasının əsasını qoymuşdu. Milli azadlıq hərəkatına qarşı mübarizədə erməni-daşnak və bolşevik siyasi partiya və təşkilatları birləşərək, eyni mövqedən mübarizə aparırdılar. Oktyabr çevrilişindən sonra Bakıda sovet hakimiyyətinin elan edilməsi milli azadlıq hərəkatının gedişində Yelizavetpol quberniyasının mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. 5 noyabrda Yelizavetpolda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının hərbi qurultayı azərbaycanlılardan ibarət hərbi hissələr yaradılması haqqında qərar çıxardı. Knyaz Maqalov başda olmaqla, müsəlman süvari polku yaradıldı.

Cənubi Qafqazda Zaqafqaziya komissarlığı təşkil edildikdən sonra Yelizavetpol quberniyasında hakimiyyət milli şuralara keçdi. Milli hərbi hissələrin silahla təmin edilməsi üçün 1918-ci ilin yanvarında Qafqaz cəbhəsindən qayıdan rus qoşunları Şamaxor (Şəmkir) stansiyasında tərkisilah edildi. Apreldə Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının yaranması elan edildikdə, Yelizavetpol quberniyası onun tərkibinə daxil oldu. Mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ilə quberniya onun əsasını təşkil etdi və Azərbaycan torpaqlarının bütünlüklə azad edilməsinin mərkəzinə çevrildi. İy-

nun 16-da Azərbaycan Milli Şurası və Hökuməti Gəncəyə köçdü. Azərbaycana hərbi yardım üçün dəvət olunmuş türk qoşunları da mayın axırı - iyunun əvvəllərində burada toplanmağa başladı. İyunun 17-də Gəncədə Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə 2-ci hökumət kabinəsi təşkil edildi. Hökumətin 30 iyul tarixli qərarı ilə Yelizavetpolun tarixi adı - Gəncə bərpa edildi. Bundan sonra quberniya da Gəncə quberniyası adlandırıldı. Gəncə şəhəri 1918-ci il iyunun 17-dən sentyabrın 17-dək olan dövrdə Azərbaycan dövlətinin paytaxtı oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin inzibati-ərazi bölgüsündə mühüm yer tutan Gəncə quberniyası, keçmiş Yelizavetpol quberniyasına yeni əlavə edilmiş ərazilər hesabına xeyli genişləndirilmişdi. Bakı və Zaqatala quberniyalarının ərazisi istisna olmaqla, qalan 10 qəza (Qazax, Gəncə, Nuxa, Ərəş, Cavanşir, Şorur-Dərələyəz, Naxçıvan, Zəngəzur, Cəbrayıl, Şuşa) və 1 dairə (Göycə) Gəncə ətrafında birləşmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti erməni separatizmi və azərbaycanlılara qarşı soyqırımı şəraitində ölkəni daha səmərəli idarə etmək üçün müvafiq vasitələrdən istifadə edirdi. 1919-cu il yanvarın 13-də Qarabağ general-qubernatorluğu, fevralın 28-də isə Cənub-qərbi Azərbaycan general-qubernatorluğu yaradılmışdı. Gəncə quberniyasını qubernator idarə edirdi.

Hökumətin 1919-cu il 30 mart tarixli qərarı ilə Gəncə qubernatoru İbrahim ağa Vəkilova general-mayor, kəməkçisi Hüseyinqlu xan Xoyskiyə isə polkovnik rütbəsi verilmişdi. İ. Vəkilov Azərbaycan ordusu Baş qərargahı Baş idarəsinin topoqrafıya şöbəsinin rəisi təyin olunduğuna görə 6 may tarixli qərarla Xudadət bəy Rəfiyyəli Gəncə qubernatoru təyin edilmişdi. Quberniyada quberniya idarəsi yaradılmışdı. Quberniya idarəsinə vitse-qubernator, müşavirlər, quberniya tibb müfəttişi, quberniya mühəndisi, memarı, yerləşməni daxil idi. Quberniya idarəsi geniş miqyaslı məsələlərlə məşğul olurdu: kəndlərdə vəzifəli şəxslərin seçilməsi və pay torpaqlarının sənaye müəssisələri və tikililər üçün ayrılması haqqında kənd icmalarının qərarlarını

təsdiqləyir, inzibati-polis idarələri məmurlarının vəzifə cəinayətləri haqqında işlərə, kassasiya şikayətlərinə və kənd məhkəmələrinin qərarlarına və s. baxırdı. İdarə ayrı-ayrı struktur hissələrindən ibarət idi: katiblik bölməsi, 1-ci bölmə (müxəviri Mikayıl bəy İsrəfilbəyov), 2-ci bölmə (müxəviri Aleksandr Konstantinoviç Boqatko), zemstvo bölməsi (Georgi Yefimoviç Çernyayevski), həkim, baytar, tikinti (mühəndis Vasili Yakovleviç Aqnakov) bölmələri. Cümhuriyyət Hökuməti Gəncə quberniyasının sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına diqqətlə yanaşırdı. Erməni-daşnak quldur birləşmələrinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımını və deportasiya siyasətini nəticəsində İrəvan quberniyası qəzalarından qaçqın düşmüş azərbaycanlılar daha çox Gəncədə və onun ətrafında yerləşdirilmişdi. Onların ərzaqla təmin olunması və sağlamlıqlarının qorunması üçün tədbirlər görülmüşdü. Lakin düşmən qüvvələr bütünlü vasitələrdən istifadə edərək, quberniyada siyasi sabitliyi pozmağa cəhd göstərirdi. Bu sahədə xüsusilə fərqlənən bolşeviklər, quberniyanın xüsusiyyətini nəzərə alaraq, burada kəndli hərəkatının genişləndirilməsinə çalışırdılar. Hələ 1917-ci ilin dekabrında Qovlar stansiyasında bolşevik Müseyib Əliyevin evində S.Şaumyan və Həmid Sultanozun iştirakı ilə gizli müşavirə keçirilmişdi. 1918-ci ilin yanvarında Bakı komitəsinin göstərişi ilə Məşədi Əzizbəyov da Gəncəyə gəlmiş, buradakı vəziyyət haqqında "Hümmət" in iclasında çıxış etmişdi. Cümhuriyyət dövründə də bu pozuculuq işləri davam etdirilirdi. 1919-cu ilin yazında Gəncədə F.Əliyevin başçılığı ilə Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının gizli dairə komitəsi təşkil olunmuşdu. Gəncə quberniyasında fəhlə və kəndlilər Hökumətə qarşı çıxışlara təhrik edilirdi. 1919-cu ilin yanvarında Gəncə quberniyası dəmiryolçularının tətili baş vermişdi. Qatır Məmmədinin rəhbərlik etdiyi qaçaq hərəkatı təhlükəli şəkil almışdı. 1920-ci il aprelin 28-də Bakıda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin sliqutu və Azərbaycanda bolşevik hökuməti qurulmasının elan edilməsi Gəncə quberniyasında vəziyyətə təsir göstərdi. Elə həmin gün F.Əliyevin sədrliyi

ilə Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Gəncə Dairə Komitəsi Quberniya İnqilab Komitəsinə yaradıldı və hakimiyyətin təhvil verilməsi haqqında Gəncə qubernatoruna ultimatum verildi. Ultimatum qəbul olundu. Aprelin 29-da hakimiyyətin Quberniya İnqilab Komitəsinə verilməsi haqqında akt imzalandı. Mayın 1-də 11 -ci Qırımçı Ordu hissələri Gəncəyə daxil oldu. Lakin Gəncə quberniyasında sovet hakimiyyəti güclü müqavimət hərəkatı ilə izləşdi. Gəncədə, Qarabağda və digər bölgələrdə sovet bolşevik işğalına qarşı üsyanlar baş verdi. 11-ci ordu hissələri bu üsyanları amansızlıqla yatırdı, sovet hakimiyyəti bərpa olundu. Gəncə quberniyası ləğv edildi.⁴⁴

Qarabağ General-Qubernatorluğu

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ermənilərin Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları nəticəsində məcburiyyət qarşısında Qarabağda yaradılmış müvəqqəti inzibati idarəçilik rejimi yaradıldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra Cənubi Qafqazda sülh və əmin-amanlıq yaratmaq məqsədilə Azərbaycan hökuməti 1918-ci il mayın 29-da İrəvanı ermənilərə güzəştə getdi. Bununla, Azərbaycanın ciddi ərazi itkisinə yol verildi. Lakin ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını davam etdirdilər. Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər iyulun 22-də onun "müstəqilliyini" elan etməyə cəhd göstərdilər. Azərbaycan xalqının qatili düşməni Andronik qiyançı ermənilərə kömək məqsədilə silahsız azərbaycanlıların kütləvi qırğınına törədərək Zəngəzurdan Şuşa qəzasına keçdi.⁴⁵

Gəncədə yerləşən Cümhuriyyət Hökuməti Bakını ələ keçirmiş S.Şaumyanın daşnak-bolşevik rejiminin hərbi qüvvələrinə qarşı mübarizə apardığından, erməni separatçılarınin törətdiyi problemi danışıqlar yolu ilə nizama salmağa çalışırdı. Bu məqsədlə Şuşaya nümayəndə heyəti göndərilmişdi. Avqustun 15-də isə Andronikin törətdiyi soyqırımlar ilə əlaqədar Ermənistan hökumətinə etiraz notası verilmişdi. Erməni hökuməti iki gün sonra verdiyi cavabında Andronikin guya Xüsusi erməni korpu-

suna "təbə olmadığını" bildirdi və, bu yana məsuliyyətdən yaxa qurtarmağa çalışmışdı. Həmin dövrdə Ermənistan hökuməti Qarabağın Azərbaycanın tərkibində olmasını təsdiq edirdi. Qərarı avqustda Şuşaya nümayəndə heyəti göndərmək üçün Ermənistanın Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyinin oradakı (Tiflisdəki) rəsmi Azərbaycan orqanlarına müraciət də sübut edir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə müqavilə əsasında (1918-ci il, iyun) dəvət edilmiş türk hərbi hissələri oktyabrda Şuşa şəhərinə, demək olar ki, müqavimətsiz daxil olmuş, ermənilər Azərbaycan Hökumətinin hakimiyyətini qəbul etdiklərini bildirmişdilər. Andronik isə dekabrda guya "ingilislərin Qarabağı onun ixtiyarına verməsi haqqında" şəyicə yaymağa başlamışdı.⁴⁶

Azərbaycan Hökumətinin sədri Fətəli xan Xoyski dekabrın 20-də Parlamentdəki çıxışında buna qarşı etirazını bildirmişdi. Eyni zamanda, dekabrın 22-də Bakıdakı ingilis qoşunlarının komandanı Tomson da bu şayiəni təkzib etdi. Buna baxmayaraq, erməni separatçıları və Gorusda məhkəmlənmiş Andronik azərbaycanlılara qarşı soyqırımını davam etdirirdi. Buna görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Daxili İşlər Nazirliyi 1919-cu il yanvarın əvvəllərində Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları əsasında müvəqqəti general-qubernatorluq yaradılmasını təklif etdi. Hökumət bu təklifi qəbul etdi və yanvarın 13-də həmin qəzalarda müvəqqəti general-qubernatorluq vəzifəsinin təsis edilməsi haqqında qərar çıxardı. Bu vəzifəyə yanvarın 29-da Xosrov bəy Sultanov təyin olundu. Azərbaycan Hökumətinin qəti addımlarından narahat olan Ermənistan belə bir şəraitdə Dağlıq Qarabağa açıq iddia ilə çıxış etdi. Azərbaycan Hökuməti yanvarın 31-də cavab notasında Qarabağın tarixən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu bildirdi və Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılmasına Ermənistanın etirazını Azərbaycanın suverenliyinə qəsd və onun daxili işlərinə qarışmaq cəhdi kimi qiymətləndirdi. Ermənistan bununla sakitləşməyərək, təzyiqli artırmağa çalışırdı. O, fevralda Britaniyanın Tiflisdəki silahlı qüvvələrinin koman-

danı Uorkerə müraciət etdi. Müraciətdə Xosrov bəy Sultanovun Qarabağ general-qubernator təyin edilməsinə etiraz olunur, onun səlahiyyətləri etibarsız elan edilir. Lakin bu müraciət cavabsız qaldı. Belə olduqda, Ermənistan xarici işlər naziri general Tomsona müraciət etdi. Qarabağda yaşayan erməni milli şurası və Ermənistanın Azərbaycanadakı diplomatik nümayəndəsi Bekzadyan da müxtəlif vasitələrlə ingilis komandanlığına təsir göstərməyə çalışırdı.

1919-cu il martın axırlarında Tomsonun İrəvana səfəri zamanı Ermənistan hökuməti ona təzyiqli gücləndirməyə cəhd etmiş, lakin bu cəhd də nəticəsiz qalmışdı. General Tomsonun nümayəndəsi polkovnik Şətelvort Bakidan Şuşaya gedərək, ermənilərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə təbə olmasını tələb etmişdi. Cümhuriyyət hökuməti isə Ermənistanın əsassız iddialarına baxmayaraq, general-qubernatorluğun fəaliyyətə başlaması üçün tədbirlərini davam etdirirdi. Aprelin 4-də general-qubernatorun orada yerləşən hərbi hissələrə münasibətdə səlahiyyət çərçivəsini müəyyən edən qanun qəbul olundu. Azərbaycan Hökuməti görülmə tədbirlərin sını surətində yaradılmış Qarabağ probleminin həllində mühüm əhəmiyyətə malik olacağını düşünərək, daha inamlı addımlar atmağa başlamışdı. Baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyli aprelin 14-də Parlamentdə Hökumət bəyannaməsinin müzakirəsi zamanı demişdi: "Qarabağ xüsusi mütəhəsibə yoxdur". Lakin belə arxayındılığa da əsas yox idi. Ermənilər separatçılıq fəaliyyətini davam etdirirdilər. Onlar aprelin axırında keçirdikləri qurultayda Qarabağ general-qubernatorunun hakimiyyətini tanımaqdan imtina etmişdilər. Bu tipli qərarların qəbul olunmasında Ermənistan hökuməti və onun Dağlıq Qarabağdakı emissarlarının pozuculuq fəaliyyəti mühüm rol oynayırdı. Tomson mayın 5-də Fətəli xan Xoyski ilə keçirilən görüşündə belə şəxslərin sürgün edilməsi haqqında şəraitə verdiyini bildirmişdi. Bütün bunlara baxmayaraq, separatçılar Qarabağ vəziyyətini kəskinləşdirməkdə davam edirdilər. Bu cür mürəkkəb şəraitdə Qarabağ general-

qubernatorluğunun səmərəli fəaliyyəti regionda əmin-amanlığın qorunub saxlanmasıda mühüm rol oynayır.

General-qubernator X.Sultanov separatçılara qarşı qətiyyətli mübarizə aparırdı. İyunun 5-də erməni milli Şurasının qəti iritcaçı üzvləri ingilis komandanlığı nümayəndəsinin müşayiəti ilə Şuşadan Tiflisə sürgün edildi. İyunun 6-da isə Azərbaycan batalyonu Şuşanın ermənilər yaşayan hissəsindəki kazarmalarda yerləşdirildi. Burada keçirilən mitinqdə ermənilər Cümhuriyyət Hökumətini tanıdıqlarını bildirdilər. X.Sultanov konkret tədbirlərlə yanaşı, Qarabağ probleminin əsaslı şəkildə həlli proqramının hazırlanmasına da xüsusi önəm verirdi. Onun bu bərdəki baxışları Hökumətə təqdim etdiyi məlumat-məruzəsində və Bakıda müttəfiq qoşunlarının komandanı Şatelvorqla İyunun 25-də keçirilən görüşündə şərh olunmuşdu. Ermənilər general-qubernatorluğun fəaliyyət prinsiplərini qəbul edərək, müzakirələr aparmağa başlamışdılar.

Baş nazir N.Yusifbəyli, Gəncə qubernatoru Xudadat bəy Rəfiyyəli və hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun Şuşaya səfəri və orada görülmüş tədbirlər də general-qubernatorluğun nüfuzunu artırırmışdı. Bütün bunların nəticəsində avqustun 15-də ermənilər Azərbaycan Hökuməti ilə sənədi imzaladılar və ermənilər yaşayan ərazilərin Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu qəbul etdilər. Lakin Ermənistan Respublikasının Azərbaycanlılara qarşı genişlənən soyqırım siyasəti Qarabağda da vəziyyətin sabitləşməsinə mənfi təsir göstərirdi. Bununla belə, Cümhuriyyət hökuməti Qarabağı diqqət mərkəzində saxlayır, diyarın həyatının müxtəlif sahələrinə dair tədbirlərini davam etdirirdi. Sentyabrın 27-də Şuşada müəllimlər qurultayı keçirilməsi üçün vəsait ayrılması haqqında qərar qəbul edilmiş, ayın 29-da isə general-qubernatorun sərəncamı ilə yardım kimi Qarabağın erməni müəllimlərinə paylanmaq üçün bir milyon manat pul ayrılmışdı. Ermənistan hökumətinin siyasəti isə orada yaşayan azərbaycanlıların öz dədə-baba torpağından didərgin düşərək qaçqına çevrilməsinə səbəb olmuşdu. Şuşa,

Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur qəzalarında da minlərlə qaçqın yerləşmişdi. Bu, general-qubernatorluğun işini daha da mürəkkəbləşdirirdi. Oktyabrın 29-da hökumət general-qubernatorluğa dair daha iki qərar qəbul etdi. Onlardan biri general-qubernatorluqda fəaliyyət göstərən qulluqçuların maaşının artırılmasına, digəri isə general-qubernatorluğun ehtiyacı və qəzet nəşri üçün mətbəə almaqdan ötrü vəsait ayrılmasına aid idi. 1919-cu il noyabrın əvvəllərində ermənilərin Zəngəzurdə tərtibdikləri qətl-qarətlərə qarşı mübarizə məqsədilə general-qubernatorluğa kiçik qoşun hissələri göndərilmişdi. Bununla da, Zəngəzurdə azərbaycanlıların müdafiəsi sahəsində müəyyən işlər görüldü. Lakin Ermənistan hökuməti separatçılara kömək göstərər, pozuculuq işlərini artırmaqda davam edirdi. Nəticədə, müttəfiq dövlətlərin Cənubi Qafqazda Ali komissarının müavini C.Reyin iştirakı ilə noyabrın 23-də Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədri Nəsim bəy Yusifbəyli və Ermənistanın baş naziri Xətisov arasında sənəd imzalandı. Ermənistan hökuməti bu sənədin şərtlərini pozaraq, dekabrın 8-də Zəngəzura qoşun yeritdi.

Ermənistan hökuməti Azərbaycan torpaqlarına iddiasını həyata keçirmək üçün silahlı hərbi müdaxilə ilə yanaşı, pul vəsaiti sərf edilməsinə də xüsusi fikir verirdi. 1919-cu ilin axırlarında Ermənistan hökuməti Dağlıq Qarabağın "azad" edilməsi üçün 19 milyon manat pul ayırırmışdı. Bütün bunların nəticəsində 1920-ci ilin martında erməni separatçıları daha da ağızlanırdı. Martın 22-23-də Ermənistanın bilavasitə iştirakı və Moskvanın sifarişi ilə Dağlıq Qarabağda Azərbaycana qarşı xəyanət-kar çıxışlar baş verdi. Azərbaycan Hökumətinin hərbi və diplomatik tədbirləri nəticəsində martın axırlarında - apreldə ermənilərin Qarabağdakı düşmənçilik fəaliyyətinin qarşısı alındı. Qarabağda hadisələrin bu yöndə inkişafında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı təcavüzkarlıq planlarını həyata keçirməyə hazırlaşan Sovet Rusiyası və bolşeviklərin ölkə daxilində apardığı pozuculuq-təxribatçılıq işləri də mühüm rol oynadı.

Aprel işğalı (1920-ci il) və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Qarabağ general-qubernatorluğunun fəaliyyətinə də son qoyuldu⁴⁷.

Şuşa qəzası

Şuşa qəzası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə inzibati-ərazi vahidi idi. Azərbaycanın ən böyük xanlıqlarından biri olan Qarabağ xanlığı Kürəkçay müqaviləsindən (1805-ci il) sonra, əslində Rusiyaya ilhaq edilərək, 1822-ci ildə ləğv olundu və əyalətə çevrildi. 1840-cı il inzibati-ərazi islahatı nəticəsində Qarabağ əyaləti Şuşa qəzası adlandırıldı və hərbi-müsəlman dairəsinin (mərkəzi Şuşa şəhəri) tərkibinə daxil edildi. 1867-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası təşkil edildikdə Şuşa qəzası da onun tərkibinə qatıldı. Şuşa qəzasının ərazisində üç yeni qəza – Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları yaradıldı. Beləliklə, əvvəllər bütün Qarabağ xanlığını əhatə edən Şuşa qəzasının ərazisi dörd qəza arasında bölüşdürüldü. 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Şuşa qəzasının ərazisi 4423,28 kv.verst idi. Burada 144876 nəfər (76730 kişi, 68146 qadın) əhali yaşayırdı. Onların 141327 nəfəri yerli sakin, 3549 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar idi.

Çar hökumətinin Şimali Azərbaycanı işğal prosesində xüsusilə Türkmənçay müqaviləsindən (1828-ci il) sonra ermənilərin buraya köçürməsi Qarabağda əhalinin etnik tərkibində onların sayını artırmışdı. Yuxarıda xatırlanan qaynağın məlumatına görə, Şuşa qəzasında təxminən 66501 nəfər azərbaycanlı yaşayırdı. Ruslar, digər Avropa xalqlarından olanlar 3 min nəfərədək təşkil edirdi. Erməni separatçı-terrorçu qüvvələri bütün Qarabağda, o cümlədən Şuşa qəzasında azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti yeridirdilər. 1905-1906 illərdə ermənilər Şuşa qəzasında azərbaycanlılara qarşı qanlı qırğınlar törətdilər. Ermənilərin separatçı-terrorçu fəaliyyəti Rusiyada Oktyabr çevrilişindən sonra daha da genişlənməmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Şuşa qəzasında öz hakimiyyəti

yətini bərqərar etdi. 1919-cu ilin yanvarında Şuşa qəzasını da əhatə edən Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldı. Burada məskunlaşan ermənilər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyətini qəbul etdilər. Bununla belə, erməni-daşnaklar Şuşa qəzasının azərbaycanlı əhalisinə qarşı qanlı qırğınlar törətməkdə davam etdirdilər. 1920-ci ilin martında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı erməni qəsdləri geniş miqyas aldı. Bütün bunlar ölkənin hərbi qüvvələrini bu regiona cəlb etdi, şimal sərhədləri müdafiəsiz qaldı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunu yaxınlaşdırırdı. 1920-ci il aprelin 28-də Bakı işğal olunduqdan sonra, 11-ci Qırmızı Ordunun köməyi ilə mayda Şuşa qəzasında da hakimiyyət bolşeviklərin əlinə keçdi. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1923-cü il 7 iyul dekreti ilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldıqda Şuşa qəzasının bir hissəsi onun tərkibinə verildi. Qəza 1929-cu ildə rayonlaşma zamanı ləğv olunmuşdur.⁴⁸

Cavanşir qəzası

Cavanşir qəzası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yelizavetpol quberniyası tərkibində inzibati ərazi vahidi kimi 1873-cü il qanuna əsasən təşkil edilmişdi. Mərkəzi Tərtər məntəqəsi idi. Qəza idarə sistemi mövcud idi. Qafqaz təqviminin (1917-ci il) məlumatına əsasən, ərazisi 4654,06 kv.verst, əhalisi 75730 nəfər idi; onlardan 1476 nəfəri kişi (54,79%), 34234 nəfəri qadın (45,20%) idi. Əhali, əsasən, əkinçilik, bağçılıq, ipəkçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. Qəzada çar idarə üsulu və sosial ədalətsizliyə qarşı çıxışlar baş vermişdi. Çarizmin devrilməsindən sonra ermənilər qəzada möhkəmlənməyə və azərbaycanlılara qarşı soyqırımına başlamaq məqsədilə tədbirlər görməyə başlamışdılar. Azərbaycan Fövqəladə Təhqiqat komissiyasının üzvü N.M.Mixaylovun ermənilərin törətdikləri tələklərdən və digər zorakılıq hərəkətlərindən zərər çəkmiş müsəlman kəndlərinin yoxlanılması haqqında məruzəsində Cavanşir qəzasına geniş yer ayırmışdır. Onun yazdığına görə, "Rusi-

yanın apardığı hərbi əməliyyatların başa çatmasından xeyli əvvəl erməni millətindən olan əsgərlər böyük dəstələrlə cəbhədən öz kəndlərinə qaçır və buraya cəbbaxanadan oğurladıqları çoxlu tüfəng, pulemyot və hər cür hərbi sursat gətirirdilər. Belə cinayətkar əməllərə bir tərəfdən, yerli erməni ziyalıları və erməni kənd icmaları, digər tərəfdən, Rusiya polis idarəsinin fəaliyyətsizliyi və hətta fürsət verməsi səbəb olmuşdur... Rusiyada dövlət çevrilişi baş verdiyi andan erməni kəndlərinə, demək olar, açıq şəkildə silah və hərbi sursat gətirilməsi halları artdı və o vaxtdan etibarən ermənilər açıq düşmənçilik münasibətləri və zorakılıq hərəkətləri göstərməyə başladılar". Erməni silahlı dəstələri 1917-ci ilin dekabrından Kolanı və digər qonşu kənd icmalarına qarşı basqınlara başlayır, dağ və aran kəndlərinin əlaqəsini kəsməyə çalışırdılar. Ermənilər 1918-ci ilin yaz və yay aylarında Tərtər su hövzəsi çaylarını bəndə salaraq, istiqamətini dəyişdirir, azərbaycanlıların əkinlərinə zərər vurmağa cəhd göstərirdilər. Ermənilərin qəddarlığı və düşmənçilik hərəkətləri nəticəsində qəzanın təkcə dağətəyi hissəsinin müsəlmanlarına qarşı ən azı onlarla milyon manat ziyan vurulmuşdu.⁴⁹

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra burada hakimiyyətini möhkəmləndirməyə xüsusi fikir verirdi. Hökumətin 1918-ci il 23 iyun tarixli qərarı ilə əhali arasında yayılan xəstəliyin xarakterinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və bununla əlaqədar digər məsələlərin həlli üçün qəzaya tibb işçiləri göndərilmişdi. Erməni təcavüzünün artması nəzərə alınaraq, 1919-cu il 13 yanvar tarixli qərarla Cavanşir qəzası Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları ilə birləşdirilməsi general-qubernatorluqda birləşdirilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin ciddi söyləri nəticəsində Cavanşir qəzasını erməni işğalından qorumaq mümkün oldu. Cümhuriyyətin süqutundan sonra Qarabağda, o cümlədən Cavanşir qəzasında sovetləşməyə qarşı üsyanlar baş verdi. Bu üsyanlar 11-ci Qırmızı ordu tərəfindən amansızlıqla yatırıldı. Respublikanın rayonlaşdırılması ilə əlaqədar Cavanşir qəzası 1929-cu ildə ləğv edildi.

Cəbrayıl qəzası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası tərkibində inzibati ərazi vahidi kimi 1873 il qanununa əsasən təşkil edilmişdir. Mərkəzi eyni adlı yaşayış məntəqəsi idi. 19-cu əsrin əvvəllərində Rusiyanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq müharibəsində vuruşmuş rus zabıtlarından P.M.Karyaginın (1761-1807) adı ilə Karyagin qəzası (1905-cu il) adlandırılmışdı. Qəza idarə sistemi mövcud idi. Qafqaz təqviminin (1917-ci il) məlumatına görə, ərazisi 3276,31 kv. verst (1 verst=1,0668 km), əhalisi isə 89584 nəfər idi. Qəza əhalisinin 44493 nəfəri (49,66%) kişi, 45091 nəfəri (50,33%) qadın idi. Əhali, əsasən, əkinçilik, bağçılıq, ipəkçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. Qəzadə çar idarəçilik rejiminə və sosial ədalətsizliyə qarşı kəndli çıxışları baş vermişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan az sonra, Hökumətin 1918-ci il 30 iyul tarixli qərarı ilə qəzanın əvvəlki adı bərpa edilmişdi. 1919-cu il 13 yanvar tarixli qərar əsasında Cavanşir, Şuşa və Zəngəzur qəzaları ilə birlikdə müvəqqəti general-qubernatorluqda birləşdirilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin və yerli idarə orqanlarının tədbirlərinə baxmayaraq, erməni-daşnak silahlı dəstələri qəzanın yerli türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımları törətməyə cəhd atırdılar.⁵⁰

1918-ci il dekabrın ilk günlərində ermənilər qəzanın azərbaycanlı əhalisinə qarşı silahlı qətlərə başlamışdılar. Ermənilərin azərbaycanlılar üzərinə basqınları və soyqırımları 1919-1920-ci illərdə də davam etmişdi. Azərbaycan Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü N.M.Mixaylovun erməni talanlarından və digər zorakılıq hərəkətlərindən zərər çəkmiş müsəlman kəndlərinin yoxlanılması haqqında məruzəsində Cəbrayıl qəzası üzrə də ətraflı məlumat verilir. Burada ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri cinayətlərin yalnız bir qismi - adbaad 17 ciddi fakt göstərilir. Həmin faktlardan ermənilərin azərbaycanlı kəndlərini viran qoyması, əhalisini vəhşicəsinə qırması, mal-mülkünün qarət etməsi aydın olur. Ermənilərin bütün cəhd-

lərinə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Qarabağda erməni təcavüzünün qarşısını ala bildi. Respublikanın rayonlaşdırılması ilə əlaqədar Cəbrayıl qəzası 1929-cu ildə ləğv edildi.

Zəngəzur qəzası

Zəngəzur qəzası Rusiya imperiyasına qatılmış Şimali Azərbaycan ərazisində yaradılmış inzibati-ərazi vahidi kimi 1861-ci ildə Azərbaycanın tarixi vilayətindən biri olan Zəngəzur ərazisində yaradılmışdır. Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan və digər Azərbaycan torpaqları kimi Zəngəzura da İran və Türkiyədən kütləvi şəkildə ermənilər köçürülmüşdür. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası yaradıldıqda (1867-ci il, dekabr) Zəngəzur qəzası (morkazi, Gorus) onun tərkibinə daxil edilmişdi. Qəza idarə sistemi fəaliyyət göstərirdi. 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Zəngəzur qəzasının ərazisi 6742,92 kv.verst idi. Gorusda 2201 nəfər (1193 kişi, 1008 qadın) əhali yaşayırdı. Zəngəzur qəzasında 224197 nəfər (112780 kişi, 111417 qadın) qeydə alınmışdı. Onlardan 120 min nəfərini (53,2%) azərbaycanlılar, 3638 nəfərini müsəlman kürdləri (1,62%) təşkil edirdi. Çar Rusiyasının köçürmə siyasəti nəticəsində qəza ərazisində ermənilərin sayı sürüni şəkildə artırılmışdı. Onlar qəza əhalisinin 44,3%-ni (99,3 min nəfər) təşkil edirdi. Fevral inqilabı (1917-ci il) nəticəsində çar hökumətinin devrilməsindən sonra Zəngəzurda məskunlaşmış ermənilər azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətməyə, qəzada say baxımından üstünlüyə nail olmaqla bu torpaqlara yiyələnməyə cəhd etdilər.⁵¹

Cənubi Qafqazda müstəqil respublikalar yaradılandan sonra ermənilərin Zəngəzura qarşı ərazi iddiaları soyqırımları ilə müşahidə olunmağa başladı. 1918-ci ilin may-avqust aylarında Zəngəzurda Ermənistan Respublikasının azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti daha da genişləndi. Azərbaycan Fövqəladə təhqiqat komissiyasının üzvü Mixaylovun Cavanşir, Şu-

şa, Cəbrayıl qəzaları və digər Azərbaycan torpaqları kimi Zəngəzur qəzasında ermənilərin həyata keçirdikləri talanlar və başqa zorakılıq hərəkətlərindən zərər çəkmiş müsəlman kəndlərinin yoxlanılması haqqında məruzəsində burada 115 kəndin, 10-a yaxın yaşayış məskənlərinin dağıldığı və yerlə-yeksan edildiyi bildirilir. Andronik və digər erməni-dəşnak quldur başçılarının vəhşiliyi nəticəsində bu azərbaycanlı kəndlərində 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaralanmışdı. Beləliklə, Zəngəzur qəzasında hər iki cinsdən olan 10068 nəfər öldürülmüşdür. Lakin ermənilərin Zəngəzur qəzasında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğının miqyası əslində bundan da böyük idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Zəngəzur qəzasında vəziyyəti sabitləşdirmək, əhalinin müdafiəsini təşkil etmək üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyə çalışırdı. Hökumətin 1918-ci il 27 iyul tarixli qərarı ilə Zəngəzur komendantına qayda-qanunun bərpası üçün 50 min manat ayrılmışdı. 1919-cu il yanvarın 13-də Cavanşir, Şuşa və Cəbrayıl qəzaları ilə birgə Zəngəzur qəzasının da daxil olduğu Qarabağ general-qubernatorluğu yaradılmışdı. Ermənilərin Zəngəzur qəzasının azərbaycanlı əhalisinə qarşı qırğınları 1919-1920-ci illərdə də davam etdirilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqurundan sonra (1920-ci il, 28 aprel) ermənilərin Zəngəzuru Azərbaycandan qoparmaq siyasəti daha da fəallaşmış, Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bunu həyata keçirmək mümkün olmuşdu. Sovet Rusiyasının da yaxından iştirakı ilə Zəngəzur qəzası torpaqlarının böyük bir hissəsi Ermənistanla ilhaq edilmiş, Ermənistan Xalq Komissarları Sovetinin 1921-ci il 20 iyul tarixli qərarı ilə Ermənistanda Zəngəzur qəzası yaradılmışdı. 1920-ci illərin sonlarından həyata keçirilən rayonlaşdırma zamanı həmin ərazilərdə Qafan, Gorus, Mehri və Sisiyan rayonları təşkil edilmiş, Zəngəzur inzibati vilayət kimi ləğv edilmişdir. Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Zəngəzur qəzasının böyük bir hissəsinin Ermənistanla ilhaq edilməsi ilə birgə Azərbaycana daha bir zərbə vurulmuş,

Azərbaycan ordusu

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusu - Şimali Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin yaratdığı milli ordu idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti silahlı qüvvələrinin təşkilinə Cümhuriyyətin elan edildiyi gündən başlanmışdı. Yeni yaradılacaq ordunun əsasını Müsəlman korpusu təşkil edirdi. Ordu quruculuğuna rəhbərlik üçün ilk Hökumət kabinəsinin tərkibində Hərbi Nazirlik də nəzərdə tutulmuş və Xosrov Paşa bəy Sultanov hərbi nazir təsdiq edilmişdi. Lakin bu kabinənin buraxılması ilə hərbi nazir vəzifəsi də ləğv edilmiş və Azərbaycanda ordu quruculuğu prosesi nə rəhbərlik Hökumətin qərarı ilə Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşaya həvalə olunmuşdu. Hökumət strukturunda isə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı ilə əlaqələri nizamlayacaq hərbi işlər üzrə baş müvəkkil vəzifəsi təsis olunmuş və İsmayıl xan Ziyadxanov bu vəzifəyə təsdiq edilmişdi. 1918-ci il iyunun 26-da Hökumətin qərarı ilə Müsəlman korpusu Əlahiddə Azərbaycan korpusu adlandırıldı və onun ştat cədvəlində qismən dəyişiklik edildi. General-leytenant Əlağa Şıxlinski korpusun komandiri kimi vəzifəsini yenə də davam etdirdi. Ordu quruculuğu sahəsində irəliləyişə nail olmaq üçün Hökumət bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. İyun ayının əvvəllərindən Gəncə Hərbi Məktəbi fəaliyyətə başladı. Hökumətin qərarı ilə çağırışçılar üçün yaş səni 19 yaşa endirildi.

Sonra 1894-1895 illərdə doğulmuş və islam dininə mənsub gənclərin xidmətə çağırılması barədə qərar qəbul edildi. Çağırış-səfərbərlik işinin təşkili, bu sahədə mövcud olan əyintilərin qarşısının alınması üçün Daxili İşlər Nazirliyinin sərəncamına 5 min rubl vəsait ayrıldı. Hökumətin qərarı ilə Yelizavetpol əxzi-əsgər (əsgərliyə çağırış və ya hərbi çağırış) idarəsi Azərbaycan əxzi-əsgər idarəsi adlandırıldı və bütün ölkə üzrə çağırış işinin təşkili bu idarədə cəmləşdirildi. Ordu quruculuğunun il-

kin mərhələsi S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Komissarlığı daşnak-bolşevik hərbi qüvvələrinin Gəncə istiqamətində fəal döyüş əməliyyatlarına başlaması ilə bir vaxta düşdüyündən ciddi çətinliklərlə qarşılaşdı. Çünki yeni qoşun hissələrinin formalaşdırılması, çağırış və təchizat işlərinin yaxşılaşdırılması gəncin döyüşlərin aparılması ilə eyni vaxta düşmüşdü. Buna görə də Nuru paşanın başçılıq etdiyi türk hərbi qüvvələri Azərbaycanı tərk edəndə Cümhuriyyət ordusu zəruri döyüş hazırlığı səviyyəsinə malik deyildi. Ordu quruculuğunu gücləndirmək məqsədilə 1918-ci il noyabrın 1-də Hərbi Nazirliyin yenidən bərpə edilməsi qərara alındı. Hökumətin qarşısında duran tarixi vəzifələrin həllində bu struktura çox böyük əhəmiyyət verildiyi üçün ilk vaxtlar ona rəhbərliyi Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski öz üzərinə götürdü. Nazir müavini isə tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarovun təyin edildi və nazirliyin formalaşdırılması ona tapşırıldı. Ordu quruculuğu prosesi rəhbərlik edəcək mərkəzi hərbi idarəetmə orqanlarının təşkilinə başlandı. Qısa müddət ərzində Hərbi Nazirliyin aparatı yaradıldı. Noyabrın 15-də ordunun Ümumi qərargahının təsis edilməsi barədə S.Mehmandarovun müvafiq əmri imzalandı. Mudros bərtəşinin (1918-ci il) şərtlərinə görə müttəfiq dövlətlər adından Bakıya göndərilən ingilis qüvvələrinin komandanı general Tomson hələ Azərbaycana gəlməmiş türk qoşunları kimi, Azərbaycan qoşunlarının da 1918-ci il noyabrın 17-dək Bakıdan çıxarılmasını tələb etdi. Çünki Tomson, öz ölkəsinin xarici siyasətinə uyğun olaraq, Bakını istər iqtisadi baxımdan, istərsə də hərbi-siyasi baxımdan mühüm strateji mərkəz sayırdı və ona nəzarəti tamamilə öz əlində saxlamaq istəyirdi. O, müstəqil Azərbaycan Hökumətini tanımaq istəmədiyi kimi, onun nəzarəti altında olan hərbi qüvvələrə də etibar etmirdi. Buna görə 1918-ci il noyabrın 22-də Hərbi Nazirlik Gəncəyə köçürüldü. İngilis komandanlığı nazirliyin Bakıdan kənarında fəaliyyət göstərməsinə etiraz etmirdi. 1918-ci il noyabrın 27-dən dekabrın 3-dək Gəncə və Ağdam ətrafındakı hərbi hissələrə səfər edən

S.Mehmandarov şahidi olduğu nöqsanları ümumiləşdirərək, xüsusi əmrlə hissə komandirlərindən onların aradan qaldırılmasını tələb etdi. 1918-ci ilin sonu – 1919-cu ilin əvvəllərində Hərbi Nazirliyin rəhbərliyində və strukturunda qismən dəyişiklik edildi. Nazirlər Şurasının 25 dekabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov hərbi nazir, 29 dekabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə isə general-leytenant Əli ağa Şıxlinski hərbi nazirin müavini təyin edildi. Ordu quruculuğunda müsbət dəyişikliklər baş verdikcə mövcud idarəetmə strukturları da təkmilləşdirilirdi. Hərbi nazirin 1918-ci il 31 dekabr tarixli 40 sayılı əmrilə Ümumi qərargahın tərkibindəki topçu şöbəsinin əsasında Topçu idarəsi yaradıldı. İdarə texniki və təftiş bölmələrindən ibarət idi. Texniki bölmə Azərbaycan ordusunun bütün nizami hissələrinin topçu texnikası, sursat və ləvazimatla təchiz olunması, bütünlükdə, topçu əmlakının müəhəfizəsi ilə məşğul olmalı, bunun üçün lazımı metodiki göstərişləri hazırlamalı, təftiş bölməsi isə topçu hissələrinin döyüş hazırlığı ilə məşğul olmalı və bunun üçün zəruri olan təlimatları, həmçinin metodiki sənədləri hazırlamalı idi.

Bir qədər sonra Ümumi qərargahın tərkibindəki İstehkamat şöbəsi də İstehkamat idarəsinə çevrildi. Nazirliyin rəhbərliyi hərbi xidmətin təşkilinin hüquqi əsasda nizamlanmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Azərbaycan ordusunun qanunvericilik bazasını qısa müddətdə yaratmaq mümkün olmadığı üçün, hərbi nazirin 1919-cu ilin əvvəlində imzaladığı əmrə keçmiş Rusiya imperiyasında 1917-ci il yanvar ayının 1-dək qəbul edilmiş hərbi qanunvericilik aktları, müvəqqəti olaraq, qüvvədə saxlanıldı. Burada hərbi nizamnamələr, döyüş təlimatları, hərbi xidmətin bütün sahələrini tənzimləyən sənədlər, səfərbərlik, hərbi məhkəmə işlərinin aparılması üzrə təlimatlar və s. daxil idi. Lakin bu qanunvericilik aktlarının Azərbaycanın müstəqilliyi, milli ordu da xidmətin bu və ya digər tələbləri ilə uyğun gəlməyən cəhətləri ləğv edilir, həmin məqamlar təkmilləşdirilir və ya yenisi ilə əvəz olunurdu. Həmin qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq,

Rusiya ordusunda tətbiq edilən hərbi rütbələr olduğu kimi, hərbi rütbələrin fərqlənmə nişanları olan poqonlar isə təkmilləşdirilərək Azərbaycan ordusunda istinad edilməyə başlandı. Əsgər həyatı üçün çavuş və baş çavuş rütbələri tətbiq edildi. Zabit rütbələri isə aşağıdakı kimi idi: praporşik (gizir), podporuçik, poruçik, ştabs-kapitan, kapitan, podpolkovnik, polkovnik, general-mayor, general-leytenant, tam general. Süvari qoşunlarında tətbiq edilən rütbələr qismən fərqli idi - praporşik, kornet, poruçik, ştabs-kapitan, rotmistr, podpolkovnik, polkovnik, general-mayor, general leytenant, tam general. Rütbələrin fərqlənmə nişanları olan poqonlar da Rusiya ordusunda istifadə olunan poqonlar idi. Ancaq həmin poqonların üzərində "Azərbaycan" sözü yazılmışdı. Hərbi nazirin 1918-ci il 27 dekabr tarixli 34 sayılı əmri ilə hərbi qulluqçular arasında salamlaşmanın Azərbaycan dilində və azərbaycanlıların salamlaşma ənənələrinə uyğun aparılması təmin olundu. Azərbaycan dili ordu da dövlət dili kimi qəbul edildi. Qeyri-azərbaycanlı zabidlərdən bir ay müddətində, heç olmasa, komanda sözlərinin azərbaycanca qarşılıqlarını öyrənmək və əsgərlərə Azərbaycan dilində komanda vermək tələb olunurdu. Bu tələbi yerinə yetirə bilməyən zabitlər dərhal ordudan xaric edilməli idilər. Azərbaycan dilini öyrənilməsi və savadsızlığın ləğvi üçün ordu da müvafiq kurslar yaradıldı və həmin kursların aparılmasına təcürbəli mü-təxəssislər cəlb olundu. Hərbi qulluqçularım geyim formasında milli üsluba uyğun dəyişikliklər edildi. Bununla əlaqədar yaradılan xüsusi komissiyaya general-leytenant Əlağa Şıxlinski sədrlik edirdi. Komissiyanın hazırladığı geyim forması 1919-cu il yanvarın 11-dən rəsmiləşdirildi.

Milli hərbi kadrların hazırlanması üçün tədbirlər həyata keçirildi. Gənədə fəaliyyətə başlamış milli hərbiyyə (pod-praporşiklər) məktəbinin fəaliyyəti yenidən quruldu və onun statusu artırılaraq praporşiklər məktəbinə çevrildi. Bu statusun mahiyyəti ondan ibarət idi ki, əgər əvvəlcə bu məktəbi bitirənlər ilkin zabit rütbəsini yalnız hissələrdə bir neçə ay xidmət etdik-

dən və zabitliyə layiq olduqlarını sübuta yetirdikdən sonra alırdırsa, praporşiklər məktəbini bitirənlərə ilkin zabit rütbəsi olan praporşik rütbəsi dərhal verilir. 1919-cu ilin sonunda isə praporşiklər məktəbinin bazasında Hərbiyə məktəbi açıldı. Bundan başqa, milli hərbi kadrlar hazırlayan İstehkamçılar, Hərbi dənizçilər və Hərbi feldşer məktəbləri də açılmışdı. 1918-ci il dekabrın 25-də S.Mehmandarov hərbi xidmətə çağırışı yaxşılaşdırmaq məqsədilə xalqa müraciət etdi. Müraciətdə əvvəllər çağırış işində yol verilən nöqsanlara, hissələrdə əsgərlərə qarşı fiziki güc tətbiq edilməsinə, ağır məişət şəraitinə toxunulmuşdu. Bu halların aradan qaldırılması üçün qətiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlandı. Bu barədə bəyan edilirdi. 1919-cu il yanvarın 10-da Hərbi Nazirlikdə müvəqqəti hərbi şura yaradıldı (bax Hərbi Şura). Əsasnaməsi və daimi tərkibi təsdiq edilənə qədər Şura hərbi qanunvericilik və hərbi idarəetmə sahəsində mühüm məsələlərin müzakirəsi və müvafiq qərar qəbul edilməsi ilə məşğul olurdu. Onun tərkibinə piyada və süvari diviziyalarının komandirləri, Ümumi qərargahın rəisi, topçu, istehkamət və yeni yaradılmış ləvazimat idarələrinin rəisləri, General-kvartirmeyster, növbətçi general və tapşırıq generalı daxil idi. 1919-cu ilin martında Azərbaycan ordusunun idarəetmə orqanlarında mühüm keyfiyyət dəyişikliyi meydana gəldi. Hərbi nazirin əmri ilə mart ayının 26-da Baş arxani-hərb (Baş qərargah) təsis edildi və general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç bu orqanın rəisi təyin edildi. Bundan sonra ordu hissələrinin formalaşdırılması daha əhəngdar xarakter aldı. 2-ci Bakı piyada alayının formalaşdırılması sürətləndirildi. 3-cü Şəki süvari alayının təşkili tezliklə başa çatdırıldı. Azərbaycanda ki ingilis qüvvələrinin komandanlığı 1919-cu il aprelin əvvəllərində milli qoşun hissələrinin əzsaylı kontingentinin Bakıda da yerləşdirilməsinə icazə verdi. Hərbi nazirin əmri ilə Bakıda yerləşəcək hissə və bölmələr dəqiqləşdirildi. Bu qüvvələrə bir piyada taboru, 400 nəfərlik süvari və bir topçu batareyası daxil idi. Aprelin 5-də həmin qüvvələr Bakıya daxil oldu və Salyan

kəzarmalarında yerləşdirildi. Azərbaycan qoşun hissələrinin Bakıya daxil olması münasibətlə hərbi nazir S.Mehmandarov da paytaxta gəldi. Şəhər əhalisi Azərbaycan ordusunun qoşun hissələrini çox böyük ruh yüksəkliyi və təntənə ilə qarşıladı. 1919-cu ilin yayında və payızında Azərbaycan ordu hissələrinin formalaşdırılması böyük sürətlə davam etdirildi. İngilis qoşunlarının Azərbaycan ərazisini tərk etməyə başlaması ilə 1919-cu il iyunun sonu - iyulun əvvəllərində Hərbi Nazirliyin rəhbər orqanları yenidən Bakıya köçürüldü. 1919-cu ilin iyun - iyul aylarında Zaqatala və Bakı piyada alaylarının formalaşdırılması başa çatdıqdan sonra İkinci diviziyasının təşkil edilməsi zərurəti yarandı. Hərbi nazirin 1919-cu il 14 iyul tarixli müvafiq əmri ilə 1-ci Cavanşir, 2-ci Zaqatala və 3-cü Gəncə alayları Birinci piyada diviziyasında, 4-cü Quba və 5-ci Bakı piyada alayları isə 2-ci piyada diviziyasında birləşdirildilər. Milli ordunun qoşun hissələri 1919-cu il avqustun 12-dən sentyabr ayının 3-dək Lənkəran əməliyyatında iştirak edərək, ölkənin cənub bölgəsində respublikanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi ilə bağlı döyüş tapşırığını uğurla yerinə yetirdilər. 1919-cu ilin payızında təşkil edilən ən əhəmiyyətli hərbi strukturlardan biri Bakı istehkamçılar hissəsi idi. Bu strukturun yaradılmasından başlıca məqsəd şimaldan, xüsusən dənizdən ehtimal olunan Denikin təhlükəsinin qarşısını almaq və bütünlüklə, Bakı şəhərinin etibarlı müdafiəsini təşkil etmək idi. Sentyabr ayında Bakı hərbi limanının, təyyarə dəstəsinin, zirehli avtomobillər təqiminin, mövqə batareyasının ştatlarının formalaşdırılmasına başlandı. Sentyabrın 14-dən təyyarə dəstəsinin və zirehli avtomobillər dəstəsinin, sentyabrın 24-dən mövqə batareyasının, oktyabrın 1-dən isə "Astarabad" hərbi gəmisinin ştatlarının formalaşdırılması başa çatdırıldı. 6-cı Göyçay piyada alayının formalaşdırılması böyük sürətlə aparılırdı. Qışların çatışmamasına, geyim, ərzaq çətinliklərinin olmasına baxmayaraq, 1919-cu il oktyabrın sonuna qədər alayın təşkili, demək olar ki, başa çatdırıldı. Milli ordu hissələri 1919-cu il noyabrın

3-dən 7-əsasən, 1-ci piyada diviziyasının hissələrindən təşkil edilmiş Zəngəzur ekspedisiyasının tərkibində ermən qüvvələrinə qarşı döyüş tapşırığını yerinə yetirirdilər. 1919-cu ilin sonuna kimi Lənkəran köməkçi (ehtiyat) taboru alaya çevrilərək, 7-ci Şirvan alayı adlandırıldı. Həmin il 8 -ci Ağdaş piyada alayının və Zəngəzurdə yerli əhalidə ibarət xüsusi hərbi hissələrin formalaşdırılması başa çatdırıldı. Hərbi nazirlik bütün bu təşkilatı işləri həyata keçirməklə 1919-cu ilin sonunadək Azərbaycan ordusunun heyətinin sayını 20 min nəfərə, ordudakı atların sayını isə 5 min başa, 1920-ci ildə isə ordunun sayını 40 min nəfərə, atların sayını 10 minə çatdırmağı nəzərdə tuturdu. Buna nail olmaq üçün 1920-ci ilin ilk günlərində etibarən çox geniş quruculuq işlərinin aparılması planlaşdırıldı. Tərtib edilmiş fəaliyyət planına görə il ərzində 9-cu piyada alayı, 4-cü süvari alayı, iki qaubitsa batareyası, qaubitsa divizionunun qərargahı, bir dağ-süvari batareyası, dağ-süvari divizionun qərargahı, üç batareyadan ibarət yüngül səhra divizionu və onun qərargahı, hər biri bir bölükdən ibarət olan məhəlli komanda və hər biri yarım bölükdən ibarət olan üç məhəlli komanda yaradılmalı idi. 1919-cu ilin yayından əvvəlcə Qarabağda, sonra Lənkəranda, daha sonra isə Zəngəzurdə hərbi şəraitin koskinləşməsinə baxmayaraq, hərbi nazirliyi rəhbərliyi on quruculuğu işindəki ahəngdarlığı saxlamağa çalışırdı. 1920-ci ilin əla ilk günlərindən 3-cü zirehli qatının komplektləşdirilməsinə başlandı. 1920-ci ilin əvvəllərində növbəti çağırış səfərbərlik kampaniyası başlandı və ordunun ali idarəetmə orqanlarında əsaslı struktur dəyişiklikləri aparıldı. Həmin ilin mart ayında Baş ərkani-hərbə (Baş qərargahla) Ümumi qərargah birləşdirilərək Azərbaycan Ordusunun Qərargahı yaradıldı. Mərkəzi təminat və təchizat orqanları isə birləşdirilərək Azərbaycan ordusu təchizat rəisinin idarəsi təşkil edildi. 1920-ci il bolşevik işğal ərafəsində Azərbaycan ordusunun əsas döyüş hissələri və birləşmələri aşağıdakılardır: 8 alaydan ibarət iki piyada diviziyası, 3 alaydan ibarət süvari diviziyası və iki topçu briqadası. Bunlardan başqa, ordu-

nun bir sıra yardımcı hissə, bölmə və müəssisələri də var idi. Hər bir piyada alayı 3 tabordan, hər bir tabor isə dörd piyada bölüyündən və bir pulemyot bölüyündən təşkil edilmişdi. Hər pulemyot bölüyünün tərkibində 8 pulemyot var idi. Bundan başqa, hər alayda bir süvari kəşfiyyət bölüyü, bir piyada kəşfiyyət bölüyü, bir istehkam bölüyü, bir rabitə-telefon bölüyü və bir qeyri-nizami bölük var idi. Alayların ştat tərkibi onların hamısında eyni deyildi. Məsələn, 1-ci Cavanşir piyada alayının ştat tərkibi 2881 nəfər, 2-ci Zaqatala piyada alayının isə 2834 nəfər idi. Süvari alayları üç süvari bölüyündən, pulemyot bölüyündən, təlim və rabitə komandalarından ibarət idi. Süvari bölüyünün ştat tərkibi 356 nəfərdən, süvari alayının ştat tərkibi isə 744 nəfərdən ibarət idi. Topçu briqadaları iki diviziondan təşkil edilmişdilər. Bu divizionlardan biri yüngül topçu divizionu, digəri isə dağ topçu divizionu idi. Yüngül topçu divizionunda üç batareyaya, dağ topçu divizionunda isə iki batareyaya vardı. Hər batareyanın sərəncamına dörd ədəd top verilmişdi. 1920-ci ilin mart ayında bu qüvvələr bütünlüklə Qarabağ əməliyyatına və Ermənistanla sərhəd xəttində irimiqyaslı erməni təəcüvünə qarşı mübarizəyə səfərbər olundular. Nəticədə, şimal sərhədinin müdafiə sisteminin zəifləməsi bolşevik işğalı üçün daha əlverişli şərait yaratdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ilə ölkənin müstəqilliyinə və milli mənafehlərə xidmət edən ordu quruculuğu yarımçıq qaldı. Aprel işğalından (1920) dərhal sonra Cümhuriyyət ordusunun hissələri ləğv edildi, müstəqillik dövründə milli ordu üçün yaradılmış maddi-texniki baza isə talan olundu.⁵²

Tatar Süvari Alayı

Azərbaycan ordusu süvari diviziyasının tərkibində hərbi hissə, Tatar süvari alayı hələ Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə təşkil edilmiş "Dikaya diviziya"nın tərkibində yaradılmışdı. Əsasını əzəbicədanlı süvarilər təşkil edirdilər. "Dikaya diviziya" ləğv edildikdən sonra alayın döyüşçüləri

Azərbaycana döndülər və Müsəlman korpusu formalaşdırılan-
da yenidən onun tərkibində yaradılan Tatar süvari alayının əsa-
sını təşkil etdilər. Gürcü knyazı polkovnik Maqalov bir müddət
bu alayın komandiri oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan
edildikdən sonra rəhbərliyində dəyişiklik baş verən Tatar süva-
ri alayı Qafqaz İslam Ordusunun hissələri ilə birlikdə Azərbay-
can ərazisinin bolşevik-daşnak qoşunlarından təmizlənməsində
fəal iştirak etdi. Hərbi Nazirlik bərpa ediləndə polkovnik R.Ha-
cibəylinski Tatar süvari alayının komandiri idi. Səməd bəy
Mehmandarov hərbi nazir kimi qoşun hissələri ilə tanışlığa Ta-
tar süvari alayından başlamışdı. 1918-ci il dekabrın 28-də pol-
kovnik R.Hacibəylinskinin xidmətdən istefaya çıxması ilə bu
vəzifədə onu polkovnik Fərhad Ağalarov əvəz etdi. 1919-cu
ilün aprelində polkovnik Ağalarov da başqa vəzifəyə keçməsi
ilə əlaqədar Tatar süvari alayının komandiri vəzifəsindən azad
edildi. Sonralar Tatar süvari alayına polkovnik Teymur Novru-
zov, polkovnik Nuh bəy Sofiyev, podpolkovnik Tongiyev ko-
mandirlik etmişdilər. Digər süvari alayları kimi, Tatar süvari
alayının da tərkibində üç süvari böliyi, pulemyot böliyi, təlim
və rabitə komandaları vardı. Alayın ştatında 20 zabit, 7 məmur,
620 əsgər və 29 müzdlü sırası var idi. Alayın bölmələri Qara-
bağ və Gəncədə sovet-bolşevik işğalına qarşı xalq üsyanlarında
da iştirak etmişdilər. Aprel işğalından (1920) sonra Azərbaycan
ordusunun digər hissələri kimi Tatar süvari alayı da ləğv edildi.

Süvari diviziyası

Azərbaycan ordusunun tərkibində hərbi birləşmə. Diviziyə-
yə daxil olan süvari hissələrinin əsası Müsəlman korpusunun
formalaşması dövründə qoyulmuşdu. Burada üç süvari alayı bir
süvari briqadasında birləşdirilmişdi. Əlahiddə Azərbaycan kor-
pusunun tərkibində isə süvari qüvvələri alay şəklində mövcud
idi. Türkiyə və Azərbaycan hərbi hissələrindən ibarət Qafqaz
İslam Ordusunun komandanı Nuru paşanın 1918-ci il 13 avqust
tarixli əmri ilə ləğv edilmiş Əlahiddə Azərbaycan korpusunun

yenidən qurulmasına başlananda onun tərkibində iki piyada, bir
süvari diviziyasının təşkili planlaşdırıldı. Əvvəlcə piyada divi-
ziyalarının hər birinə bir süvari alayı verildi, üçüncü süvari ala-
yı isə birbaşa korpusun tabeliyində yaradıldı. Sonra 1, 2 və 3-
cü süvari alayları 1-ci piyada diviziyasının tərkibinə qatıldı, 2-
ci diviziyanın tərkibində isə 4-cü süvari alayının təşkilinə baş-
landı. Türk hərbi qüvvələri Azərbaycana tərək edəndə süvari di-
viziyasının təşkili yarımçıq qaldı və bu işin başa çatdırılması
hərbi nazirliyin bərpasından sonra mümkün oldu. Mövcud sü-
vari qüvvələri yenidən qurularaq 1-ci tatar və 2-ci Qarabağ sü-
vari alaylarında birləşdirildi. Süvari diviziyasının komandiri
general-mayor Feyzulla mirzə Qacar, 1-ci tatar süvari alayının
komandiri polkovnik R.Hacibəylinski, 2-ci Qarabağ süvari ala-
yının komandiri isə polkovnik Süleyman bəy Əfəndiyev təyin
edilmişdilər. Süvari diviziyasının qərargahı və 1-ci tatar süvari
alayını Gəncədə, 2-ci Qarabağ süvari alayını isə Tərtər ətrafında y-
erləşirdi. 1918-ci il dekabrın 20-də Süvari diviziyasının koman-
diri general-mayor F.Qacarm xidmətdən azad edilməsi barədə
hərbi nazirə müraciətindən sonra, 2-ci süvari alayının komandiri
S.Əfəndiyev diviziyaya komandiri təyin olundu. Lakin bir neçə
gündən sonra general-mayor F.Qacar vəzifəsinin davam etmək
niyyətində olduğunu bildirdi. S.Əfəndiyev başqa vəzifəyə keç-
rildi. 1918-ci ilin fevralından diviziyaya rəhbərlik qərargah rəisi
Amaşuneliyə həvalə olundu. Həmin ilin aprelində 3-cü Şəki sü-
vari alayının da təşkili başa çatdırıldı. Polkovnik Xosrov mirzə
Qacarm komandir təyin edildiyi bu alay da Süvari diviziyanın
tərkibinə qatıldı. 1919-cu ilin avqustunda diviziyaya komandiri və-
zifəsinin icraçısı Amaşuneli xidmətdən tərxis olundu. Süvari di-
viziyasının formalaşmasında göstərdiyi xidmətlərə görə hərbi
nazir S.Mehmandarov ona xüsusi təşəkkür elan etdi. Polkovnik
Teymur bəy Novruzov avqustun 1-də diviziyanın komandiri tə-
yin edildi və Aprel işğalına (1920-ci il) qədər bu vəzifəni icra et-
di. Diviziyanın hissələri şimal sərhədi müdafiə sisteminin möh-
kəmləndirilməsində, Lənkəran və Qarabağ əməliyyatlarının

uğurla başa çatdırılmasında, Zəngəzur ekspedisiyasının təşkilində fəal iştirak etmişdilər. Diviziya komandiri T. Novruzov layiqli xidmətlərinə görə 1919-cu il avqustun 2-də general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdü. Aprel işğalından sonra süvari diviziyası ləğv olundu, onun bölmələri sovet-bolşevik işğalçılara qarşı xalq üsyanlarında fəal iştirak etdilər.

Qarabağ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə

Xalqımızın və milli dövlətçiliyimizin tarixində özünəməxsus yer tutan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) mürəkkəb bir dövrdə meydana gəldi və çox çətin şəraitdə fəaliyyət göstərdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaşadığı 23 ay müddətində gənc dövlət başqa sahələrdə olduğu kimi ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunması sahəsində də əhəmiyyətli işlər görmüşdü. Bu zaman ərazi bütövlüyümüzə Ermənistan tərəfindən daimi xarakter almış təhlükəyə qarşı böyük sayıqlıq və bəzi müqavimət tələb olunurdu. Gənc dövlətin kifayət qədər möhkəm olmadığı, iqtisadiyyatın zəif inkişaf etdiyi bir şəraitdə ölkənin ərazi bütövlüyünə qarşı yönəldilmiş təhlükənin aradan qaldırılması istiqamətində milli hökumət dəyərli, ciddi addımlar atmışdı.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq erməni millətçi təşkilatları Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrinə yiyələnmək üçün cəhdlər göstərirdilər. Erməni millətçiləri AXC yaranıqdan sonra Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyətində yaranmış mürəkkəb və ziddiyyətli durumundan istifadə edərək özlərinin uydurma «Böyük Ermənistan» yaratmaq ideyasını həyata keçirmək istəyirdilər. Bu istiqamətdə onların ilk hədəfi Zəngəzur və Qarabağı ələ keçirmək idi. Ancaq Azərbaycan hökumətinin bəzi müqavimət mövqeyi onların planlarının gerçəkləşməsinə imkan vermadı.⁵³

1917-ci ilin fevralında başlanan II Rus inqilabı ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları tarixində yeni mərhələ açdı. 1918-ci il may ayının axırlarında Zaqafqaziya səyminin bu

raxılmasından sonra «Daşnaksutyun» partiyası Ermənistanın müstəqilliyini elan edərək öz millətçi ideyasını həyata keçirməyə başladı. Gürcü tarixçisi Qaribi 1919-cu ildə yazmışdı: «Daşnaklar gəldilər milli ədavət gətirdilər, erməni-müsləman ziddiyyətini daha da kəskinləşdirdilər».⁵⁴

Bu, bəzi Avropa dövlətlərinin və Rusiyanın Şərqdə "güclü maneə" hesab etdikləri müsləman ölkələri Türkiyə və İranın sərhədlərində xristian səddi yaratmaq marağından qaynaqlanırdı.

Daşnaklar əzəli Azərbaycan torpaqları olan Qarabağ və Naxçıvan ərazilərini ələ keçirmək üçün müxtəlif əsasız iddialar irəli sürərək qəzalarda azərbaycanlılara qarşı hücumları gücləndirdilər. Bu hücumlar İrəvandan başlayaraq, öz ata-baba torpaqlarında yaşayan azərbaycanlılara qarşı təşkil edildi. Bununla da azərbaycanlıların yaşadığı Eçmiadzin, Sürməli, İrəvan, Şərur qəzalarının ərazisi ermənilər tərəfindən zəbt olundu.

Osmanlı imperiyasında Amerika qüvvələrinin komandanı admiral Bristol öz gündəliyində yazırdı: «Mən Dro ilə birlikdə xidmət etmiş öz zabitlərimin məlumatlarına əsasən bilirəm ki, müdafiəsiz kəndlər əvvəlcə bombalanır, sonra zəbt edilir, qaçıb gedən bilməmiş sakinlər vəhşiliklə öldürülür, kənd talan edilir, bütün mal-qara aparılır və sonra isə kənd yandırılırdı. ... Bütün bunlar sisteməlik şəkildə həyata keçirilirdi».⁵⁵

Hovannesyanyan yazırdı: «Nəticə etibarən ilə Ermənistanın bir ölkə kimi yaşaması ağlabatan görünmürdü. O, heç də tarixi Ermənistan uğrunda əsas mübarizə gətirmiş böyük yaylasında deyil, bütün mahiyyətində rus möhürü olan ucqar əyalətdə mövcud idi. Görək Qafqazdakı yarım milyon Türkiyə ermənisi üçün hökumət və Ermənistanın paytaxtı İrəvanda deyil, ya Karində (Ərzurum), ya Vanda, ya da hətta Kilikiyanın əsas şəhərində yerləşəydi. Onlar sonsuz səbərsizliklə indi qərb tərəfdəki üfünün arxasında qalmış evlərinə qayıtmaq üçün imkan gözləyirdilər».⁵⁶

1918-ci il iyulun ortalarında Daşnak partiyasının rəhbərliyinin fəaliyyəti barədə Lalayan yazırdı: «Öksinqilabi daşnak hökumətinin daxili siyasətinin mahiyyəti ölkə zəhmətkeşləri arasında milli

nifrəti qızışdırmaqdan, Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlı əhalini fiziki cəhətdən məhv etməkdən ibarət idi»⁵⁷.

Azərbaycan üçün çətin və müəkkəb olan 1918-ci ildə yalnız Türkiyə dövləti respublikamızın ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin qorunmasında ilk gündən hərtərəfli siyasi və hərbi yardım göstərmişdir. Bu yardım erməni millətçilərinin və onların havadarları olan bolşeviklərin Azərbaycanın tarixi taleyi üçün təhlükəli cəhdlərinin həyata keçirilməsinə mane olmuşdur.

Azərbaycanın bölgələrində asayişin bərpası, qərbə doğru genişlənməyə başlayan bolşevik-daşnak təcavüzünün qarşısının alınması, Qarabağda və ermənilər yaşayan digər məntəqələrdə erməni təhlükəsinin aradan qaldırılması üçün Azərbaycanın milli hərbi qüvvələrinin formalaşdırılmasına ehtiyac var idi. Qardaşlıq köməyinə can atan Nuri paşanın Azərbaycana gəldiyi zaman hələ dövlət müstəqilliyi elan edilməmişdi. Yerlərdə güclü dövlət və idarəçilik orqanları yox idi. Anarxiya gəni yayılmışdı. Belə bir şəraitdə sözsüz ki, ölkənin güclü qurmağa və bolşevik-daşnak təcavüzünün bütövlükdə yox etməyə imkanı mövcud deyildi. Ona görə də zəruri sayılan bu məsələlərin həllində ötrü dərhal, bir an da gecikmədən bölgələrdə idarəçilik orqanları yaradılmağa, məntəqə komandaları təyin edilməyə başlanıldı. Bu komandaların rəhbərliyi altında az bir zamanda yerlərdə idarəçilik öz axarına salındı, orduya səfərbərlik işləri nizamlandı.⁵⁸

Azərbaycana gələn Nuru paşa yerli xalq tərəfindən böyük coşqu ilə qarşılanır. Bu dövrdə Qarabağ, Zəngəzur kimi ermənilərin nisbətən sıx yaşadığı məntəqələrdə tez-tez münaqişələr baş verirdi. Ermənilər silahlı qüvvələrə malik olduğundan burada müsəlmanlara nisbətən üstün vəziyyətdə idilər. Nuri paşa bu əhəmiyyətli məntəqələrə bir neçə zabiti komandir təyin edərək Cəbrayıl-Ağdam-Tərtər (Bərdə) yolu ilə Yevlax stansiyasına gəlir. Hər tərəfdən gələn nümayəndələrlə görüşdükdən sonra qorqahlarını Nuxada (Şəki) təsis etməyi məqsədə uyğun hesab edir, lakin ermənilərin təhdidlərinə qarşı mübarizə aparmağa müvafiq və dəmiryoluna malik olan Gəncəyə üstünlük verə-

rək, həmin gün 1918-ci il mayın 25-də oraya gəlir⁵⁹.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması Qarabağın tarixində də mühüm hadisə oldu. Lakin, yeni yaradılmış və Tiflisdə elan edilmiş Ermənistan Respublikası Qarabağa əsassız idia irəli sürdü. Azərbaycan Hökuməti bu iddianı qətiyyətlə rədd etdi. Parlament sədri Xalq Cümhuriyyəti Qarabağın bütün tarixi ərazisini Respublikanın tərkib hissəsi sayır və burada siyasi hakimiyyətin bərqərar edilməsinə çalışırdı. Əlimərdan bəy Topçubaşov 1918-ci il noyabrın 18-də İstanbula Osmanlı dövlətinin xarici işlər naziri ilə söhbətində bildirmişdi: "Ermənilərin ortaya atdıqları Qarabağ məsələsi 5 və ya 10 kənd məsələsi deyil, mübahisə bütöv 4 sancaq – Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur üstündədir. Bu, elə bir xanlığın ərazisidir, burada ermənilərin mütləq çoxluğu barədə danışmağa əsas yoxdur, özü də onlar buranın yerli əhalisi deyillər. Rusiya ilə müharibədən sonra Türkiyədən buraya köçənlərdir... Nəhayət, Qarabağın özündə ermənilər yığcam halda yaşamırlar, müsəlmanlarla qarışıq məskundurlar. Bununla belə, biz məsələnin sülh yolu ilə həllinin tərəfdarıyıq"⁶⁰.

Nuru paşanın rəhbərliyi altında Qafqaz İslam Ordusunun apardığı döyüşlər nəticəsində Bakı şəhəri erməni-rus qoşunlarının və ingilis bölmələrinin nəzarəti altından çıxarılaraq müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtına çevrildi. Bununla da Azərbaycanın müstəqilliyi onun başı əzərini kəsdirmiş real təhlükədən nəcət tapdı. Lakin Qarabağ bölgəsində gərginlik hələ də qalmaqda idi.⁶¹

Bakı şəhərinin asayişini və mühafizəsini üçün kifayət qədər tədbirlər həyata keçirildikdən sonra Nuru paşa 1918-ci il sentyabrın sonlarında Cəmil Cahid bəyin rəhbərliyi altında Qarabağa böyük bir dəstə göndərdi. O, Qarabağın düşmənlərdən azad olmasına böyük əhəmiyyət verirdi. Nuru paşa Azərbaycanda olduğu müddətdə yalnız Qarabağın təmizlənməsinə nail oldu. Qarabağda gündəriləcək dəstəni yola salandan sonra şəxsən Nuru paşa özü də Ağdama gəldi, burada vəziyyətlə tanış oldu,

C.Cahid bəylə fəaliyyət planını dəqiqləşdirdi. Ermənilərin kifayət qədər müqavimət göstərməsinə baxmayaraq Türk İslam Ordusu komandanlığı tərəfindən Qarabağda Azərbaycanın suveren hüquqlarının bərpası üçün lazımi qətiyyət göstərdi və qısa müddətdən sonra, C.Cahid bəyin rəhbərliyi altındakı qüvvələr Şuşaya daxil oldular⁶².

Qarabağdakı hərbi birləşmələrin komandiri İsmayıl Həqqi bəyin əmrinə göndərilmiş və yerli birləşmələrlə bərabər Şuşa qəsəbəsinin ermənilər tərəfindən işğal edilmiş sıldırım yamacla qala şəhəri hissəsi çətin bir mübarizədən sonra ələ keçirilərək, bu bölgədəki erməni hücumları təhlükəsinin qarşısı alınmışdı.⁶³

Qarabağda olan hərbi birləşmələrin geri çəkilməsi zamanı ermənilər müsəlmanlara hücum etmək təhlükəsi mövcud olsa da, Şuşa qalasının ingilis birləşmələrinə təhvil verilməsi məsləhət görüldü. Bu məsələ haqqında ingilis komandanlığına müraciət edildi. İngilis birləşmələri gəldikdən sonra qəsəbə tərk edildi və əsgərlər Gəncəyə göndərildi.

Xarici qüvvələrin hərtərəfli köməyi ilə türk-müsəlman xalqına məxsus İrəvan torpaqlarında özlərinə dövlət yaradan ermənilər şimiklənərək Azərbaycan Demokratik Respublikasına ərazi iddiaları irəli sürdülər. Azərbaycanın Naçıran, Zəngəzur və Qarabağ torpaqlarına hərbi müdaxiləyə başladılar. Hücum planının icrasını asanlaşdırmaq üçün Qarabağda yaşayan ermənilərin separatizmi təşkil edildi. Azərbaycanın Yuxarı Qarabağ ərazilərində vəziyyət kəskin xarakter aldı. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan hökuməti ciddi tədbirlər görmək zərurəti qarşısında qaldı. Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq üçün Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qazalarını əhatə edən ayrıca Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldı.

General-qubernator təyin edilməmiş Xosrov bəy Sultanov 1919-cu il fevralın 12-də Şuşaya gəldi. Qarabağı erməni terrorizmindən azad etmək və separatizmi aradan qaldırmaq üçün gərgin fəaliyyətə başladı. İlk günlərdə Qarabağda və Zəngəzurdə vəziyyətlə tanış olmaq üçün ingilis, azərbaycanlı və erməni

nümayəndələrinin iştirakı ilə rəsmi müşavirə keçirdi, vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün konkret göstərişlər verdi.

Xosrov bəy Sultanov özü ilk müşavirədə (1919-cu il fevralın 15-də) bildirmişdi ki, əsas məqsəd müvafiq tədbirlər görməklə normal həyat tərzini bərpa etməkdən və ahəngdar iş sistemi yaratmaqdan ibarətdir.

Müşavirədə Andronikin Ararat respublikasının xüsusi göstərişini yerinə yetirməsi, bunun üçün ingilis nümayəndəliyindən hərbi yardım alması (2 milyon manat pul), eləcə də Andronikin Zəngəzurdə 166 Azərbaycan kəndini dağıtması, Azərbaycan kəndlərini boşaldaraq orada ermənilərin yerləşdirməsi kimi məlumatlar səsləndirdi.

Müşavirədə təklif olunan məsələlər içərisində Andronikin hərbi dəstələrinin Qarabağdan çıxarılması əsas yer tuturdu.

Azərbaycan hökuməti vəziyyəti dinc yolla qaydaya salmaq istəsə də, ingilislərin ikiüzlü siyasətini görərək, Andronikə qarşı ciddi tədbirlər görülməsinə başladı. Əvvəlcə müstəqil Qarabağ dövləti yaratmaq istəyən ermənilər öz gizli yığınaqlarını keçirərək Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək məsələsinə müzakirə etmişdilər. Hətta onlar bu məqsədlə Ararat Respublikasına gəndərmək üçün nümayəndə heyəti də seçmişdilər.

Xosrov bəy Sultanov Yuxarı Qarabağda münafiqəni törədən yerli ermənilər deyil, Ermənistan Respublikası və Daşnak-sutyun partiyasının olduğunu (17 fevral 1919-cu ildə) Şuşaya gələn ingilis missiyasının rəhbərinə də bildirdi və Andronikin dəstəsinin tərkisilahl edilməsi və Qarabağdan çıxarılması, qaçqınların öz əvvəlki yerlərinə qaytarılması, Ağdam - Şuşa yollarının gediş-gəliş üçün açılması məsələlərinin müzakirəsini keçirməyə təşəbbüs göstərdi.

Lakin Ermənistan Milli Şurası bu təklifə qəti etiraz etdi. Bundan sonra Xosrov bəy Sultanov ingilis nümayəndəsinə ermənilərin sülh deyil Qarabağı Azərbaycanın tərkibindən ayırmaq istədiyini, Zəngəzuru zəbt etmək niyyətində olduğunu bildirdi və bütün bunlara baxmayaraq erməni-Azərbaycan münafiq

qişasını dinc yolla həll etmək istədiyini bəyan etdi.

Zəngəzur qəza rəisinin Gəncə qubernatoruna göndərdiyi 1919-cu il 28 fevral tarixli məlumatlarda qeyd edilirdi ki, qanıçan Andronikin quldur dəstələrinin vəhşilikləri Həkkəridən Araxa, Minkəndən Bazar-çaya və Naxçıvan qəzasının sərhədində də uzanan ərazini bürümüşdür.

İngilislər daşnak ordusunun Azərbaycandan çıxarılmasının tərəfdarı olduğunu dəfələrlə bildirsə də, məsələlərin rəsmi həllinə gəldikdə ermənilərin tərəfini saxlayır, Zəngəzurun Azərbaycanın tərkibində qalmasını istəməkdirlər. Ermənilər də öz növbəsində Britaniya komandanlığının nümayəndələri ilə görüşlərində məsələnin Ermənistanın xeyrinə həll etməyəcəyi təqdirdə burada müvəqqəti ingilis general-qubernatorluğu yaradılmasını təklif edirdilər.

Qarabağda azərbaycanlılara qarşı erməni vəhşiliyinə son qoyulacağını başa düşən Andronik fəaliyyətinin uğursuz olacağını çox yaxşı anladığından qaçmağa məcbur oldu. Andronikin quldur dəstələri nəhayət 1919-cu ilin yazında Azərbaycan ərazisini tərk etdilər.

Lakin separatizm hələ də davam edirdi. 1919-cu il iyunun 4-də Yuxarı Qarabağ ermənilərinin silahlı dəstələri Şuşa ətrafındakı hərbi hissələrin yerləşdiyi gözcətçi məntəqələrinə hücum etdilər. Lakin onların bu hücumu Xosrov bəy Sultanovun gördüyü tədbirlər nəticəsində dəf edildi.

General-qubernatorluq Ararat Respublikasından göstəriş alan erməni Milli Şurasının təcavüzkar ünsürlərinin cinayətkar hərəkətlərinə görə Qarabağdan çıxarılması üçün tədbirlər gördü.

İngilis Təkinskinin 1919-cu il iyunun 25-də Ermənistanın XİN-ə (224 sayılı) göndərdiyi notada deyilirdi: «Qarabağın general-qubernatoru gördüyü ciddi tədbirlər nəticəsində Şuşa rayonunda qayda-qanun bərqərar olmuş, həyat normal ahəngə düşmüşdür»(6).

Erməni separatçıları dinc əhalini yalan və təhriki məlumatlarla mitinqlərə çağırırdılar. Lakin Yuxarı Qarabağın dinc

erməni əhalisinin əksəriyyəti erməni separatçıların fitnələrinə uymur və general-qubernator Sultanovun gördüyü tədbirləri bəyəndirdilər. Hətta Yuxarı Qarabağın erməni əhalisi Azərbaycan hakimiyyətini tanımağı qərar almışdı. Onlar 1919-cu ilin avqustunda İsvəqələ qurultay çağıraraq Azərbaycan hakimiyyətinə tabe olmaq haqqında qərar qəbul etmişdi.

1919-cu il avqustun 28-də Qarabağın erməni əhalisinin nümayəndə heyəti Bakıya gələrək N.Yusifbəyliyə Qarabağ məsələsinin dinc yolla nizama salınmasına görə Qarabağın erməni əhalisi adından öz minnətdarlığını bildirdi.

Nəhayət, 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə ABŞ nümayəndələrinin vasitəçiliyi ilə mübahisəli məsələləri nizama salmaq üçün Azərbaycanla Ermənistan arasında müqavilə bağlandı. Lakin ermənilər əz sonra, (1919-cu il dekabrın əvvəllərində) yenidən Zəngəzura və Qarabağa hücumlar təşkil etdilər.

Öz vətəninə və xalqını son dərəcə böyük məhəbbətlə sevan Xosrov bəy Sultanov özünün dediyi kimi, vətənpərvərlik hissələrindən çıxış edərək istefa verdi⁶⁴.

Ümumiyyətlə, Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması və fəaliyyətinin mühüm tarixi əhəmiyyəti olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan hökumətinin mübahisəli məsələləri sülh yolu ilə həll etmək istəməsinə baxmayaraq Azərbaycan hökumətinin belə nəci bəy səyalarının bir nəticə vermədiyini, ermənilərin ikiüzlü siyasətlərini gördükdə əməli tədbirlər görməyə məcbur olmuşdur. Dörd qəzanı əhatə edən general-qubernatorluğun gördüyü tədbirlər nəticəsində Qarabağda və ona bitişik ətraf bölgələrdə erməni separatçılığı aradan qalxmışdır. Azərbaycan hökuməti özünün ərazi bütövlüyünü qorumaq və Yuxarı Qarabağda erməni separatizmini ləğv etmək üçün olduqca məqsədyönlü və qətiyyətli fəaliyyət göstərmiş və buna nail olmuşdur. Bununla bərabər Yuxarı Qarabağ erməniləri öz təşəbbüsləri ilə qurultay çağıraraq Azərbaycan Respublikasını tanımaq haqqında qərar qəbul etmiş, bununla da erməni separatizminə son qoyulmuşdur.

1918-1920-ci illərdə Qarabağla əlaqədar bir sıra məsələlər

Zaqafqaziya seymində, Azərbaycan, Türkiyə və Ermənistan dövlətlərinin müxtəlif orqanlarında, Qafqaz respublikalarının Versal konfransındakı nümayəndələrinin görüşlərində, sonra isə RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosunda bu və ya digər dərəcədə müzakirə olunmuşdur.⁶⁵

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi tarixən Cənubi Qafqaz regionunda böyük strateji əhəmiyyət kəsb etdiyindən onun həm yaxın qonşuları kimi Rusiya, İran, Türkiyə, Ermənistan, həm də XX əsrdə dünyanın aparıcı dövlətləri kimi İngiltərə, Fransa və ABŞ bu bölgəyə xüsusi maraq göstərirdilər.

Qarabağın strateji əhəmiyyətini nəzərə alan Qərbi dövlətləri, ilk növbədə ABŞ və Böyük Britaniya bu bölgəyə, Cənubi Qafqaza, xüsusilə də Azərbaycana, həmçinin yaxın və Orta Şərqi təsir göstərməyin əlverişli vasitəsi kimi baxırdılar. Bir tərəfdən, İngiltərənin və ABŞ-in bu bölgədə nüfuz qazanmaq istəyi, digər tərəfdən, Rusiya və İranın itirilmiş nüfuzlarını «bərpa etmək» cəhdlərinin Ermənistanın Qarabağı, Naxçıvanı və Zəngazuru tutmaq iddiaları ilə çuğalanması, başqa bir tərəfdən, Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi və bu işdə Türkiyədən ona yardım göstərilməsi regionda çox gərgin ictimai-siyasi vəziyyətin yaranmasına səbəb olmuşdu. Bu vəziyyət Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinə, Qarabağın, Naxçıvanın və Zəngazurun müharibə meydanına çevrilməsinə gətirib çıxarmışdı. Qarabağda erməni separatizmi özünün tuğyan həddinə çatmışdı. Belə şəraitdə Azərbaycan hökuməti Qarabağda və Ermənistanda sərhəd bölgələrində baş qaldıran erməni separatizminin yatırılması üçün kompleks tədbirlər gördü. Azərbaycan hökuməti Qarabağda olan hərbi qüvvələri möhkəmləndirdi. Bununla yanaşı, bu bölgədə həm də Azərbaycanın bütün səlahiyyətlərinin qorunmasına doğru istiqamətlənmiş daxili və xarici siyasət həyata keçirməyə başladı. Bütün bunların nəticəsində 1918-1920-ci illərdə Qarabağda erməni separatizmi xeyli zəiflədi və orada Azərbaycanın suveren hüquqları bərpa edildi. O vaxt Azərbaycan milli hökumətinin qətiyyətli fəaliyyəti nəticə-

sində Azərbaycanın torpaq bütövlüyü qorunub saxlandı.⁶⁶

Bu ərazidəki azərbaycanlı əhalinin say tərkibinin azalmasında köklü dəyişikliklər 1918-1920-ci illərdə bədnam daşnak partiyasının yaratdığı Ararat Respublikası zamanından başlamışdı. Həmin illərdə bu ərazilərdəki yüzlərlə azərbaycanlı kəndləri dağıdılıb viran qoyulmuş, azərbaycanlı əhali isə kütləvi surətdə məhv edilmiş və ya qovulmuşdur. Deportasiya və soyqırım ilə müşayiət olunan bu proseslər zaman-zaman təkrar və davam etdirilmişdir.⁶⁷

Çox keçmədən Cənubi Qafqazda ermənisiz Ermənistan yaradan Rusiya 1920-ci il aprelin 28-də hərbi təcavüz edərək Azərbaycanı işğal etdi. Sonralar Qarabağda DQMV yaradaraq Azərbaycanı tarixi problem qarşısında qoydu. Bu problem o qədər dərinləşdi ki, onu həll etmək böyük müşkülə çevrildi. XX əsrin sonlarında başlanmış separatizmin də, Dağlıq Qarabağ müharibəsinin də bünövrəsi o zamandan qoyulmuşdur.

Sovetlər dövründə Azərbaycana qarşı Dağlıq Qarabağla bağlı ərazi iddiaları qaldıran, DQMV-ni Ermənistanla birləşdirməyə çalışan ermənilər nəhayət 1988-ci ildən etibarən bu məsələni intensivləşdirdilər. Ermənistanın 1991-ci ildən başlanan hərbi müdaxiləsi ilə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsini və digər 7 rayonunu işğal etdilər. Azərbaycan Respublikasının bu 20 % ərazisi hələ də işğal altındadır.

Azərbaycan Respublikası hökuməti işğal altındakı ərazilərimizi azad etmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edir və edəcəkdir. Bu günün uzaqda olmadığına əminik.

QARABAĞLI ZABITLƏRİN QATILDIĞI DÖYÜŞLƏR

Əsgəran döyüşü

Əsgəran döyüşü Azərbaycan ordu hissələrinin 1920-ci ilin mart-aprelində erməni qoşunlarına qarşı apardığı hərbi əməliyyatın tərkib hissəsi idi. Bu məntəqə hər iki tərəf üçün strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Onun nəzarətə alınması Qarabağda hərbi təşəbbüslərin əldə saxlanması üçün başlıca amil idi. Buna görə də 1920-ci il martın 21-də, Novruz bayramı gecəsi erməni-daşnak qüvvələri Qarabağın bir sıra məntəqələri ilə bərabər, Əsgərandakı Cümhuriyyət ordusu postlarının üzərinə hücumu keçmiş və bu postlarda dayanan azsaylı qüvvələri məhv etmişdi. Bununla da, Əsgəran keçidi bağlanmış, Xankəndidə və Şuşada yerləşən hərbi qarnizon çətin vəziyyətə düşmüşdü. Qarabağın Azərbaycanı qoruyub saxlamasına yol verməmək, bölgədəki erməni-daşnak silahlı qüvvələrinə güclü zərbə endirmək üçün, ilk növbədə, Əsgəran keçidini açmaq lazım idi. Ona görə də Qarabağ əməliyyatına rəhbərlik etmək üçün 1920-ci il martın 26-da Ağdama gəlmiş general-mayor Həbib bəy Səlimov əvvəlcə Əsgəran yolunun kaşfiyyatını apardı. Erməni qüvvələrinin müqavimətini qırmaq üçün H.Səlimov hərbi nazirdən Ağdama bir zirehli avtomobil göndərilməsini xahiş etdi. Müəyyən hazırlıq işləri görüldükdən sonra martın 29-da Azərbaycan qoşun hissələrinin Əsgəran üzərinə ilk hücumu başlandı. Döyüşdə 5-ci Bakı piyada alayının bölmələri, Parlament mühafizə dəstəsi və partizan dəstələri iştirak edirdilər. Süvari qüvvələrə isə 1-ci Azərbaycan süvari alayının bölmələri cəlb olunmuşdu. Döyüşün gedişində Xramord kəndi, Daşbaşı yüksəkliyi, Fərrux kəndi ələ keçirildi və qüvvələr Xanabad kəndinə xeyli yaxınlaşdılar. Döyüş planına əsasən, qüvvələr bu mövqelərdə dayanıb möhkəmlənməli olduqları halda, daha irəliyə getməyə can atırdılar. Nəticədə, Əsgəranda əlavə kəmək alan erməni-daşnak dəstələri Azərbaycan qüvvələrinin qarşısını saxlayıb, hətta geri çəkilmə-

yə məcbur etdilər. Bununla da ilk hücumda Əsgəranı azad etmək mümkün olmadı. Döyüşün aparılmasında partizanlara deyil, nizami hərbi hissələrə daha böyük yer verilməsi üçün Zaqatala piyada alayının, 7-ci Şirvan alayının, 1-ci Azərbaycan süvari alayının, bir dağ topçu batareyasının Ağdama gətirilməsi qərara alındı. Bu qüvvələrin Ağdama yetişməsi ilə Əsgəran üzərinə növbəti hücum təşkil edildi. Həcum 1920-ci il aprelin 3-də başladı. Dağıq planlaşdırılan döyüş Azərbaycan ordusu hissələrinin qələbəsi ilə nəticələndi. İlk hücumdakı marşrut üzrə irəliləyən Azərbaycan qüvvələri daşnakların bütün müqavimətini qıraraq, əvvəlcə Əsgəranı, sonra isə Xocalını erməni silahlı dəstələrindən təmizlədi. Azərbaycanın qoşun bölmələri gün ərzində Ağdam-Əsgəran yolunun kənarında yerləşən Kətik, Arazzəmin və Naxçıvanik kimi möhkəmləndirilmiş məntəqələri erməni silahlı dəstələrindən azad etdilər. Əsgəran döyüşünün uğurla başa çatması Azərbaycan ordusu hissələrinin tezliklə Şuşaya daxil olmasına zəmin yaratdı.

Qarabağ əməliyyatı

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qarabağda Azərbaycanın dövlət suverenliyini bərpa etmək məqsədilə 1920-ci il mart və aprel aylarında Qarabağ əməliyyatı həyata keçirilmişdir. Qarabağ əməliyyatı Cümhuriyyət ordusunun müstəqil şəkildə həyata keçirdiyi ən irimiqyaslı hərbi əməliyyat olmuşdur. Əməliyyat nəticəsində qarşıya qoyulan bütün döyüş tapşırıqları müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilmiş, Qarabağda Azərbaycanın suverenliyi tam bərpa edilmişdi. 1920-ci il martın əvvəllərində ermənilərin Zəngəzurda 3 minədək silahlı dəstə toplayaraq, Qarabağ üzərinə hücumu hazırladığı məlum olmuşdu. Erməni silahlılarına peşəkar zabitlər rəhbərlik edirdi. Dəstənin sərəncamında 2 ədəd top və pulemyot vardı. Bir ədəd top da Xənzəkərdə var idi. 7-10 gündən sonra erməni silahlı dəstələrinin Mamzak istiqamətindən hücumu başlandı. Məqsəd Qarabağdakı silahlı dəstələrlə birləşmək və buradakı Azərbaycan

hakimiyyət orqanlarını devirmək idi. Hücum başlanan kimi bütün Qarabağ erməniləri də ayağa qalxaraq, Azərbaycan Hökuməti əleyhinə qiyama qoşulmalı idilər. Plana görə Zəngəzurdə hücum başlanan kimi Gəncə qəzasının silahlı erməni dəstələri Əsgəran üzərinə yürüş edib, oranı tutmalı idilər. Martin əvvəlində Gəncə ətrafındakı erməni kəndlərindən Qarabağ ərazisinə 1000 nəfərlik silahlı dəstə göndərilmişdi. Çaykənddə isə 2500-3000-ə qədər erməni silahlısı toplanmışdı. Onların çoxu rus ordusunda hərbi xidmət keçmiş ermənilər idi. Erməni silahlı dəstələrinin təcvüz əməliyyatı Novruz bayramı günləri başlandı. Martin 19-da erməni silahlıları hücum edərkən, 2 azərbaycanlı əsgərini qətlə yetirdilər. Martin 20-də 25 nəfər erməni silahlısı yerli hökumət orqanlarında işləyən 2 erməni məmurunun vəsiətə gizləncə Şuşaya gətirildi. Martin 22-də Şuşada onların sayı 200 nəfərə çatdırıldı. Martin 22-də gecə saat 3-də separatçı erməni qüvvələrinin Şuşa, Xankəndi, Əsgəran, Xocalı və Tərtərdə yerləşən qoşun bölmələrinin üzərinə eyni vaxtda hücumu başlandı. Azərbaycan ordusunun Əsgərandakı 50 nəfərlik kiçik dəstəsi erməni silahlılarına qəhrəmancasına müqavimət göstərsələr də, qüvvələr nisbəti bərabər olmadığından ermənilər Əsgəran postunu ələ keçirib, onların hamısını qırdılar. Digər məntəqələrdə isə erməni silahlı dəstələri uğur qazanma bilmədilər. Erməni silahlı qüvvələrinin martin 24-də səhər saat 6-da Tərtər üzərinə başlanan hücumu da dəf edildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyü üçün çox ciddi təhlükə yarandığından milli ordunun bütün potensialı səfərbərliyə alındı və onun əsas gücü Qarabağa istiqamətləndirildi. Bəlgədəki hərbi hissələrin möhkəmləndirilməsi üçün şimal sərhədlərindəki qüvvələrin bir hissəsinin də Qarabağa göndərilməsi qərara alındı. Hələ martin 19-da hərbi nazir 1-ci Tatar süvari alayının tərkibində, habelə Quba piyada alayının bir taborunun Qarabağa yola salınması barədə göstəriş vermişdi. Martin 24-də Gəncə piyada alayının 2 ədəd topa malik olan bir taboru da bəlgəyə yola salındı. Bu dəstəyə podpolkovnik Qasımbəyov komandir-

lik edirdi. Həmin dəstənin tərkibində 18 zabıt, 633 əsgər, 1 hakim, 97 baş at var idi. Döyüş əməliyyatlarına rəhbərlik üçün Azərbaycan ordusunun qarargah rəisi general-mayor H.Səlimovun rəhbərliyi ilə xüsusi bir qarargah da yaradıldı. Həmin qarargah martin 26-da Ağdamda yerləşdirildi. Təcvüzün başlanmasının ələ ilk günlərində hərbi nazir S.Mehmandarov Əlkanin qərb bölgəsinə gəldi və həm onun möhkəmləndirilməsi, həm də qüvvələrin Qarabağa səfərbər edilməsi ilə məşğul olmağa başladı. Martin 24-25-də erməni qüvvələri yenidən Tərtər üzərinə hücumə keçdi. Lakin bu hücum da uğursuz oldu. Əvəzində, Azərbaycan qoşun hissələri və partizanları əks-hücumə keçərək, əvvəlcə Marağalı kəndini ermənilərdən azad etdilər, sonra isə Marquşevan kəndində Yüzbaşovun malikanəsini tutdular. Martin 26-da Tərtər ətrafında Azərbaycanın qoşun bölmələrinin və partizanların uğurlu hücumları davam etdirildi. Gündüz saat 12-də Çaylı və Bruc erməni kəndləri ələ keçirildi. Qarabağdakı hərbi qüvvələrin daha da möhkəmləndirilməsi üçün 8-ci Ağdaş piyada alayı və Zaqatala piyada alayının 700 nəfərlik Nuxa taboru da Qarabağa hərəkət etmək əmri aldı. Martin 29-da Azərbaycanın qoşun hissələrinin Əsgəran istiqamətində əsas hücumu başlandı. Döyüşə partizan dəstələri də cəlb edilmişdi. Onlar 3360 nəfərlik hündürlük istiqamətində hərəkət etməli idilər. Parlament mühafizə dəstəsi Xramort kəndi, Bakı piyada alayının bölmələri isə Daşbaşı kəndi istiqamətində irəliləməli idi. Bakı alayı bölmələrinin sağ cinahının mühafizəsi üçün süvari partizan dəstəsi və Tərtər süvari alayı böliyünün yarsı ora göndərilmişdi. Bu döyüş milli qoşun hissələrinin uğuru ilə başlasa da, həmin uğuru davam etdirmək və qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq mümkün olmadı. Döyüş təcürbasizliyi, bölmələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin düzgün tənzimlənməməsi hücumun nəticələrinə öz təsirinə göstərdi və qüvvələr əvvəlki mövqelərinə çəkilməyə məcbur oldular. Aprelin 2-də Zaqatala piyada alayı, Şirvan alayının və Tərtər süvari alayının hissə və bölmələrinin bəlgəyə gəlib çatması ilə Əsgəran üzərinə yeni

Komitəsi və Azərbaycan İnqilab Komitəsi Çingiz İldırım və Dadaş Bünyadzadənin başçılığı ilə Qarabağa partiya fəallarındən ibarət 20-25 nəfərlik bir qrup göndərdi. 11-ci Qırmızı ordunun komandanı Levandovski də bölgəyə yollandı. Qarabağ üsyanının yatırılması ilə bağlı 11-ci Qırmızı ordunun səhra qərar-gahının və Hərbi-İnqilab şurasının birgə iclası keçirildi. 1920-ci il iyunun 9-da 11-ci Qırmızı ordunun komandanı üsyanın yatırılması ilə bağlı xüsusi əmr imzaladı. Əmrdə Qarabağı bolşeviklərdən təmizləmiş milli qüvvələrə qarşı irimiqyaslı hərbi əməliyyatın keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Qarabağ üsyançılarına əsas zərbənin 32-ci diviziya tərəfindən vurulması planlaşdırıldı. Qəvvə üstünlüyü yaradılması üçün 20-ci atıcı diviziyanın bir briqadası, zirehli avtomobillər və müsəlman fəhlə dəstəsi 32-ci diviziya komandirinin tabeliyinə verilmişdi. 18-ci süvari diviziyasında üsyanın yatırılması üçün bölgəyə yeridilmişdi. Bundan əlavə, qırmızı qüvvələri hərbi təyyarələr də müşayiət etməli idilər. Üsyançı qüvvələr də işğalçılarla döyüşə ciddi hazırlaşmışdılar. Qırmızı ordunun qəti hücumu başlaması ərafında polkovnik Sofiyevin komandir olduğu 1-ci Tatar süvari alayı, Cavanşir piyada alayının bölmələri, top alayı və digər bölmələr Tərtər çayının sağ sahilində müdafiə mövqeləri tutmuşdular. 1920-ci il iyunun 10-da Qırmızı ordu qüvvələri üsyançılara qarşı bütün cəbhə boyu hücumu keçdi. Üsyançılar sayca onlardan qat-qat üstün olan, çoxsaylı toplardan və başqa silahlardan, zirehli avtomobillərdən, hərbi təyyarələrdən istifadə edən Qırmızı ordunun qarşısını saxlaya bilmədilər. İstiqlal yolunda ayağa qalxan Azərbaycanın milli qüvvələri öz amalları yolunda bütün qüvvələri ilə vuruşsalar da, həm sayca, həm də hərbi texnika baxımından böyük üstünlüyə malik olan bolşevik qüvvələrinin təzyiqinə davam gətirə bilmədilər. İyunun 11-də Tərtər, Bərdə və Ağdam ərazisi 11-ci Qırmızı ordu qüvvələrinin nəzarəti altına keçdi. İyunun 13-də Şuşa müdafiəçilərinin də müqaviməti qırıldı. Burada sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 11-ci Qırmızı ordunun hissələri tezliklə Qaryagin (indiki Füzuli), Cəb-

rəyil, Hadrut, Qubadlı, Zəngilan və s. yerlərdə də üsyançıları geri çəkilməyə məcbur etdilər. Qırmızı bolşevik cəlladları Qarabağ üsyanının yayıldığı bütün ərazidə kütləvi qırğınlar həyata keçirdilər. Qarabağ üsyanı bolşevik rejiminə qarşı Azərbaycan xalqının istiqlal mübarizəsinin ən parlaq səhifələrindən biridir.⁶⁹

Tərtər üsyanı (1920-ci il)

Azərbaycanda Aprel işğalına qarşı ilk kütləvi silahlı üsyan 1920-ci il mayın 21-23-də baş vermişdir. Üsyan mayın 21-də yerli əhalidən olan silahlı dəstənin Tərtərdəki sovet bölmələri və Tərtəri tərk edən Qırmızı ordu alayı üzərinə silahlı hücumu ilə başladı. Qırmızı ordu bölmələri üsyançı qüvvələrin qarşısını ala bilmədi və 80 nəfərə yaxın itki verərək, qaçmağa məcbur oldu. Qırmızı alayın komandiri də öldürüldü. Üsyanın genişlənməsinin qarşısını almaq üçün dərhal tədbirlər görüldü. Bir tərəfdən, Dadaş Bünyadzadə və Çingiz İldırım Tərtərə gəlib, əhalini sovet rejiminə müqavimətdən çəkirməyə çalışdılar, digər tərəfdən isə bölgəyə əlavə hərbi qüvvələr gətirildi və Tərtər ətrafında Qırmızı ordu hissələrinin qüvvə üstünlüyü yaradıldı. Bununla, Tərtər ətrafında vəziyyəti müvəqqəti sakitləşdirmək mümkün oldu. Lakin Qarabağ üsyanının başlaması ilə Tərtərdə xalq hərəkatı yenidən gücləndi.

Zəngəzur Ekspedisiyası (1919-cu il)

Zəngəzur ekspedisiyası erməni-dəşnak silahlı quldur dəstələrinin Zəngəzuru Ermənistanla birləşdirmək məqsədilə yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirdikləri soyqırımlarının qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qoşun hissələrinin 1919-cu il noyabrın 3-7-də bölgədə keçirdiyi hərbi əməliyyat. Əməliyyatın keçirilməsi obyektiv zərurətdən irəli gəlmişdi. Belə ki, erməni-dəşnak silahlı quldur dəstələri bölgəni Azərbaycandan qoparmaq üçün ən mənfur vasitələrə əl atırdılar. 1919-cu ilin iyulunda Zəngəzurdə böyük potensiala

malik erməni-dəşnak nizami qoşun hissələri mövcud idi. Onlar Qızılboğaz keçidi vasitəsilə Ermənistan hökumətilə əlaqə saxlayırdılar. 1919-cu ilin oktyabrında Zəngəzurun gəlmə erməni əhalisini azərbaycanlılara və Azərbaycan Hökumətinə qarşı qaldırmaq üçün buraya xüsusi təxribat qrupları göndərilmişdi. Zəngəzura Ermənistandan yeni nizami qoşun hissələrinin göndərilməsi planlaşdırılırdı. Bölgədə Ermənistan hökumətinin silahlı qüvvələrinin iştirakı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı hazırlanan qiyamın qarşısını almaq, ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və əhalini qırğınlardan qorumaq üçün Azərbaycan hökuməti onun öz torpağı olan bu qəzaya qoşun dəstəsinin göndərilməsini qərara aldı. Bu məqsədlə Harbi nəzirlik 1919-cu il oktyabrın 30-da xüsusi Zəngəzur dəstəsi yaratdı. Dəstənin rəhbəri 1-ci piyada diviziyasının komandiri, general-mayor Cavad bəy Şıxlinski idi. Dəstənin tərkibində iki qrup var idi. Birinci dəstədən ibarət qrupa general-mayor Davud bəy Yadigarov, sağ və sol dəstələrdən ibarət ikinci qrupa isə polkovnik Levestam komandirlik edirdi. Birinci dəstənin tərkibinə görə daha böyük idi və qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsində əsas zərbə qüvvəsi kimi nəzərdə tutulmuşdu. Onun tərkibinə 2-ci Zaqatala piyada alayının bir taboru və 8 pulemyotu, 2-ci Qarabağ süvari alayının 4 bölüyü və 4 pulemyotu, 3-cü Şəki süvari alayından 2,5 bölük və 2 pulemyot, 2-ci dağ-topçu diviziyasından iki topu olan 4-cü batareya daxil idi. Bütövlükdə, dəstədə 1 tabor, 6,5 bölük süvari, 14 pulemyot və 2 top var idi. Dəstə oktyabrın 30-da ilkin mövqelər istiqamətində Xankəndidən Zəngəzura doğru hərəkətə başladı. Müxtəlif istiqamətlərlə hərəkət edən Birinci, habelə sağ və sol dəstələr Diğ yaşayış məntəqəsinə doğru irəliləməli idilər. Diğın erməni silahlı qüvvələrindən tamizlənməsi həm Qarabağa aparan strateji yolu, həm də bölgəni nəzarət altında saxlamaq üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Birinci dəstə Diğə doğru şimaldan hərəkət etməli idi. Zəngəzur dəstəsinin rəisi general-mayor C.Şıxlinski-nin əmrinə əsasən, Birinci dəstə noyabrın 3-də hücumə başla-

malı, dəstənin piyada bölmələri 2 ədəd topla Sultankənd, süvari bölmələri isə Sadımlar kəndi istiqamətində irəliləməli və orada döyüşqabağı mövqə tutmalı idi. Hücum zamanı dəstənin sağdan mühafizəsi Sultan bəy Sultanovun rəhbərliyi ilə yerli partizanlara tapşırıldı. Noyabrın 4-nə keçən gecə yerli partizanlar Keçəldağ strateji yüksəkliyini tutub, orada möhkəmlənməli, sonra isə hərbi hissə və bölmələr hücumə qoşulmalı idilər. Bölgədə azərbaycanlıları sıxışdırmağa çalışan ermənilər də bu döyüşə ciddi hazırlanmışdılar. Onların Diğ və Gorus ətrafında 6 minədək canlı qüvvəsi, 4 qaubitsəsi və 2 ədəd topu var idi. Atəşlərin daqiqə və dağidici olması göstərirdi ki, toplara təcürbəli zabitlər rəhbərlik edirlər. Süvari qoşunları ən azı 3 bölükdən ibarət idi. Diğ istiqamətində aparılan döyüşlər Azərbaycan qoşun hissələrinin uğuru ilə başlasa da, onu əldə saxlamaq mümkün olmadı. Düşmənin qüvvələrinin çoxluğu və onların dağ şəraitinin imkanlarından istifadə etmələri, təminat məsələlərinin vaxtında həll olunmaması, irəli getmək üçün ərazidə münasib yolların olmaması və onların çoxunun Andronikin dəstəsi tərəfindən dağıdılması Azərbaycan qoşun hissələrinin hücumunu səngitdi. Ona görə də noyabrın 3-dən 7-dək Diğ istiqamətində aparılan döyüşlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun qoşun bölmələri qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirmədən ilkin mövqeyə qayıtmalı oldular. General C.Şıxlinski döyüşün nəticələri ilə bağlı hərbi nəzirə göndərdiyi raportunda əminliklə bildirdi ki, Zəngəzur dəstəsinə əlavə olaraq üç taborlu bir piyada alayını verilməsi ilə döyüş tapşırığını uğurla yerinə yetirmək mümkündür. Lakin Zəngəzur ekspedisiyasının hərbi əməliyyatları başa çatdırılmadı. Zəngəzur məsələsinin Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri arasında danışıqlar yolu ilə həll ediləcəyi ehtimalına görə bölgədə döyüşlər dayandırıldı.⁷⁰

Harbi rütbələr

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə xidməti vəzifəsi-nə, hərbi və ixtisas hazırlığına, xidmət müddətinə, xidmət döv-

ründə əldə etdiyi nəticələrə və qoşun növlərinə görə hərbi qulluqçulara fərdi qaydada verilən rütbələr. Hərbi rütbələr hərbi qulluqçuların dərəcəsinə, onlar arasındakı münasibətləri, xidmət müddətini müəyyənləşdirir, maddi və maliyyə hüquqlarını təmin edir, tənzimləyirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunda çar Rusiyasında qüvvədə olmuş hərbi rütbələr tətbiq edilir və qoşun növlərinə görə fərqlənirdi. Piyada qoşunlarında praporşik, podporuçik, poruçik, ştabs-kapitan, kapitan, podpolkovnik, polkovnik, general-mayor, general-leytenant, general (tam general), süvari qoşunlarında isə praporşik, kornet, poruçik, ştabs-rotmistr, rotmistr, podpolkovnik, polkovnik, general-mayor, general-leytenant, general (tam general) rütbələri işlədirdi. İlk zabit rütbəsi olan praporşik rütbəsi hərbi nazirin əmri ilə verildirdi. Bunun üçün hərbi qulluqçular müvafiq təhsil bazasına malik olmalı idilər. Digər hərbi rütbələr hərbi nazirin təqdimatı əsasında Nazirlər Şurasının qərarı ilə verildirdi. Hərbi qulluqçuların istifadə etdiyi poqonlar və onların üzərindəki fərqlənmə nişanları çar Rusiyası ordusunun poqonlarındakı kimi idi. Lakin Rusiya poqonlarından fərqli olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti poqonlarının üzərində "Azərbaycan" sözü yazılırdı.

Çar ordusunu zabitlərinin biografiyasında imperiya ordusunun istilah və rütbə adlarına rast gəlirik. 1805-1920-ci illərdə işlədən bu sözlərin və rütbələrin oxunuşunda müasir oxucunun çətinlik çəkəcəyini nəzərə alıb onlardan bazisinin izahını da veririk.

General-kvartirмейстер - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi Nazirliyində yüksək vəzifəli zabit. Qoşun hissələrində əməliyyat və səfərbərlik, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat, rabitə xidmətinin təşkili işlərinə baxırdı.

Прaporşik - Çar ordusunda orta dərəcəli zabit rütbəsi.

Feldfebel - Rota komandirinin təsərrüfat üzrə müaviniyə verilən hərbi rütbə.

Yunker - Rütbə yunkerlər məktəbini bitirən zadəgan balalarına verildirdi.

Ştabs-rotmistr - Süvari qoşunda qarargah zabiti.

Квartирмейстер - Orduda qoşunu yerləşdirmə işlərinə baxan məsul şəxs.

Порuçик - Çar ordusunda podporuçiklə ştabs-kapitan arasında olan zabit rütbəsi.

Урядник - Orduda tağım komandirinin müavini. Rütbə əsasən Kazak qoşunlarında xidmət edənlərə verildirdi.

Подпорuçик - 1920-ci ilə qədər çar və ADR ordusunda kiçik zabit rütbəsi.

Подпрaporşik - Yeni təşkil edilmiş əsgəri heyətdə fərqlənən hərbi qulluqçuya verilən kiçik rütbə.

Кадет корпусу - Aprel inqilabına qədər zadəgan balalarına məxsus qapalı hərbi orta məktəb. Varlı ailələrin uşaqları yeddi-səkkiz yaşında bu məktəbə qəbul olunurdu.

Qarabağda hərbi məktəblər

Hərbi Feldşer Məktəbi - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Şuşada təsis edilmiş hərbi-tibb təhsili müəssisəsi. Qoşun hissələrində tibbi xidmətin yaxşılaşdırılması üçün hərbi nazirin 1919-cu il 22 yanvar tarixli əmri ilə Gəncə əsgər xəstəxanası nəzdində bəhlik feldşer şagirdləri hazırlayan kurs, 1919-cu il 15 fevral tarixli əmri ilə isə bütün hərbi hissələrin nəzdində 2 aylıq sanitariya kursları açılmışdı. Kurslar hərbi-tibb kadrlarına olan ehtiyacı ödəmədiyi üçün, hərbi nazir 1-ci Cavanşir piyada alayının Şuşada yerləşən 1-ci taborunun həkimi Mehmandarovun Şuşa şəhərində hərbi feldşer məktəbinin açılması barədə təklifini müdafiə etdi. Hərbi nazirin 1919-cu il 3 sentyabr tarixli 406 sayılı əmrində göstərilirdi ki, Şuşa hərbi feldşer məktəbi, ştat cədvəlinin rəsmən təsdiqlənməsini gözləmədən, dərhal fəaliyyətə başlasın. Məktəb nazirliyin hərbi-tibb idarəsinə tabe idi və onun ştatı 1919-cu il avqustun 31-də Hərbi Şurada təsdiq olunmuşdu. Məktəbə 40 nəfərin qəbulu nəzərdə tutulmuşdu. Təhsil müddəti 6 ay idi. Tədris işinə Əbdülkərim bəy Mehmandarovdan əlavə, həkimlər Şükür bəy Ağayev və Fərrux bəy Ağakışibəyov da cəlb olunmuşdular. Hərbi feldşer məktəbinə

ilkın hərbi hazırlıq keçmiş və feldşer olması arzulanmış əsgərlər, həmçinin 30 yaşınadək mülki şəxslər qəbul edilə bilərdi. Mülki şəxslər məktəbə qəbul edilməzdən əvvəl onların hərbi xidmətə yararlı olub-olmamları müəyyənləşdirilməli idi. Məktəbdə dərslər təsdiq edilmiş proqram əsasında Azərbaycan dilində aparılmalı, buraxılış imtahanını uğurla verənlər hissələrə təyinat aldıqları gündən başlayaraq iki il xidmət etməli idilər. Məktəbin tədris proqramında anatomiya və fiziologiya, cərrahiyyə, zəhrəvi xəstəliklər, göz xəstəlikləri, daxili xəstəliklər, xəstəyə qayğı, bədbəxt hadisələr və qəfil xəstəliklər zamanı ilkin yardım, gigiyena haqqında ümumi məlumat, dezinfeksiya, aczaçılıq fənlərinin keçilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Hərbi feldşer məktəbinin smeta və ştat cədvəli qanunvericilik səviyyəsində Azərbaycan Parlamentinin son iclaslarının birində - 1920-ci il aprelin 26-da təsdiq olunmuşdu.

ÇAR ORDUSU VƏ AXC-NİN QARABAĞLI ZABİTLƏRİ

İbrahimxəlil xan Sarıcalı-Cavanşir

İbrahimxəlil ağa təxminən 1732-ci ildə Qarabağın Arazbar qəzasının Alaqaşu (Qaragüllü də deyilir) kəndinin ərazisində yerləşən Sarıcalı obasında anadan olmuşdu. Atası Pənahəli xan Sarıcalı-Cavanşir, anası Qızxanım xanım Hacı Əli bəy qızı Kəbirli idi. Molla yanında təhsil almışdı. 1736-cı ildə oymaqları ilə birgə Xorasanın Sərəxs bölgəsində sürgündə olmuşdu. Atası Qarabağa qaçandan sonra dayısı Hacı Səhiyyəli bəyin himayəsində yaşamışdı. O, 1747-ci ildə Qarabağa qayıtmışdı.⁷¹

İbrahimxəlil ağa atası tərəfindən vəliəhd təyin olunmuşdu. Lələsi Həsən bəy Kəbirli idi.

İbrahimxəlil ağa 1762-ci ildən etibarən xanlıq uğrunda qardaşı Mehralı xanla mübarizəyə başladı. Mehralı xanın arxasında güclü cavanşir, otuziki və kəbirli elləri dayanmışdı. İbrahimxəlil ağa isə arvad qohumları olan Cəbrayilli, Cavanşir-Dizaq, Kəngərli, Dəmirçihəsənli və Cinli ellərinə arxalanırdı.

Mehralı xan Qubalı Fətəli xanla əlaqəyə girib hakimiyyəti əldə saxlamaq istədi. Güclü hücumla qardaşının güvəndiyi Cavanşir-Dizaq mahalını əlsa da, uğur qazana bilmədi. İbrahimxəlil ağanın təpkişi altında Qarabağı tərk etdi.

İbrahimxəlil ağa 1762-ci ildə xanlıq taxtına öyləşdi. Hakimiyyətini möhkəmləndirdi. Mühüm yerlərə və mahallara öz adamlarını təyin etdi.

İbrahimxəlil xan tez bir zamanda güclənib qonşu xanlarla çəkişmələrə girişdi. Naxçıvan, Xoy, Təbriz və Gəncə xanları ilə savaşırdı. Müəyyən müddətlərdə olsa da həmin xanlıqlara istədiyini, hətta öz yaxın adamlarından adı çəkilən vilayətlərə hakim də təyin etdi. Qardaşı oğlu Əsədulla bəyi Təbrizə, Həzrətqulu bəyi Gəncəyə başçı qoydu. Qaradağ xanlığını isə tamami-

lə asılı vəziyyətə saldı.

Ömər xan Avarın bacısı, Məhəmməd-Nutsal xanın qızı Birkə ağanı alandan sonra Dağıstanın qoşunundan mütəmadi istifadə edirdi. Ərdəbil və Meşkin xanları ilə də ərvad qohumu olduğundan şahsevənlər İbrahimxəlil xanın öncül dəstələrini təşkil edirdilər. Şəki xanlarından da qız alıb-vermişdi.

İbrahimxəlil xan Naxçıvanda Abbasqulu xan Kəngərini, Gəncədə Cavad xan Ziyadoğlu-Qacarı dəstəkləyirdi. Xanın qoşunlarla savaşından bəhs edən tarixçi mirzə Yusif Qarabaği yazır: «İbrahim xan Naxçıvanı zəbt etdikdən sonra öz bacarığına daha da güvəndi. Ağaməhəmməd xanın İranda hökmlərini etməyə başlamasına baxmayaraq, işi hələ də tərəqqi etməmişdi. Onun bu zaman Fars və Şiraz tərəflərdə olduğundan istifadə edərək İbrahim xan Xoy vilayətini özünə tabe etmək fikrinə düşdü. O, 1203-cü (miladi-1788-ci) ildə ləzgi, Car, avar və Qarabağın köntüllülərini və Qaradağın qoşununu toplayıb Xoy tərəfə hərəkət etdi. İbrahimxəlil xanın qoşunu bu dəfə məğlubiyətin dadını duydu. Qoşun basılıb qaçdı. Xanın vəziri Molla Pənah Salahlı-Qazaq, sərkərdəsi Fərzi bəy Sarıcalı-Cavanşir əsir düşdü. Sonralar İbrahimxəlil xan barışıqə gəlib yaxınlarını azad etdi.

İranda güclənən Ağaməhəmməd xan Qacar müstəqil xanlıqları bir-bir məğlub edib, İrani bir bayraq ətrafında birləşdirdi. Qarabaği də özünə tabe etmək istəyirdi. Bu məqsədlə İbrahimxəlil xandan girov istədi. Xan əmisi oğlu Əbdüssəməd bəy Behbudəli ağa oğlu Sarıcalını və saray adamı mirzə Vəli bəy Bayramxan bəy oğlu Baharlıni Ağaməhəmməd xana girov verdi.

Az keçdi ki, girovlar məhv edildi. Qaçmaq istəyəndə mirzə Vəli bəyi tutub, topa bağladılar, Əbdüssəməd bəy isə yolda aldığı yaradan dünyasını dəyişdi.⁷²

Beləliklə, ortalıqdan «ildə itaət, zahiri hörmət» götürüldü. Artıq taxta çıxıb hökmdar olmuş Ağaməhəmməd şah yeni girov istəsə də, İbrahimxəlil xan itaət etməkdən boyun qaçırdı. Savaşın qaçılmaz olacağını duyub hazırlaşmağa başladı. Tarixçi Mirzə Camal bəy Cavanşir yazır: « (Buna görə İbrahim xan)

Qarabağ ellərinin bir parasını Tiflisə, bir parasını isə Şirvan vilayətinə özlü təyin etdiyi Mustafa xanın yanına göndərdi. Siyahı və dəftərdə adları qeyd olunmuş yerdə qalan elləri və qoşunu Qarabağ dağlarında və qala içərisində yerləşdirib, Qarabağ elləri və mahallarında çoxlu piyada və atlı topladı; qalanı qorumaq üçün lazım olan bütün vəsaiti, böyük və kiçik topları qururub, şahla müharibəyə hazırlaşdı.

1795-ci ildə Ağaməhəmməd şah Qacar ağır qoşunla Şuşaya yürüş etdi. Şəhərin beş-altı kilometrliyində düşərgə qurdu. Qarabağ qoşunu əski taktikasına başladı. Gecə basqınlarını o qədər çoxaldılar ki, Qacar qoşunu silah və sursatsız qaldı.

Keçən savaşlarda olduğu kimi Çiləbörd məliyi bu dəfə də satqın çıxdı. Məlik Məcnun Qacar qoşununa qıvazlıq etsə də, bir fərlə sonuc alınmadı. Çarəsiz qalib atların başını Gürcüstana çevirdilər...

Gəncə hakimi Cavad xan eldəşi olan Ağaməhəmməd şahla yardım göstərdiyinə görə İbrahimxəlil xanın qəzəbinə gəldi. İbrahimxəlil xan ağır qoşunla Gəncəni sardı. Cavad xan tabeçiliyini bildirdi. Oğlunu və bacısını Qarabağa girov göndərdi.

1796-cı ildə Qafqaza yürüş edən rus qoşununun başçısı general-mayor V.A.Zubov Azərbaycana daxil oldu. İbrahimxəlil xan oğlu Əbülfət ağanı və bir neçə adlı bəyi qiymətli hədiyyələrlə onun görüşünə göndərdi. Sonra mirzə Məhəmmədqulu bəy Saatlıni səfir kimi Moskvaya yolladı. Çəkiddə yüngül, qiymətdə ağır erməğanlara bir şanlı namə də əlavə etdi. Imperatriçə II Yekaterinaya bildirdi ki, itaət etməyə hər an razıdır. Qonşu xanlar da qonşudan qalma geri prinsipinə can-başla əməl edərək çariçəyə ixtisalarını bildirdilər...⁷³

II Yekaterina İbrahimxəlil xanın məktubunu yüksək qiymətləndirmişdi.

1796-cı ildə II Yekaterina vəfat etdi. Qafqazda olan rus qoşunu geri çəkildi.

1797-ci ildə Ağaməhəmməd şah Qacar Qarabağa yenidən yürüş etdi. Qarabağ taxıl qıtlığından aclıq çəkirdi. Tarixçi Mir-

zə Camal bəy bildirir: «Qarabağ vilayətində üç il davam edən quraqlıq nəticəsində taxıl və başqa bitkilər məhsul vermədiyindən, şiddətli qəhətlik baş vermişdi. Taxılın qiyməti o qədər qalxmışdı ki, hətta bir çetvert buğdanı o vaxtın pulu ilə 45 manata güclə almaq olurdu. İş çətinliyə düşdü. Ağa Məhəmməd şah Qızılbaş qoşunu ilə Araz çayı kənarına çətdi. Azuqənin çatmamasından və son neçə ilin əziyyətindən sonra Şuşa qalasında belə bir güclü padşahın qarşısında durmaq çətin idi.⁷⁴

İbrahimxəlil xan övladlarını, qohumlarını və yaxın bəylərini götürüb Car-Balakən yörəsinə çəkildi.

Ağaməhəmməd şah Şuşaya daxil oldu və çox keçmədən qəsd nəticəsində öldürüldü.

İbrahimxəlil xan Şuşaya döndü. Ağaməhəmməd şahın qardaşı oğlu Baba xan Qovanlı-Qacar Fətəli şah adı ilə taxta çıxıb, bütün xanlardan itaət tələb etdi. Hüseynqulu xan İzzəddinini Qarabağa göndərərək əmisinin cəsədini istədi. Üstəlik İbrahimxəlil xanla qohum olmaq fikrinə düşdü.

İbrahimxəlil xan oğlu Əbülfət ağanı və qızı Ağabəyim ağanı şahı girov verdi. Fətəli şah İbrahimxəlil xanın itaətini Qarabağ vilayəti ilə qiymətləndirdi. Elə bu zamanlar Rusiya qoşunları yənidən Qafqazda görünməyə başladı. İbrahimxəlil xan qraf Qudoviçə də, mülki müşavir Kovalenskiyə də tabeçiliyini bildirdi.

1803-cü ildən knyaz Sisianovun hücumları başladı. Sisianov Azərbaycan xanlıqlarını bir-birinin ardınca ələ keçirdi.⁷⁵

1805-ci ildə Kürəkçay kənarında İbrahimxəlil xanla Rusiya imperatoru arasında (Sisianov vasitəsilə) Qarabağ xanlığının Rusiyanın tərkibinə keçməsi haqqında traktat bağlandı.⁷⁶

İbrahimxəlil xan Sisianovla aranı düzəldəndən sonra Muğan torpaqlarına və Şirvanda qalan Qarabağ obalarına görə Mustafa xana qarşı iddia irəli sürdü. Knyazla yazışmağa başlayıb, elçiyə göndərdi. Elçiyə kimi Vərəndə məliyi Məlik Cümüşdü yolladı. Onunla göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Şirvanlı Mustafa xanla danışıqlara və onun sizə ünvanladığı tərs cavablarına gəldikdə onu aydınlaşdırmağa izn verdiyiniz üçün təşəkkür

kür edib, ali-həzrətin məktubunu almaq şərafinə nail oldum. Hər şey haqqında xəbərim var, yəni, Mustafa xan yazır ki, Şirvanda olan Qarabağ ailələri üç hissəyə bölünüblər. Cavad və Muğan Şirvana məxsusdur. Əgər kimsə kimsəyə üç ya dörd il ruzi verirsə, onda onu mənimsəmək olarmı? Əgər mənimsəmək olarsa, onda istər Mustafa xanın atası, istərsə də Mustafa xanın özü bizim süfrəmizin qırağında güzəran keçirəblər. Çünki bu nəinki Mustafa xanı, hətta onun atasını, bütünü qohumları ilə birlikdə on, ya da on beş il bizim torpaqda dolandırdıq. Axırda, hətta onlara müavinət verərək onları xanlığı təsdiq edilən Şirvana göndərdim.

Nadir şahdan sonra, 60 il bundan əvvəl isə Şirvan sakinləri dəfələrlə bura gəliblər, lakin bu qonşuluğa görə istər mənim atam, istərsə də mən onlara sığınacaq verdik. Hələ bir neçə il bundan əvvəl qraf Zubov Kür çayı kənarında olarkən sizin özlünüzdə də məlum deyildi ki, həmin vaxt da mən Əlahəzrətin sarayına xidmət etmək üçün çalışırdım. Eyni zamanda Ağa Məhəmməd xan ikinci dəfə mənim torpağıma gələn kimi Şirvan qoşunlarının bir hissəsi o vaxtı İran qoşunları ilə birləşmişdi və mənim torpağımın həmin yerini vərəna qoymuşdular. Elə həmin il də sizin özlünüzdə də məlum deyil ki, Baba xan qoşunla bura - mənim torpağıma gəlmişdi. O vaxt da Şirvan qoşunu iranlılarla birlikdə rus qoşunlarına qarşı döyüşürdü. Bunun nəticəsində isə Qarabağ torpağı xaraba qaldı, Şirvan torpağı isə heç bir zərər çəkmədi. Bütün bunlarla bərabər, Mustafa xan onları sizə hansı halda izah edərsə siz onunla razılırsınız. Onda görünür ki, mənimlə onun heç cür fərqi yoxdur və əgər Şirvanda olan həmin ailələri mənə qaytarmasalar, ona Əlahəzrət sarayından verilmiş əmlakları mən yerinə yetirə və həmin torpağı əvvəlki halına sala bilərəmmi? Yəqin ki, yaxşı ticarət və istehsal məşğul olan yerdən, başqa torpaqlardan qaçan əhali əbəs yerə çıxıb getməz. Lakin mərhəmətli Padşahın lütfkarlığına və sizin xeyirxah xidmətinizə ümid edirəm və nəinki Şirvanda olan ailələrlə və torpağı bizim yiyəliyimizi dirçəltməyi və düzəltməyi, hətta onlardan qisas olmağı xahiş edirəm. Ümid edirəm

ki, mənim xidmətim sizin şübhələrinizə zidd olmayacaq. Həm də, lap elə Rusiya qaydasını da eşitmişəm, əgər kim kimə xidmət etmək istəyirsə, iki, yaxud üç ildən sonra onu mənimləyərlər və Mustafa xan hansı haqla sizinlə danışıq aparır ?

Cavada və Muğana gəlincə isə hamıya məlumdur ki, Qarabağın və Muğanın adı eynidir. Hər şeydən əvvəl, mənim atamın dövründə Qiyas xan da, vəkil Hüseynəli xan da, Məhəmmədşah xanın atası, muğanlı Həsən xan da Qarabağla hər cür fərq görmürdülər, hətta qraf Zubov Kür sahilində olarkən Muğanlı Səfi xan özünün bütün ailəsi və məyyəti ilə mənimlə birlikdə idilər. Elə bilirəm ki, bu, sizə də məlum olmamış deyil. Lakin Ağa Məhəmməd xandan sonra Muğan torpağı Şirvanla birləşdi. Əgər sübut tələb eləsə, onda onların özləri düzünü deyərlər, nə üçün Məlik Cümüşüddü sizin yanınıza göndərməyi lazım hesab etmişəm, qalanını sizə dildə cavabı söyləyəcəm.⁷⁷

Fətəli şah bu xəbərdən rahatsız olub İbrahimxəlil xana hədə-hərbə göndərdi. Ruslar İbrahimxəlil xanın xəyanətindən ehtiyatlı tədbir görməyə hazırlaşdılar.

1806-cı ildə ruslar İbrahimxəlil xanı ailəsi və saray məyyəti ilə birlikdə gülləboran etdilər.

İbrahimxəlil xanın öldürülməsi ilə bağlı tarixi ədəbiyyatlarında bəzi yanlışlıqlar var.

Rzaqulu bəy Vəzirovun tarixi əsərində⁷⁸ bəzi səhvlərə rast gəlirik. Bu səhvlər tarixinin özləndən yox, tərtibçidən irəli gəlir. İbrahimxəlil xanın öldürüldüyü gecəni təsvir edib onunla birlikdə qətlə yetirilən əyan-əşraf və qulluqçuları göstərərək yazır: «... o gecə Allahın qəzasından İbrahim xanı, arvadı Tuba xanımı, qızı Səltənət bəyimi, 12 yaşlı bir oğlunu, həmçinin Kəbirli Abbasqulu ağa, Hacı Həsənli bəyi və mirzə Haqverdinə, qərvəndli Hümət bəyi, sarıcalı Gülməli bəyin oğlu Cavanşiri və Həsən ağanı, qərvəndli qulluqçu Əlipənahı, əfşar Cavanşiri və mirzə Nağını, Kəbirli Əcamoğlunun oğlu Hacı Həsəni və onun iki oğlunu, iki nəfər şelli və iki nəfər başqa adamı, cəmi 17 nəfəri öldürdü»⁷⁹. Bu cümlədə xeyli yanlışlıqlar var. Bu ha-

qında haqqında səhih və səliqəli mətnə tarixçi Mir Mehdi Xəzani də rast gəlirik. Mir Mehdi Xəzani yazır: «Onlardan əlavə 17 nəfər bəy və bəyzadə və mirzə və nökrər qətlə yetişmişdilər ki, adları təfsil ilədirlər:

-İbrahim xan özü, Tubu bəyim - şəkili Hüseyn xanın qızı - hərəmi-xan, Səltənət bəyim - səbiyyəi-xan, Abbasqulu ağa-fərvəndi-xan, Hacı Hüseynəli bəy Kəbirli, mirzə Haqverdi Kəbirli, Hümət bəy Cavanşir, Həsən ağa ibn Gülməli bəy Sarıcalı, Mirzə Tağı Əfşar, Əlipənah - pişxidmət, Xacə Həsən ibn Əcamoğlu Kəbirli, Qaranın iki oğlu, başqa iki nəfər, birinin adı Teymur, iki nəfər də şuşalı»⁸⁰. Mir Mehdi Xəzani yalnız Mirzə Nağı Avşarın adını düzgün göstərməyib. Mirzə Nağı və Mirzə Tağı qardaş idilər. Mirzə Nağı 1806-cı ildə öldürülüb. Mirzə Tağı Avşar isə 1840-cı ildə də yaşayıb.

Hər iki tarixçi informasiyanı Mirzə Camaldan götürüblər. Dolayıstı ilə iqtibas ediblər. Nəticədə Mir Mehdi Xəzaniyə verədiyi bilgi daha dəqiqdir. Biza məlumdur ki, 14 iyun 1806-cı ildə mayor Lisaneviç 300 nəfər rus askəri ilə Şuşanın yaxınlığında xanı, arvadını, oğlunu, qızını və məyyəyindən 13 nəfəri güllələyib. Bu 17 nəfər: İbrahimxəlil xan Pənahəli xan oğlu Sarıcalı-Cavanşir, Tubu bəyim Məhəmməd Hüseyn xan qızı Şəkili, Abbasqulu ağa İbrahimxəlil xan oğlu Sarıcalı-Cavanşir, Səltənət bəyim İbrahimxəlil xan qızı Sarıcalı-Cavanşir, Hacı Hüseynəli bəy Hacı Səhliyəli bəy oğlu Kəbirli, Mirzə Haqverdi bəy Əli bəy oğlu Kəbirli, Hümət bəy İbrahim bəy oğlu Qərvənd-Cavanşir, Həsən ağa Gülməli bəy oğlu Sarıcalı-Cavanşir, Mirzə Nağı Avşar, Əlipənah Məhəmməd oğlu Qərvənd-Cavanşir, Xacə Həsən Əcam oğlu Kəbirli, Qaranın iki oğlu, Teymur və başqa üç nəfər şuşalı. Öldürülənlərdən Hacı Hüseynəli bəy İbrahimxəlil xanın dayısı oğlu, Həsən ağa isə qayını idi.

Rzaqulu xan Hidayət «Rövşətül-Səfa» adlı əsərində İbrahimxəlil xanın qətlə haqqında belə yazır: «İbrahimxəlil xan Cavanşirin işi cəlalətlə başlayıb, ömrü şahadətlə sona çatdı. Bu arada onu aldadıb islamın düz yolundan isəvi millətlə meyl et-

məyə yönəltmişlər. Bu şübhələrin xatirələrdən pozulması üçün aqibət hüsnü xeyirlə sona çatıb möhürləndi və onun əhvalının görünüşündə bəzədildi ki, aqillər bunun inkarını deyil, səadət və bədbəxtliyin əlaməti olduğunu bilsinlər və ərbabın qərarı qərəz, dostlarınkı isə xəstəlikdir. Bir sözlə, məqam və rütbdə Qarabağ hökmdarı İbrahimxəlil xanın bərabəri olmayan bəzi Azərbaycan xan və əmirlərinə üstünlük vermələri qoca şiri qəzəbləndirdi və əbədi müddətli Qacar padşahından boyun qaçırdı, illərlə özbaşına hərəkət etdi və kamil qeyrətlə xilafə və müharibəyə meyl etdi. Ar və töhmətə boyun əymədi. Bu zamanlar bəsi-rət gözdü ilə gördü ki, Rusiyanın qüvvətlənməsi İslam millət və dövlətinin zəifləməsi deməkdir. Bu işdən son dərəcə qəzəbləndi. Onun sevimli övladı Əbülfiət xan Qacarı çəmşid calallı padşahı Həzrət Sultan Fətəli şahın tabeliyində itaət kəməri bağladığı və onun bacısı İffət hərəmi xadimləri silkində öz yerini tutmaq üçün layiqincə ehtiram gördü. Yüksək məqamlı həzrət şahənşah hərəmə məhrəm olan ara adamlar vasitəsilə ona xəbər göndərdi və keçmiş işlərinə görə danladı. O da keçmişdə olanlara görə xəcalət çəkdiyini bildirdi. Hər iki zatın arasında məktub və məktub aparalarının təsirli sözləri sühl yaratdı. O möhtəşəm qocanın qeyrət qanı çuşa gəldi və əhd etdi ki, islamın güclənməsi yolunda çalışacaq, müxaliflərin himayəsinə göz yumacaqdır. Lakin rus mayoru çoxlu soldatla Şuşada yaşayırdı. Belə qərarlaşdı ki, padşah və padşahın oğlunun qoşunları o ətrafda hazır olsunlar ki, daxildən və xaricdən ev düşmənlərini dəf etmək üçün kişilik və qeyrət göstərsinlər. Qoca Cavanşir xanı Qarabağ üsyançılarının dəf olunmasında hümayinə göstərdi və ağsaqqalçasına mərkəz bayrağını endirdi. O, kürəkəninə vasi-təsi və köməyi ilə həzrət Nəibüssəltənəyə ərizə yazıb göndərdi. (Məktub – müəlliflər) Ərdəbilə çatdı. O, bu təmənnada idi ki, Nəibüssəltənənin (korteji) atlı dəstəsi Qarabağa yönələcək və ondan öncə cavan şirə bənzərən sevimli və əzəmətli oğlu, Əbülfiət xan Cavanşiri Qapan yolu ilə göndərəcəkdir ki, qoca atasına kömək etsin. Beləliklə, Fərəculla xan Şahsevəni də başqa

dəstəylə Çanaqqı yolu ilə zəfər gətirən qoşunun önündə gəndərsin... Əbülfiət xan ibn İbrahimxəlil xan gəldi və məlum oldu ki, qəddar rüzgər təzə oyun çıxarmışdır və asanlıqla o böyük insanın qanını tökmüşdür.»

İran tarixçisi mirzə Məhəmmədsadiq Mərvəzi İbrahimxəlil xanın öldürülməsi haqqında belə yazır: «Elə ki, ruslar İbrahimxəlil xanın Abbas Mirzədən kömək istədiyindən xəbər tutdular, Cəfərqulu xanı öz iradələrinə tabe etdirib onlar yuxuda olarkən gecəyarısı İbrahimxəlil xanın imarətinə daxil oldular». O, əlavə edir: «Rus «soldatları» öz xainini özlərinin yanında gördükdə əvvəlcə İbrahimxəlil xanın üstünə tökülsüzb onu parça-parça etdilər. Birinci zərbədən sonra onun boğazından çıxan inilti səsi yatanları oyatdı. Nəhayət, bütün qadınlar ayağa qalxdılar. Belə bir vəziyyətin yarandığını görən ruslar İbrahimxəlil xanın iki tiftil əyalını rəhmsizcəsinə qılıncıla para-para etdilər. Hətta rus məmuru qılıncını beşikdə yatmış südəmər bir körpənin ağzına soxaraq onu evin ortasına tulladı.»⁸¹

Qeyd edək ki, yazıda göstərilən Cəfərqulu xan İbrahimxəlil xanın nəvəsi idi. İrana qarşı çıxdığından bəzi tarixçilər onu basının qatlinə günahlandırırlar.

Mirzə Yusif Qarabaği İbrahimxəlil xanın öldürülməsi ilə bağlı qeyd edir: «Qızılbaşlar gəldikdən sonra İbrahim xan onlarla birləşdi. İbrahim xanın fikrinə, qızılbaşlara tabe olmaq ona daha əlverişli idi. Xalq arasında deyilirdi ki, Əbülfiət xanın qızılbaş qoşunu ilə Qarabağın üzərinə hücum etməsi ancaq İbrahim xanın məsləhətilə olmuşdur. Buna görə də 1806-cı ildə Dəli mayor adı ilə məşhur olan mayor Lisaneviç 100 əsgər götürüb gecə qaladan çıxdı, dörd tərəfdən məzkur xanın çadırını əhatə etdi. İbrahim xanı öz əyanları ilə oradaca öldürdü. Haman gecə yenə də qalaya qayıtdı. Ondən sonra Rusiya başçılarının göstərişi ilə İbrahim xanın yerinə onun oğlu Mehdiqulu xan Qarabağ xanlığına və onu idarə etməyə başçı təyin etdi. Cəzalandırmağı, şikayətə baxmağı ona tapşırıdılar. Onu inanılmıyş bir adam kimi tanıdılar ki, bundan sonra Rusiyanın qanun-qaydası

üzrə işləri icra etsin... ».⁸²

Əminə Pakrəvan yazır: «İbrahimxəlil gizləncə Abbas Mirzəyə xəbər göndərdi ki, "Şuşaya hücum etsəniz şəhərin darvazalarını üzünüzə açacaşıq". Lakin ruslar tərəfindən dəstəklənən xanın yaxınlarından birisi bu xəbəri duydu və rusların yardımı ilə İbrahimxəlili Şuşadan qaçmağa məcbur etdi. Bu hadisədən xəbər olən Abbas Mirzə, İbrahimxəlil xanın yardımına getdi. Ancaq Xudafərin körpüsindən çox uzaqlaşmamışdı ki, gözlənilməz bir hadisə ilə qarşılaşdı. Təqribən yüz kişilik süvari yas içində İbrahimxəlilin cənazəsini Xudafərinə doğru daşıyırdı. Yaşlanmış xan bütün ailə üzvləri ilə bir yerə öldürülmüşdü. Rusların xanlarla bu şəkildə davranmaları digər xanlıqları qorxuya salmışdı. Artıq onlar açıq şəkildə Abbas Mirzənin o yurdlara hücum etməsini istəyirdilər. Bəzi xanlıqlar isə təhlükəni yaxın hiss etdikləri üçün, həmən başdan Abbas Mirzəyə sığınmış və Təbrizə yerləşmişdilər».⁸³

Mirzə Camal Cavanşir Qarabağı yazır: "Mərhum İbrahim xan qərib sevnə, qonaqpərvər, yetimlərə baxan, rəiyyətpərvər, qeyrətli, ürəkli, çətrakli, ehsan sahibi və anam paylayan bir adam idi. Böyük seyidlərə və fəqirlərə çoxlu sədsəqə və nəzir verərdi. Alimlərə, seyidlərə hörmət edərdi. Ətraf (mahalların) Azərbaycan, Şirvan və başqa vilayətlərin xanları, bəyzadələri ona pənah gətirib, kömək istədikləri zaman onlara hörmət edər və arzularına çatdırmaq uğrunda olduqca səy göstərər və onları arzularına çatdırardı. Gözəl qadınların məclis və söhbətinə çox meylli vardı".⁸⁴ İbrahimxəlil xan 1762-ci ildən 1806-cı ilədək Qarabağın müstəqil xanı olmuş, ömrünün sonunda ruslara təbəçiliyini bildirib general-leytenant rütbəsi almışdı.

İbrahimxəlil xanın 4 kəbinli, bir neçə siğə arvadı vardı. Kəbinli arvadları: Xanımənənə xanım Nəbi ağa qızı, Xurşidbanu bəyim II Şahverdi xan qızı, Biko ağa Məhəmməd-Nutsal xan qızı, Mahşərəf bəyim Həsən xan qızı.

Siğə arvadları: Tuti bəyim II Şahverdi xan qızı, Şahnisə xa-

nım Bədir xan qızı, Tubu bəyim Məhəmməd-hüseyn xan qızı, Xədicə xanım Nəbib sultan qızı, Mürəssə xanım Gülməli bəy qızı, Nisə xanım mirzə Rəbi qızı, Anaxanım xanım Hacı Rəhim qızı, Cəvahir (Sofiya) xanım Yevgeni (Abaşidze) qızı, Hürzad xanım Məlik Şahnəzar qızı, Xatay xanım Məlik Vaxtanq qızı, Sona xanım Ərtün bəy qızı, Ruqam xanım və başqaları...

İbrahimxəlil xanın bu arvadlardan xeyli uşağı vardı. Oğulları Cavad ağa, Məhəmməd-həsən ağa Nəbi ağa Cəbrayılının qızı Xanımənənə xanımdan, Mehdiqulu ağa II Şahverdi xan Ziyadoğlu-Qacarrın qızı Xurşidbanu bəyimdən, Əbül-fətə ağa Ruqamdan, Xanlar ağa, Əhməd xan Məhəmməd-Nutsal xan Avarın qızı Biko ağadan, Məhəmməd-qasım ağa Allahyar bəy (Dədəlinin) Üngütülün qızından, Süleyman ağa Ərtün bəyin qızı Sona xanımdan, Hüseynqulu ağa, Səfiqulu ağa Vaxtanq bəy Məlikyeganlinin qızı Xatay xanımdan, Fətəli ağa Hacı Rəhimbaba Şuşalının qızı Anaxanım xanımdan, Şixəli ağa Nəbib sultan Şəmsəddillinin qızı Xədicə xanımdan, Abbasqulu ağa isə knyaz Yevgeni Abaşidzenin qızı Cəvahir (Sofiya) xanımdan doğulmuşdu.

Qızları Ağa bəyim ağanı II Şahverdi xanın qızı Tuti bəyim, Tuti bəyimi II Şahverdi xanın qızı Tubu bəyim, Baxşı bəyimi, Kiçik bəyimi Bədir xan Şahsevənin qızı Şahnisə xanım, Saltənət bəyimi Məhəmməd-Nutsal xan Avarın qızı Biko ağa, Əzət bəyimi vəzir mirzə Rəbi Tiflislinin qızı Nisə xanım, Şahnisə bəyimi Gülməli bəy Sarıcalının qızı Mürəssə xanım, Gövhərnisə bəyim ağanı isə knyaz Abaşidzenin qızı Cəvahir xanım dünyaya gətirmişdi.

Qasım bəy Cavanşir

Qasım bəy Behbudəli ağa oğlu Cavanşir 1765-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mükəmməl saray təhsili almışdı. Öncə xanlığın qoşununda, sonra rus ordusunda xidmət etmişdi. Ştaps-kapitan rütbəsi vardı.⁸⁵

"Erməni xalqının tarixinə" "təhfələr verən" mənbələrdən birinin müəllifi Raffinin "Xəmsə" adlı kitabında yazılır: «Er-

mənilərlə məskun, bir neçə yüz evdən ibarət olan Tex kəndi (Dığ-müəlliflər) erməni məliyi (?) Qriqora mənsub idi. Şuşaya qala tikintisi üçün bu kənddən bir sadə erməni kəndlisi götürülmüşdü. Onu o qədər işləməyə məcbur etdilər ki, nəhayət dinini dəyişib müsəlman oldu...". Raffi kimilərinin fikirlərini davam etdirən cildini dəyişmiş xətunlərsə bu gün də böhtanlar atır, saxtakarlıqlar edirlər. Vaxtilə Moses Xorenlidən, katalikos İlyadan başlamış saxtalaşdırmalar sonralar Raffi, Çamçıyan, Emin, Patkanyan və digər xeyli "yanların" həyat və yaradıcılığının mənasını təşkil etmişdir. Bir qayda olaraq torpağımıza, toponimlərimizə, musiqiyimizə, mədəniyyətimizə, mətbəximizə göz dikərək onları "ermənikiləşdirmək" istəməkləri azmış kimi, adlı-sanlı sərkərdələrimizə, görkəmli mütəfəkkirlərimizə də göz dikirlər. Böyük dövlətçilik ənənəsi olan Azərbaycanın varlığını danan, Qarabağı "ermənilərin torpağı" hesab edən, Əmir Teymur, Koroğlu, Üzeyir bəy, Ə.Haqqərdiyev və s. kimi türk əsilli şəxslərə erməni gözü ilə baxan xəstə təxəyyülü bu topluma – həyrlərə müqəddəs bir şey tanıyırlar. Bununla onlar özlərindən qat-qat artıq insanların nüfuzuna xələlik gətirmək istəyirlər. Onlar yaxşı bilirirlər ki, erməniliyin nə olduğunu bilən azərbaycanlılar bir adamı təhqir etmək istəyəndə ona "ay erməni" deyirlər. Atalar yaxşı deyib: "... karvan keçər, yel qayadan heç nə aparmaz".

İbrahimxəlil xan Sarıcalı-Cavanşir 1806-cı ildə böyük oğlu Məhəmmədhasən ağadan incik düşəndə, digər oğlu Əbülfiət xanına sifariş göndərüb, Qarabağa dəvət etdi. Fətəli şah xanın sifarişindən hədsiz sevincək olub, qiymətli ərməganlarla Əbülfiət xanı Qarabağa yola saldı. Dayaq və dəstək üçün beş min də qoşun verdi. Əbülfiət xan Qarabağın sınırlarına çatıb, şahın istəyini atasına yazdı. Fətəli şah Əbülfiət xana göstəriş vermişdi ki, Məhəmmədhasən ağanı Tehrana göndərüb, özünü Qarabağda atasının qulluğunda qalsın. Məktubun məzmunundan xəbərdar olan xan zadələr (Məhəmmədhasən ağa, Mehdiqulu ağa və Xanlar ağa) atalarını məcbur etdilər ki, Əbülfiət xanı geri göndərsin. İbrahimxəlil xan Əbülfiət xana yazıb bildirdi ki, gəldiyini kimi geri dönsün.

Əbülfiət xan məktubun qırımından bilir ki, işin içində qarşıdaşlarının barmağı var. Ona görə də geri dönməyib, Qapan, Güney, Çulundur və Bərgüşad mahallarını tutdu. Atasının mahallara təyin etdiyi naibləri, kərxudaları, kovxaları, dağları və yüzbaşılıarı çıxarıb, iş başına öz adamlarını qoydu. Bərgüşad çayının yaxasında düşərgə qurub, aylaşdı. Dizaq, Xırdapara-Dizaq və Cavanşir-Dizaq mahallarının naiblərinə, el-oba başçılarına məktub yazıb yanına çağırırdı. Çox keçmədi ki, el böyükləri başlarının dastalarıyla Əbülfiət xanın yanına gəldilər. Qasım bəy Əbülfiət xana etina etmədi. Tarixçi Mir Mehdi Xəzani yazır: «Qasım bəy, Rüstəm bəyin atası ki, bir sahibi-tədbir, rəşid və kərdan adam idi, Dığ və Gorunzur kəndlərində oturdu. Əbülfiət xana itaət etməmişdi».⁸⁶ Qasım bəy 1810-cu ildə kapitənlər rütbasında idi.

Qasım bəyin törəmələrindən bəziləri Qasımbəyov, bəziləri Qarabağı, bəziləri isə Cavanşir soyadlarını daşıyırlar.

Qasım bəyin Fəzləli bəy, Fərzəli bəy, Baxşalı bəy, Ağalar bəy, Bəylər bəy, İsfəndiyar bəy, Rüstəm bəy adlı oğulları, Tumar bəyim, Xanım bəyim, Gilə bəyim, Balaxanım bəyim, Qız-xanım bəyim adlı qızları vardı.

Məhəmmədhasən ağa Sarıcalı-Cavanşir

Məhəmmədhasən ağa İbrahimxəlil xan oğlu 1766-cı ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Anası Cəbrayilli Nəbi ağanın qızı Xanımınənə xanımdır. O, mükəmməl saray təhsili almışdı. Atasını özünlə vəliəhd təyin etmişdi.

Məhəmmədhasən ağa zəkali və zabitəli bir xan zadə idi. Bəylər də, rəisyyatlar da onun xətrini çox istəyirdilər. Məhəmmədhasən Ağa comərd bir xan zadə idi.⁸⁷

1797-ci ildə İbrahimxəlil xan Ağaməhəmməd şahın qorxusundan Cara çəkilməmişdi. Şahın ölüm xəbərini eşidəndə sevincək Şuşaya qayıtmaq istəyəndə xəbər gəlir ki, qardaşı oğlu Məhəmməd bəy xanlığı əlinə alıb. İş düzüb-çoxmaq üçün öncə oğlu Mehdiqulu ağanı göndərir. Mehdiqulu ağa Məhəmməd bəyin

yezniəsi idi. Mehrəli xanın qızı Xanxanım ağanı almışdı. Xan-zadə bir müddət Şuşada qalırsa da bir iş görə bilmir. Məhəmməd bəy xanlıqda atını sağ-sola çapırdı. İbrahimxəlil xan bu dəfə Məhəmmədhasən ağanı Qarabağ bəyləri və 500 nəfərlik ləzgi qoşunu ilə Şuşaya göndərir. Məhəmməd bəy Qarabağ el-lərini də götürüb İrana keçmək istəyi ilə Kirs dağına çəkilir. Məhəmmədhasən ağa onları izləyir.

Tarixçi Mir Mehdi Xəzani yazır: «Çün Məhəmmədhasən ağa həqiqətdə çox sahibi-tədbir və sahibi-hürmət, sahibi-nəcə-bət, sahibi-vüqar və sahibi-rəftar adam idi və hamı onu sayardı-lar və heç kim ona etinasızlığa olmağa cürət etməzdilər. Elə ki, Qarabağ əhli mərhum ağanı görəck hamısı fəvce-fəvce gəldilər, ağanın xidmətində baş endirdilər və bəziləri əlini öpdülər. Ha-mı, Məhəmməd bəyin yanında olanlar gəldilər».⁸⁸

Tarixçi Mirzə Camal bəy də yazır: «(Məhəmmədhasən ağa) adam göndərib Məhəmməd bəyi öz yanına çağırırdı. Əvvəl-cə Məhəmməd bəy qorxuya düşdü, lakin sonra xatircəm olub Məhəmmədhasən ağanın hüzuruna gəldi, mərhum Məhəmmədhasən ağanın əlini öpüb xatircəmliklə onun yanında qaldı. (Məhəmmədhasən ağa) Məhəmməd bəyin istiqlalıyyəti zamanında qarışıqlığa bais olan bir neçə cinayətkarı Məhəmməd bəyin gözül qabağında məsulıyyətdə cəlb edib, cəzalandırmağı əmr etdi».⁸⁹

Məhəmmədhasən ağa Məhəmməd bəyi sakitləydirəndən son-ra mahal naiblərinə, camaata məktub yazıb öz iş-gücləri ilə məş-gul olmaqlarını tapşırır. Atasına qasid göndərib Şuşaya çağırır.

Fətəli şah qaynatası İbrahimxəlil xana ənam-ərməğan gön-dərəndə Məhəmmədhasən ağanı da yaddan çıxarmazdı.

Kürəkçay traktatının imzalanmasında yüksək hərbi rütbə alanlardan biri də Məhəmmədhasən ağa idi. Çarın əmri ilə Məhəmmədhasən ağaya general-mayor rütbəsi vermişdilər. Vəli-əhd olduğundan ikinci oğlu Şükür ağanı girov kimi aparıb Gən-cədə saxlamışdılar.

Elə bu zaman Məhəmmədhasən ağa ilə atasının arasına in-ciklik salırlar. Tarixçi Mir Mehdi Xəzani yazır: «Xüsusən bir

para şəhər adamlar aralıqda şeytanlıq edib, İbrahim xan ilə öz böyük oğlu Məhəmmədhasən ağanın arasına və Mehdiqulu ağa və Xanlar ağanın aralarına küdurət və igtışaş saldılar. İbrahim xanı Məhəmmədhasən ağadan diltxor və rəncidə elədilər. Cəbrayillı tayfası ki, Vərəndə mahalında (sahəsində - müəlliflər) bir böyük eldir və Məhəmmədhasən ağanın anasının qohumları olan ümdə bəyləri var idilər. Məhəmmədhasən ağaya itaət edib, İbrahim xanın əmrinə müti olmadılar. Bu günə işlər çox baisi-küdurət oldu. Hərçənd mərhum xan iradə elədi ki, Mehdiqulu ağa və Xanlar ağa ittifaq olub Məhəmmədhasən ağanın hökmü-nü və rütbəsini aşağı salalar və cəbrayillı camaatını dəxi bir növ (sakit) edib, ondan kənar və uzaq edələr ki, İbrahim xana dürüst müti olalar. Amma Mehdiqulu ağa və Xanlar ağa Məhəmmədhasən ağa ilə bihürmətlik etməyə razı olmadılar ki, İb-rahim xan yaşlaşmışdı. Məhəmmədhasən ağa sayılan və sahibi-hürmət və sahibi-əql və rəftar və fərəsatlı və kamallı və sahibi-ədəb və adab və qırx yaşına yetmiş və təcrübə etmiş və hamı vi-layətlərdən ümdə mətəbər və sahibi-tədbir hesab olunan idi».⁹⁰

Baharlı ata-balanın həmin inciklik məqamları barədə yazır: «Bir gün İbrahimxəlil xan başının atıları ilə gəlib dirənilir Məhəmmədhasən ağanın qapısına. Baxır ki, Mirzə Həşim bəy Baharlı əli qoynunda qapıda dayanıb. Çağırır deyir:

-A gədə, Mirzə Həşim, get o filan-filan olmuşa deyinən mənim vilayətimdən çıxıb getsin!

Mirzə Həşim bəy cavab verir:

-Xan, qurbanın olum, bura sənəm hərəmxanandır. Kimin na cürəti var içəri giro?

İçəridən atasının sözlərini eşidib Məhəmmədhasən ağa çöla çıxır. Üzünü atasına tutub deyir:

-Xan, niyə insaf etmirsen? Sənə qarşı nə hörmətsizlik etmişəm? Sənin ki, vəliəhdin mənim. Bu qədər biinsafıq bəddi, yaxşı deyil...

İbrahimxəlil xan atını irəli sürüb dörd-beş dəfə Məhəmmədhasən ağanı vurur. Mirzə Həşim bəy qolunu qabağa verib deyir:

-Xan, qurban olum, Məhəmmədhasən ağa müəllim çubuğu görməyib. Keç günahından.

İbrahimxəlil xan oğlunu süyüb-döyəndən sonra çəkilib gedir. Elə bu vaxt vəliəhdin böyük oğlu Cəfərqulu ağa püfərək içəridən siyiməxəncər çıxır. Baxır ki, babası gedir. Arxadan xəncəri tullayır. Xəncər gedib dəyir Alı naibin oğlu Məhəmməd bəyin topuğuna. İbrahimxəlil xan aşağı enib atdan düşür. Mirzə Həşim bəydən qəlyan və şərbət istəyir. Qəlyanını çəkib, şərbətini içənə kimi Məhəmməd bəyin yarasını sarıyırlar...»

***

Fətəli şah sərkərdəsi Əbülfət xan Sarıcalı-Cavanşirə beş min atlı verib Qarabağa yola salır. Tapşırır ki, Qarabağı alıb özül vəliəhd olsun. Məhəmmədhasən ağanı da girov kimi saraya göndərsin. Əbülfət xan Qarabağa girən kimi bir çox ellər, adlı-sanlı bəylər qoşulur ona. İbrahimxəlil xan Məhəmmədhasən ağanı və Mehdiqulu ağanı qoşunlarına başçı təyin edib oğlu ilə silahlı qarşılamağa gedir. Məhəmmədhasən ağa qoşunla gəlib atası ilə bərabər Dizaq mahalında yerləşir. Əbülfət xan atasının və qardaşının üstünə hücum edir. İlk hücumda basılıb geri çəkilir. Bu bərədə tarixçi Mir Mehdi Xəzani yazır: «Fətəli şah Əbülfət xanı beş min qoşun ilə Qarabağa İbrahim xanın yanına məmur elədi. Çoxlu görün ənam və mərhəmətlər ilə ona göndərdi ki, İbrahim xanın inəat və köməyinə iqtidam edə. Onun hüzurunda vəkil və naib kimi olub, daxili və təsərrüf edənləri, xüsusən Məhəmmədhasən ağanı, bir para Qarabağın bəyzadələri ilə Fətəli şahın hüzuruna rəvanə edə. Nə qədər ki, İbrahim xan həli-həyatdadır, onun xidmətində olub, Qarabağda heç bir iş Əbülfət xanın səlahidindən xaric olmaya. Pəs, Əbülfət xan sərhədi-vilayətə gəlib, Fətəli şahın bu günə səlahididən atası İbrahim xana həli elədi. Xan daxi bir para işlərə və övladından küdürət etməyinə görə əvvəl hərçənd bu əmrə razı olmaq istədi, amma sonra oğlanları Məhəmmədhasən ağa və Mehdiqulu ağa və Xanlar ağa hər üçü ittifaq olub, əzbəski, Əbülfət xan bir ədna olan övrətdən

olmuşdu və həməən vaxt Qarabağda olanda Məhəmmədhasən ağaya və Mehdiqulu ağaya nökarlar rəftarı kimi xidmətlər qılırdı. Onun şöylə vəkil və sahibi-ixtiyar olmağına razı olmayıb, İbrahim xanı nikul və təgəyir elədilər. Əbülfət xanın dedikləri kəlamatin əksinə rəftar və əməl başladılar. Xan daxi Fətəli şahın bir para təklifatını xoşagəlməz bilib dübarə əbülfət xana yazdı ki, qayıtsın və Qarabağ torpağına gəlməsin.⁹¹

Məhəmmədhasən ağa digər qardaşlarından kömək alıb Əbülfət xanın üstünə hücum edir. Əbülfət xanın qoşunu məğlub olub qaçır.

Fətəli şah üç nəfər xas xanlarından ibarət elçi göndərib İbrahimxəlil xanı əmin edir ki, mənim bu davadan xəbərim yoxdur. Gəl İran qoşununu Əskəran qalasına burax ki, onlar Qarabağı rus istiləçilərindən qorusun. İbrahimxəlil xan Fətəli şahın and-amanlarına inanmayaraq elçiləri tutub ruslara verir. Fətəli şah xandan inciyir.

Abbas Mirzənin başçılığı ilə İran qoşunu Qarabağa girir. Məhəmmədhasən ağa Qarabağ qoşunu ilə müdafiəyə qalxır. Dizaq mahalında səngər düzəldib Qarabağ camaatının daldalanmasını gözləyir. Camaat dağ-daşda daldalanandan sonra geri çəkilir. Abbas Mirzə ağır qoşunla Qarabağın ortasına irəliləyir. Lakin rusların köməyə gəldiyini görüb, geri çəkilir, Gəncə tərəfə gedir. Fətəli şah və Əbülfət xan da qaayıb İrana gedirlər.

Məhəmmədhasən ağa Qarabağ içində olan narazılığı dəf edib camaatı, narazı bəyləri sakitliyə çağırır.

Məhəmmədhasən ağa 1805-ci ildə İran sərkərdələri Məhəmmədhasən xan Müqəddəmi, Əli xan nəşəkəbaşı Kəngərli və Maqşud xanı dəyüşdə əsir tutmuşdur. O, «Qarabağın vəliəhd Məhəmmədhasən ağaya 1805-ci il sədaqətinə görə» brilyant işləməli qızıl medal verilmişdi.

1806-cı ildə cəsur və cəngəvar xanzadə Məhəmmədhasən ağa qırx yaşında vəfat edir.

Məhəmmədhasən ağanın II Şahverdi xan Ziyadoğlu-Qacarı qızı Xeyrənnisə bəyimdən Cəfərqulu ağa, Şükür ağa, Xan-

can ağa, Xoy hakimi Əhməd xan Dünbilinin qızı Məhşərəf xanımdan Böyük xan adlı oğulları, Xeyrənnisə bəyimdən Tubu bəyim adlı qızı vardı⁹².

Gülməhəmməd bəy Kəbirli

Gülməhəmməd bəy Qasım bəy oğlu 1770-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. İbrahimxəlil xan Cavanşirə, sonra Mehdiqulu xana xidmət etmişdi. Xanın eşikağası vəzifəsini icra edirdi. 1822-ci ildə xan İrana qaçandan sonra ruslara qulluq göstərmişdi. 1826-cı ildə üsyan edən Qarabağ bəylərinə qoşulmuş, lakin tutulmuşdu. Poruçik Gülməhəmməd bəyin tutulma səbəbi: Özü Mehdiqulu xanın yanına qaçarkən yoldan qayıtmışdı. Tezliklə bağışlandı. Şəhər deputatları onu Moskvaya, çarın tacüzərliyinə göndərdilər. Oğulları Rüstəm bəy və Ağa bəy də Mehdiqulu xanın yanına qaçarkən yolda yaralandılar. Onları yaralı halda Vərəndə mahalının Çanaqqı kəndinə gətirdilər. Gülməhəmməd bəy 1831-ci ildə Qarabağ atlı alayının başçısı (komandiri) idi. O, kapitan rütbəsi daşıyırdı.⁹³

Gülməhəmməd bəy Qarabağın böyük mülkədarlarından idi. Qardaşları ilə birgə Təkir, Miri, Kəranə kəndlərinin, Əfətli, Şollu (Rəncərlər), Avşar, Xocavənd, Şirinbəyli obalarının yiyəsi idi.

Gülməhəmməd bəyin Rüstəm bəy, Ağa bəy, Həsən bəy, Abbasqulu bəy adlı oğlanları vardı.

Mirzalı bəy Kəbirli

Mirzalı Hacı Hüseynalı bəy oğlu bəy 1771-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı.

Mirzalı bəy Mehdiqulu xanın hakimiyyəti dönməsində II Kəbirli mahalının naibi olmuşdu. Rusların dövründə də naibliyini kapitan rütbəsi ilə davam etdirirdi.

Mehdiqulu xanın hakimiyyəti dönməsində əyanlar arasında çəkişmə düşmüşdü. Bu dəfə çəkişmə Cavanşir və Kəbirli tayfa-

sından çıxan əyanlar arasında baş vermişdi. Rüstəm bəy Qasım bəy oğlu Sarıcalı Şuşa şəhərində daim bir-biriylə mübarizə apararaq iki qrupdan birinin, Cavanşir qrupunun başçısı idi. Əks tərəfə, Kəbirli qrupuna Mirzalı bəy Hacı Hüseynalı bəy oğlu başçılıq edirdi. Bu dartsıma rus üsul-idarəsi dövründə də davam etmişdi. Şuşa şəhər sakini, rus kəşfiyyatçısı Kazım bəy Əlimərdan bəy oğlu yazır: «Qarabağda iki partiya fəaliyyət göstərir. Biri Kəbirli, digəri Cavanşir adlanır. Birinci partiya Mehdiqulu xana xidmət edir. Polkovniklər: Cəfərqulu ağa, Xanlar ağa, Mirzalı bəy və başqaları. Onların yanında cəsus soyundan olan, məşhur firıldaqçı mirzə Allahqulu da var. O, digər partiyadan xəbərlər yığıb, xana gətirir. Polkovnik Cəfərqulu ağa Cavanşir partiyasına mənsub olan Mayor Rüstəm bəyi aradan götürmək istəyir. Cəfərqulu ağa xana bildirdi ki, Rüstəm bəyin nəvəsi Mustafə bəyi özündən kənar etsən, sübhə sonda uzaq olar, inam qazanarsan. Başçıların Kəbirli partiyasını dağıtması lazımdır. Ora üzv olmuş bəylər özlərində böyük sirlər gizlədirlər».⁹⁴

Mehdiqulu xan iyirmidörd mahalının ərazisindən bir neçə kənd və obanı Mirzalı bəyə vermişdi. Mirzalı bəyin vəfatından sonra oğulları onun mülkünü idarə edirdilər.

Mirzalı bəyin Əli bəy, Zeynal bəy adlı oğulları vardı.

Mehdiqulu xan Sarıcalı-Cavanşir

Mehdiqulu ağa İbrahimxəlil xan oğlu 1772-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Anası Xurşidbanu bəyim Şahverdi xan qızı Ziyadoğlu-Qacardır. Lələləri Nəbi bəy Həsən bəy oğlu Kəbirli və Allahverdi bəydir. Saray təlim-tərbiyəsi, təhsili almışdı.⁹⁵

İbrahimxəlil xan 1794-1798-ci illərdə oğlu Mehdiqulu ağanın adına yazdırdığı təliqlərdə müxtəlif mahallarda olan 12 oba və 12 suvarına arxı üzərində daimi sahiblik hüququnu rəsmi surətdə qanuniləşdirmişdi.⁹⁶

1805-ci ilin fevralında İbrahimxəlil xanın təliqəsində yazılır: «Hindarx kəndinin bütün sakinlərinə bildirləsin ki, pulla satın aldığım...bütün torpaqlarınızı, bağlarınızı və digər tərəp-

məz əmlaklarınızı oğlum Mehdiqulu ağaya verirəm... (Bunlara) qoy o öz mülkiyyəti kimi sahiblik etsin, mənim digər varislərimdən kimsə ona (həmin kəndə) toxunmasın. Sizə buyurduğum odur ki, onu öz ağanız sayasınız və ona sahibiniz kimi qulluq edasınız». ⁹⁷

İbrahimxəlil xanın ölümündən sonra, 1806-cı ildə Mehdiqulu ağa, böyük qardaşları sağ olmadığına görə, vəliəhdliyə layiq görülüb taxta çıxarıldı.

I Aleksandrın İbrahimxəlil xanın ölümündən sonra onun oğlu Mehdiqulu ağanın xan edilməsi haqqında FƏRMANI: "Biz, ali məqamlı və ali cəllali, ehsanı ümumə şamil olan Allahın mərhəməti və köməyi ilə bütün Rusiya məmləkətlərinin, habelə başqa vilayət və ölkələrin istiqlal və rifahını təmin edən imperator I Aleksandr, bildirik: Qoy bizim şahənə lütf və qayğımıza, imperatorluq qüdrət və mərhəmətimizə ümid bağlayan Qarabağ vilayətinin bütün ali üləmə, hörmətli başbilonları, görkəmli və şərəfətli ayanları, bəyləri, sarkərdələri, kəndxudaları, ağsaqqalları və bütün rəiyyətləri bilsinlər ki, keçən il – 1220-ci (1805-ci) ildə mərhum İbrahim xan bizim şahlıq canişinimiz olan general knyaz Sisianovla birlikdə bir "Andlı öhdəlik" tərtib etmişdilər və general onu dərhal imperatorluq dərgahına çatdırmışdır. Biz həmin "Andlı öhdəliyin" tələb və şərtləri ilə tanış olduqdan sonra, mərhum xanın irəli sürdüylü bütün arzu və tələbləri, öz sonsuz şahənə lütf və qayğıkeşliyimizlə qarşılayıb onu bütün Qarabağ xalqı ilə birlikdə himayəmizə əlib, onları ali Rusiya dövlətimizin qədim sədəqətli təbəələri sırasına daxil edərək, mərhum İbrahim xanı xüsusi imperatorluq Fərmanı ilə Qarabağ vilayətinin müstəqil hakimi elan etdik və təminat veririk ki, Qarabağın imperatorluq təbəəliyinə daxil olan bütün rəiyyətləri, mərhum xanın varisləri daima imperatorluq tərəfindən lazımlınca mühafizə olunacaq və dünya durduqca bu ocaqdan çıxan onun varisləri nəsil-dən-nəslə Qarabağın xanlıq taxtına oturub müstəqil surətdə hökmranlıq etmək hüququ ilə təmin olunacaqlar.

İbrahim xanın bir iğtişaş nəticəsində qətlə yetirilməsi kimi hüznü bir hadisədən sonra yenə sədəqətli vilayət rəiyyətlərinin məişətlərini təmin etmək sahəsində əlahəzrətin xeyirxah fikirləri və münasibəti dəyişilməmiş qaldı.

Əlahəzrət verdiyi sözlə əməl edərək öz şahlıq mərhəməti və qayğısı ilə yüksək rütbəli vəzəsa general-mayor Mehdiqulu ağanın mərhum atasının yerində bərqərar edib, Qarabağ vilayətinin xanlıq taxtında oturtdu və bu Qərarı imperatorluq tuqrası (fərmanı) ilə təsbiq etdi. Eyni zamanda lazım bilindi bu fərman məlumat üçün bütün Elbrus və Gürcüstan əyalətlərində şahlıq canişini olan qraf Qudoviça da göndərilin. Ali məqam Mehdiqulu xana da qətiyyətlə bildirir ki, O, Qarabağ vilayətində qüdrətli Rusiya dövlətinin himayəsi və mərhəməti sayəsində xanlığı möhkəm ələ alsın. Onun atası mərhum İbrahim xana verilmiş bütün xoş vədlər və şərtlərin hamısının təmini cəyilə qüvvədə saxlanılsın.

Bela bir mövqedə əlahəzrət imperatorun fərmanı ilə lazım görüldü ki, həmin bu şahənə fərman və elənamə vasitəsilə Qarabağ xanlığının böyük üləmə fəzilləri, görkəmli şəxsləri, ayan-əşrəfləri, bəyləri, sarkərdələri, kəndxudaları, ağsaqqalları və başqa əhalisinin hamısı bilməlidir ki, ali məqam general Mehdiqulu xan əlahəzrət imperatorun mübarək fərmanı ilə xanlıq rütbəsi alıb Qarabağ vilayətinə müstəqil hakim təyin edilmişdir. Lazımdır ki, bütün əhali ona tabe olub, baş əyərək, sözdəndən çıxmasın. Xanın əmrinə və hakimiyyətinə aid olan bütün qayda-qanunlara əməl etsinlər. Xanlıq xeyrinə olan işlərdə ona kömək edib, zərərli hərəkət və əməllərdən uzaq olsunlar. Eyni zamanda əmin olsunlar ki, imperatorluq öz ali mərhəməti və qayğısı ilə həmişə onlara lazım olan köməyi əsirgəməyəcəkdir.

Paytaxt Peterburqda 10 sentyabr 1806-cı miladi ildə müvafiq hicri tarixi 1221-ci ildə rəcəb-ül-mürəccəb ayının 9-da yazıldı və ota olundu. Sənədin əslini fəlak Cəllali əlahəzrət imperator belə imzalamışdır: Aleksandr".

Mehdiqulu xanın xanlığının ilk çağlarından Qarabağda gər-

ginlik başladı. İbrahimxəlil xanın öldürülməsindən, qisasının alınmamasından incik düşən adlı-sanlı Qarabağ bəyləri İrana getdilər. Mehdiqulu xanın qardaşı oğlu Cəfərqulu ağa onun əleyhinə təbliğat aparırdı. Üstalik ruslar özlərini Qarabağın sahibləri kimi aparır, xanlığın idarəsinə mane olurdular. İrənin Qarabağa torpaq iddiası vardı.

Fətəli şah Qovanlı-Qacər Qarabağın rusların əlinə keçməsinə dözməyib oğlu Abbas Mirzaya savaşı əmrini verdi. Abbas Mirza böyük sayda qoşunla Qarabağa girib savaşa başladı. Mehdiqulu xan rus generalı P.F.Nebolsinlə görüşüb, müdafiəni təşkil etdi. Abbas Mirza ilk döyüşdə uğur qazansa da, getdikcə qızıqşan döyüşdə məğlub olub, geri çəkildi.

Mehdiqulu xan bəylərin təkidinə əsasən P.F.Nebolsinlə Şuşada görüşüb, atasının qatili Lisaneviçi Qarabağdan dəyişməsinə rica etdi. General xanın xahişini yerinə yetirdi.

1811-ci ildə Abbas Mirza yenidən Qarabağa hücum etdi. Arazı keçib döyüşə başladı. İlk döyüşdə rusların bir təqımını dağıdıb Qarabağa girdi. Mehdiqulu xan 500 süvari ilə müdafiəyə qalxdısa da rus qoşun başçılarının xanın döyüşə girməsinə icazə vermədilər. Fürsətdən istifadə edən Abbas Mirza Qarabağ ellərinin çoxunu İrana, Qaradağ vilayətinə köçürdü.

Rzaqulu xan Hidayət «Rövzətül-səfə»-də bu barədə yazır: «Gizli qalması ki, Şahzadə Naibüs-səltənə Həsən və Hüseyn bulağı üstündə dayanarkən təsadüfən baş vermiş hadisələrdən biri Qarabağın xoşbəxt şahidi mərhum İbrahimxəlil xanın oğlu Əbül-fət xan tərəfindən elatın köçürülməsi üstündə Rusiya ilə Qarabağ arasında baş verən müharibə idi. Hadisənin icmalı budur ki, Qarabağ elatını köçürmək üçün getmiş Ətaulla xan Şahsevən elat hərəkət etdikdən sonra Əbül-fət xanla onları İrana gətiridilər. Cəbrayılı tayfasından birisini gizli yanlarına çağirdilər, çətin keçilən Qapan mahalına çatdılar. Gündüz saat ikidən gün batana kimi şiddətli döyüşlər getdi, tufəngçilərin barıt-qırması qurtardı və onlar məğlub oldular. Elə ki, Naibüssəltənə Nəvvab bundan xəbər tutdu, İsmayıl xan və Həsən xan Sərdarı

oraya göndərib, özü də Qəfəndan Aslandüz yolu ilə aslanları yandıran şir kimi yola düşdü. Bu dəhşətli xəbər rus generalının ürəyini sıxdı və kiçik bir dəstəni Pənahabad qalasına göndərib, özü isə Gəncəyə tərəf yollandı»⁹⁸.

Qırçı savaşı Mehdiqulu xanın həyatında bir döntüş yaratdı. Ruslar ondan şübhələnməyə başladılar.

Tarixçi mirza Yusif Qarabaği Qırçı savaşı ilə bağlı yazır: «Abbas Mirza öz qoşunu ilə Araz kənarında olan Aslandüzdə dayanmışdı. Abbas Mirza həmin ilin qışında top və sərbaz götürüb, Mehdiqulu xanın üzərinə hücum etdi. Mehdiqulu xan da Qırçıda olan türkmənləri (tərəkmələri - müəlliflər) və başqa elləri özünə tabe etmək üçün bir batalyon əsgər götürüb, oraya gəldi. İki gün gecəbəgünlüz aralarında şiddətli vuruşma oldu. Qızılbaşlardan bir çoxu tələf edildi.

Müsəlman tayfalarının arvad-uşaqları rus qoşununun içərisinə daxil olduqdan sonra onların arasında nizam-intizam pozuldu. Bu ellərin əhalisinin bir hissəsi rus qoşunlarının önündə, digər bir hissəsi isə arxasında gedirdi. Beləliklə, bu ellərin köçləri tamamilə dağıldı, onlardan bir hissəsi çarəsiz qalıb aman istədi və bir çoxu da qırıldı.

Mehdiqulu xan oradan qaçıb, Şuşa qalasına gəldi və Cəfərqulu ağa da öz tayfa və adamlarından bir çoxunu oradan köçürtdü. Bunların hamısını həmin ilin qışında qızılbaşlar tərəfinə apardı, özü də gedib orada qaldı. Bir ildən sonra barışdılar və yenə oradan qaayıb Qarabağa gəldi. General P.F.Nebolsin Şuşaya gəlib, Mehdiqulu xanı təqımın dağıdılması ilə bağlı göstərdiyi süstlüyə görə suçladı. Mehdiqulu xan müəyyən sənədlər təqdim edib özünü duruya çıxardı»⁹⁹.

Qaynaqlarda yazılır: «22 sentyabr 1811-ci ildə rus qoşunlarının komandanı general Pauluççi Qafqaza daxil oldu. Bu zaman Qarabağ yaxşı vəziyyətdə deyildi. Elat narahət idi və Qarabağ xanlığının hakimi Mehdiqulu xan Cavanşiri qardaşı oğlu Cəfərqulu xanla itilafı var idi. Çünki o, (Cəfərqulu xan - müəlliflər) özünü Qarabağın haqiqi xanı hesab edirdi. Digər tə-

rəfdən İran sərdarları Qarabağı çapıb talayırdılar. Qaradağ hakimi Hacı Məhəmməd xan Mustoufi öz məmurlarını Gəncə və Qarabağa göndərüb rus komandirlərinin bir-birinə yazdıqları məktublari ələ keçirdi. O, təzəliklə Qaradağa mühacirət etmiş İmirli tayfasından olan bir neçə nəfərə tapşırırdı ki, Şuşa qalasında olan sursat anbarlarını yandırsınlar. Onlar gecə vaxtı xəlvət-cə qalaya daxil olub Şuşanın Xəlfəli darvazasına çatdılar və sursat anbarı, ələf anbarı və bir neçə evi yandırdılar. Ruslar belə güman etdilər ki, bu iş Mehdiqulu xan vasitəsilə həyata keçirilibdir. Şuşa şəhəri əhalisi üsyana qalxdı və bu səbəbdən qalanı topa tutdular.¹⁰⁰

1813-cü ildə ruslarla iranlılar arasında bəriş imzalandı. Mehdiqulu xan asudə nəfəs alıb arxayınqlıca idarə işlərinə başlamaq istədikdə ruslar yenidən ona imkan vermədilər. Hər cür siyasətlə onun idarəsini məhdudlaşdırmağa çalışdılar.

Mehdiqulu xan bir müddət dözdü, lakin sonda qaçmaq fikrincə düşdü. Mehdiqulu xan dözdü, dözdü, sonda bu işi qaçmaqla çözdü.

V.Q.Mədətov Qarabağ bəylərini altdan-altdan öyrədirirdi ki, tezliklə Mehdiqulu xanı tutub, Sibirə sürgün edəcəklər. Hətta, rusların xanı öldürmək fikirləri var. Xan çatdırılan xəbərlərdən rahatsız olurdu».¹⁰¹

Xanın qaçması ilə bağlı bir neçə sənəd saxlanmışdır. Həmin sənədlərdən:

***

Knyaz Mədətovun general-leytenant Velyaminova 21 noyabr 1822-ci il tarixli, 916 №-li raportu:

Bu gün səhər səbh tezdən Mehdiqulu xan təxminən on beşiyirmi nəkərinin müşayiəti ilə xaricə qaçmışdır. Onun yanında bəylərdən heç kim yoxdur. Ona sadiq qarabağlılar, yəni, nəkərləri çox çətinliklə sərhəddən keçib, öz ağalarının dalınca getmişlər. Mehdiqulu xan son dərəcə miskin bir halda pulsuz-pənətsiz çıxıb-gətməmişdir. Güman edirəm ki, o, ondan ötəri mənim

yanıma çoxlu xahişlə gələn camaatın və bəzi yaxın adamlarının təzyiqa məruz qalacağına görə məsuliyyət daşıyaacağından qorxur. Xanın qaçması barədə və onun bir daha Qarabağda olmayacağı barədə mən bütün xalqa bildirmişəm və hamıda bunu çox sevinclə qarşılamışdır. İndiki şəraitdə mən lazımı sərəncamlar vermmişəm. Xanın əmlakı vacib ola bilməz və nə qalıbsa, heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Bütün qüvvə Qırçıda kapitan Rüstəm bəyin və onun oğlu Əsədin daşınar əmlakını siyahıya almaq üçün iki zabitin və poruçik Muradxan bəyin yanında bir neçə gün olan podpolkovnik fon-Disterlonə gizli qasidlə göndərilən sərəncama görə artıq qorunub, saxlanılan yalnız təkcə ilxadan ibarətdir. Dərhal ilxiyə 50 kazakdan ibarət keşikçi dəstəsi təyin etmək əmr olunmuşdur.

Xanın arvadları və onun bacıları hamısı burda qalıblar və Şuşaya çağırılırlar. Onların az miqdarda pal-paltardan, əşyalardan və təsərrüfatda istifadə olunan avadanlıqlardan ibarət daşınan əmlakları o qədər də əhəmiyyətli deyil və onları siyahıya almaq, mənəcə, hökumət üçün də əhəmiyyətli deyil. Lakin buna əmr gözləyirəm.

Kapitan Rüstəm bəy bəzi niyyətlərinə görə həbs edilmişdir. Onun və oğlu Əsədin daşınmaz əmlakı Şuşada olan zabitlərlə və Qarabağ xanlığının ən nüfuzlu məmurları ilə birlikdə podpolkovnik Reut, Gorusda isə 42-ci Yeger polkunun ştabs-kapitanı Mokriksin tərəfindən göndərilən orda olan zabitlərin və hörmətli adamların iştirakı ilə siyahıya alınır. Tatev arxiyepiskopu Martiros, podpolkovnik fon-Disterlo, poruçik Muradxan bəy həmin tapşırığın lazımı qaydada yerinə yetirilməsində hər-tərəfli kömək göstərirlər.

Xanla birlikdə qaçanlar barədə tezliklə siyahı tərtib edəcəyəm.

***

General Yermolovun knyaz Madatova 25 noyabr 1822-ci il tarixli, 3752 №-li sərəncamı:

Qarabağlı Mehdiqulu xanın İrana qaçması barədə general-

leytenant Velyaminovun raportundan bilib, çox təəcəbləndim.

Təzyiqlərdən şikayət etmək əleyhinə o, vasitələr tapa və hörmət bəsləməyi davam etdirən komandanlığın mərhəmətinə ümid edə bilərdi. Əgər özünü qəsdə iştirak etməyibsə, polkovnik Cəfərqulu ağanın həyatına sui-qəsd edən günahkarların axtarılıb-tapılması üçün daha ciddi vasitələr tələb və istifadə edə bilərdi. Ona görə də mən sonuncu baş vermiş hadisədə onun əli olmağına şübhələnmirəm.

Əlahəzrət, sui-qəsdçilərin tapılması üçün mümkün vasitələrdən istifadə etməyə icazə verin.

Qaçan xanın (Mehdiqulu xan nəzərdə tutulur- müəlliflər) arvadlarına məxsus o qədər də vacib olmayan şeyləri siyahıya almamaq fikrinizi çox bəyəniməm. Lakin onların kəndləri, ya da başqa daşınmaz əmlakı varsa, yalnız gəlirlərini mülayim etməliyik.

Xəzinəyə keçirməli olan gəlirlərin araşdırılması üçün mən xüsusi məmurlar təyin edəəcəyəm və onları dərhal göndərəcəyəm. Başqa əyalətlərdə olduğu kimi, təsərrüfat idarəetməsi tapşırılacaq komendant təyin olunana qədər həmin vəzifəni podpolkovnik Reuta tapşırmağa icazə verin. O, həm də mümkün olan məlumatları toplamağa borcludur. Xanın yanında xidmət edən və sizin fikrinizə, yəni idarə üsulunda faydalı ola biləcək məlumatlardan istifadə etməyə icazə verin.

Əminəm ki, Qarabağ sakinlərinin xüsusi mülkiyyətinin və əvvəllər istifadə etdikləri hüquqların qarşısında onlar səylə çalışacaq və imperatora sədaqətlərini sübut etmək üçün siddiqlə xidmət edəcəklər. Əlahəzrət, onların ümidlərini təsdiq etməyə öz tərəfinizdən bütün tədbirlərlə çalışın. Onların rahatlığını və xeyrini qorumaq hökumət üçün əlverişli olacaq.

Rüstəm bəyin, həmçinin oğlu Əsədın xanın (Mehdiqulu xan-müəlliflər) onlara etibardan istifadə etmədiklərini sübut edəne qədər Rüstəm bəy həbsdə qalmalıdır. Xandan sonra qalın sənədləri saxlamaq lazımdır.

***

General Yermolovun Qarabağ xanlığının sakinlərinə 1822-ci il noyabr tarixli bəyannaməsi:

“Qarabağlı Mehdiqulu xanın xəyanəti və İrana qaçması barədə çox təəcəblü məlumat aldım. Ona görə ki, Qarabağ xanlığı həmin vaxtdan Rusiya hakimiyyətinin bilavasitə tabeliyinə qəbul olunmuşdur. Xan hakimiyyətini həmişəlik aradan qaldırdılar və əilədə lazımi idarəetmə müəssisəsi üçün mən xüsusi məmurlar göndərəcəyəm. Hörmətli bəylər və içtimai vəziyyəti müxtəlif olan başqa sakinlər Rusiya hökumətinin himayəsinə və köməyinə tamamilə bel bağlaya bilərlər. Onların mülkiyyətinin toxunulmaz qalmasına, torpaq qaydalarını məmnuniyyətlə saxlayacağıma və xidmətlərinə uyğun olaraq mükafatların alınmasına yolun həmişə açıq olacağına səy göstərəcəyimi onlara inandıрмаq mənə xoşdur. Lakin qaçan xanın xəyanətində iştirak edənlərə və onunla gizli əlaqə saxlamağa cəsarət edənlərə bütün sərt tədbirlər və amansız təqib üz verəcək.

Qarabağ sakinlərinin xoşbəxtliyini və mülayim idarəetmənin bütün qiyməti özlərini əmin-amanlıqda hiss etmələrini səmimiyyətlə arzulararaq bunun üçün mən söylədiklərimlə onları xəbərdar edirəm”.

***

General Yermolovun knyaz Madatova 4 dekabr 1822-ci il tarixli, 3873 №-li sərəncamı:

“Əlahəzrət, 30 noyabr tarixli, 975 №-li raportumuza cavab verməyə tələsirsiniz ki, mən xəyanətkar Mehdiqulu xanın arvadlarına İrana getməyə icazə verməyi öz tərəfindən maneələr tapa bilmirəm. Ona görə də istər onlara, istərsə qaçanın bacılarına, lazım gələrsə, münasib məbləğdə yol xərcləri verməklə onların getmək arzularına dərhal imkan verməyi təklif edirəm. Əgər pul yoxdursa, vergidən, ya da podpolkovnik Reutdan al. Mən Qarabağa gələndə həmin pulu qaytaracağam.

Kapitan Rüstəm bəy və onun oğlu Əsəd isə mənim gəlişimi gözləyə bilərlər”.¹⁰²

1822-ci ildə Qarabağda xanlıq ləğv edildi. Yerinə rus hərbi-inzibati komendantlıq idarəsi yarandı.

Tarixçi Mərvəzi yazır: «1235-ci ildə (1822-ci ildə) İran başçılarından Surxay xan ləzgi, Mustafa xan Şirvani və Mehdiqulu xan Cavanşir adlı üç nəfər rus təbəliyindən cana doyub, daşınması müskül olan bəzi mallarını orada qoyub, gecəyarsı üz ailələri ilə birlikdə rus işğalı altında olan yerdən Təbrizə gəldilər. Naibüssəltənə adı yuxarıda çəkilən hər üç nəfərin ödəniş hesabını çəkmək üçün Əminəddövləni sərhəd nümayəndəliyinin yanına göndərdi. Rus sərdarı onların mallarını verməkdən boyun qaçırdı və dedi: «Rusiya dövlətinin məramında xoşagənlən iş deyildir ki, qaçanların mallarını geri qaytarsınlar. Göndərilən adam heç nəyə nail olmayıb geri qayıtdı»¹⁰³.

Mehdiqulu xan ədalətli hakim idi. 1822-ci ildə Qarabağda erməni tacirləri komendant idarəsindən tənqə gəldiklərini şikayət ərizəsində belə bildirdilər: "Qarabağ Mehdiqulu xanın idarəsində olarkən, biz təklif və şikayətlərimizi ona bildirərdik. O, xalq arasında olan etibar və hörmətimizə görə bizimlə yaxşı rəftar edər, xahişimizi diqqətlə dinlər və ədalətli hökm verərdi. Rus komandirləri isə cahil kəndlilər ilə bizim aramızda heç bir fərq qoymur, nəinki komendantlar, hətta onların məmurları belə bizi istədikləri kimi təhqir edir, heç bir səbəb olmadan məhkəməsiz, sorğu-sualsız, yaşımıza, xidmət və sədaqətimizə baxmayaraq bədən cəzasına məruz qalırlıq, yəni döyülürük"¹⁰⁴.

Çar hökuməti işğal rejimini gücləndirir, xanlığın ərazisində möhkəmlənmək məqsədi ilə yerli müsəlman hakim təbəqənin iqtisadi mövqelərini zəiflətməyə, əksinə üzünə arxa sandığı erməniləri - üstün mövqeyə çıxarmağa çalışırdı. Xanlıq ləğv edildikdən sonra Şimali Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, burada da komendant idarə üsulu yaradılmış, o, Hərbi-müsəlman dairəsinin (mərkəz Şuşa) tərkibinə daxil edilmişdi. Bu dövrdə Rusiya qoşunlarının işğalçılıq əməliyyatlarında iştirak edən və əslən erməni olan general-leytenant V.Q.Mədətov (1782-1829)

Mehdiqulu xanı qaçaq salandan sonra Qarabağda sözlün əsl mənasında erməni-Rusiya müstəmləkə rejimi yaratmışdı.

Mehdiqulu xan 1822-ci ildən 1825-ci ilədək İranda, əvvəlcə İrəvan şəhərində, sonra Gərgər qəsəbəsində yaşadı. Bir an olsa da, Qarabağı unutmayıb, şahzadə Abbas Mirzəni ruslara qarşı savaşa təhrik etdi.

Mehdiqulu xan Şeyxülümük mirzənin yanında qulluq edirdi. İran tarixçiləri yazırlar: «Şahın arvadının qardaşı olan Mehdiqulu xan Qarabağa bitişik olan Gərgər qəsəbəsində maskunlaşdı.

İkinci Rusiya-İran müharibəsində, bir sıra döyüşlərdən sonra Abbas Mirzəyə xəbər gəldi ki, iki komandirin rəhbərliyi ilə min nəfər rus əsgəri Həməzə çəməlinə toplaşmışdır. Yaranmış belə vəziyyətdə Naibüssəltənə Gürcüstan valisi Aleksandr Mirzəni bir neçə ordu ilə Şəki və Şirvan tərəfə göndərib o nahiyədə olan rusları qırıb qurtarması üçün lazımı göstərişləri verdi.

Digər tərəfdən Məhəmməd xan Qaragözlü, Mehdiqulu xan Cavanşir və Əmir xan Sərdarı 15 min nəfərlik qoşunla Mehri və Qapanat mahalı yolu ilə gəndərəək özünü başqa tədərikle Qarabağ mahalına tərəf yollandı»¹⁰⁵.

1825-ci ildə Abbas Mirzə çoxsaylı qoşunla Qarabağa girdi. Şuşanı mühasirəyə aldılar. Möhkəm qala olan Şuşa mühasirəyə tab gətirdi.

1826-cı ildə rus qoşunu əks hücumə keçdi. Abbas Mirzə Mehdiqulu xanı Şuşanın mühasirəsini davam etdirməkdə qoyub Gəncəyə tərəf getdi. Orada məğlub olub, geri çəkildi. Mehdiqulu xan da şahzadəyə qoşulub, Arazi keçdi.

Mehdiqulu xanın Abbas Mirzə ilə arası dəydi. Yaxınlarından Şuşaya, Tiflisə göndərib qayıtmasına şərait yaradılmasını istədi.

Paskeviç-imperator Nikolaya General-adyutant Paskeviçin raportu:

"Əlahəzrətin ən mərhəmətli rəspitini almağı xoşbəxtçilik sayıram. Sizin tərəfinizdən mənə izhar edilən mərhəməti, pad-

şah, təsvir etməyə söz tapa bilmirəm. Mənim ömrüm bunun üçün çatmaz, eyni zamanda Əlahəzrətin əmri ilə baş qərarğah rəisi, general adyutant Dibiçin hərbi əməliyyat barədə fikrini bildirmişəm. Bu fikir yerli şəraitə tamamilə uyğundur və o, Əlahəzrətə təqdim etməyə fikirləşdiyim təssəvvürlərimdə olduğu kimidir.

Lakin indi həmin planın nə vaxt həyata keçiriləcəyini bilmir. General Yermolov mənə yazır ki, Tiflisdə gələndən sonra o bu barədə mənimlə məşğul olacaq. Lakin vaxt gədir, bizim qoşunlarımız üçün o, olduqca təhlükəlidir. Yay isə yaxınlaşdıqca Yelizavetpol dövrünün inamını mərhəmətli İmperator həzrətinə təqdim etməyə xoşbəxtlik sayıram.

General-adyutant Paskeviç 11 dekabr 1826-cı il Tiflis.

1)...?

2)...

3)...

4)...

5) General-mayor, qarabağlı Mehdiqulu xan həmişə Rusiyaya möhkəm sədaqətli olmuşdur. Knyaz Mədatov Qarabağa rəis təyin edildiyindən sonra çox təhqirlərə məruz qalmışdır. Bu barədə Mehdiqulu xan İran şahına açıqcasına bildirir: Əvvəlcə knyaz Mədatov onu Sibirə sürgünlə qorxudurdu. Buna görə xan tərəfindən ona mülk və kəndlilər hədiyyə verilmişdir. Sonra onu tamamilə məhv etmək istəyəcək onu zəhərləməyə gizli məqsədlə adamlar göndərmişdir və bu iş baş tutmayanda Şuşa tatarı Nəsirə gecə vaxtı polkovnik Cəfərqulu ağaya atəş etməyi əmr etmişdi. Cəfərqulu ağa yaralanmışdı. Bu cinayətkar hərəkəti knyaz Mədatov xanın əyağına yazmış və onun yaxın adamlarına əmr etmişdi ona desinlər ki, Mehdiqulu xan tutulub, Sibirə göndəriləcək. Xan özünü dediyi kimi rusların əlində olsa da, Mədatov onu çox asanlıqla tuta bilirdi. Lakin görünməyi kimi sübut-dəlildən qorxurdu ki, xan birdən bütün hərəkətlərini üzə çıxarar. Mehdiqulu xan şahın yanınca gəlib, bütün yuxarıda deyilənləri açıq danışdı və üzr istədi ki, rus hökumətini uzun müddət başqa düşməyib.

6) Mehdiqulu xan gedəndən sonra məlumat aldım ki, olduqca əhəmiyyətli gətirən bir çox kəndlər saxta sənədlərə görə dövlət təsisatından çıxıb, şəxsi əllərə keçmiş və indi də onlarda qalır".¹⁰⁶

***

Mehdiqulu xan 1827-ci ildə Qarabağa qayıtdı. Torpaqlarının bölünüb, paylanmasına etiraz etdi. Dövlət idarələrinə və məhkəmələrə baş çəkdi. Qaçmasının səbəbini açıqladı. Knyaz İ.N.Abxazova 1827-ci ildə yazdığı diləkçəsində bildirdirdi: "...mən Tərtərə yollanıb, orada bir neçə nəfər taparaq, onlara öz vəziyyətimi izah etmək üçün Tiflisə getməyi qərara aldım. Lakin mənə Tərtərə buraxmamaq və Qarabağdan qovulmaq əmrilə ardınca göndərilmiş Məlik Vanya mənə çatdı və ehtiyat edərək İrəvana yola düşdüm. Əslində mənə Qarabağdan getmək lazım deyildi".¹⁰⁷

Mehdiqulu xan bir neçə il çalışdıqdan sonra bir neçə para kəndlərini, obalarını, torpaqlarını, rəisyyat və rəncbərlərinin bir hissəsini əlinə alıb sakit yaşamını sürdü.

Qarabağın sonuncu xanı general-mayor Mehdiqulu xan Sarıcalı-Cavanşir 1845-ci ildə Ağcabədidə ov ovlayarkən atdan yıxılıb, vəfat etmişdir.

Mehdiqulu xan adil, aqıl və səxavətli hakim olmuşdur. Tərixçilərin söylədiklərindən:

***

Yazın qırxbeşi imiş. El yaylağa köçürmüş. Mehdiqulu xan əyləşib köç-döş büsətinə tamaşa edirmiş. Baxır ki, bir kişi belində şələ, yanında arvad-uşağı payı-piyada dağa gedir. Nökərlərindən birini göndərib, kişiyə mal-davar, at-ulaq, ev-əşik həş-hüşü verilməsini tapşırır. Nökərlər buyruğu yerinə yetirirlər. Kişi gəlib, keçir. Xan baxır ki, köç bir az qolaydır (qarabağ ləhcəsində qolay zəyif mənasında işlənir- müəlliflər). Kişini yenidən geri çağırtdırır.

Mehdiqulu xan bu dəfə özü götürüb, bir siyahı tutur. Bir sürü sağmalla, subaylı, qoçlu qoyun, bir neçə sağmal inək, iki baş ayqır, üç baş bəygir, iki alaçıq, məfrəş, qab-qacaq, qərəz, köç üçün nə lazımsa yazır. Nökər gedib, yazılanları hazırlar. Kişini köç dəsgahı ilə yola salırlar. Mehdiqulu xan baxıb deyir:

- Köç belə olar, e!..

***

1825-ci ildə Mehdiqulu xan Abbas Mirzə ilə Şuşaya gəlir. Şəhəri mühasirəyə alırlar. Şəhərin müdafiəsi əsasən rusların və ermənilərin əlində idi. Mehdiqulu xan Xaçın mahalının Sarıkeş kəndindən olan yüzbaşı Sarıxan bəy İxanovu bir neçə bəylə şəhər əhli ilə danışıqlara göndərir. İxanov Abbas Mirzənin və Mehdiqulu xanın sifarişini onlara çatdırdıqdan sonra gizlicə pıçıldadı:

-Uşaqlar, məhkəmə dayanın, qızılbaşların (iranlıların) arxası boşdu, köməkləri yoxdu!

Bəylərdən biri Sarıxan yüzbaşının pıçıltısını Mehdiqulu xana söylədi. Mehdiqulu xan cəllad çağırıb Sarıxan yüzbaşının dilinin kəsilməsini buyurdu. Cəfərqulu bəy Fətəli xan oğlu Həli-Dünbili, Məcnun bəy Vəli bəy oğlu Tumaslı və başqaları xanın əyağına yığılıb, Sarıxan yüzbaşını qurtardılar.

***

Bir gün şahzadə Abbas Mirzə Mehdiqulu xanı şəhər əhli ilə danışıqlara göndərir. Şəhərin müdafiəsi əsasən rusların və ermənilərin əlində idi. Xan bir-iki nəfər iranlı ilə qalaya yaxınlaşır. Ağa bəy Kələntərovu yanına çağırtdırır. Ağa bəy öncə ruslardan qorxub, etiraz edir. Ruslar ona iki nəfər (kapitan Qudoviçi və Fonkloqini) qoşub, danışığa yollayırlar. Kələntərov danışığa gələrkən Mehdiqulu xan hirsələnir:

-Köpəkoğlunun diğəsi, utanmırsız, nə tez çöreyimi yaddan çıxardınız! Mənə güllə atırsınız hələ bir! Dayanın, Şuşanı alan kimi gönlünüzü soyduracağam.

Ağa bəy Kələntərov dizi əsə-əsə qayıdır ki, xan, başına fırılanım, nə sənin çöreyini unutmuşuq, nə də sənə güllə atırıq. Sən bu iranlılara qoşulub, bizi güllələyirsən. Onlar bura dədə-babalarının qisasını almağa gəlirlər. Gəl qayıt yurd-yuvana, biz də sənə kömək edək. İstəsən lap ayaqyalın, başıaçıq imperatorun yanına gedib, səni bağışladaq!

Mehdiqulu xan Ağa bəyə təsəvvüflərini deməyib, geri qayıdır.

***

Mehdiqulu xan məşvərət zamanı taktik planlar irəli sürüb, şəhəri tez almaq istəyirdi. Səhəri günü İran sərkərdəsi Əmir xan Şamqulu ağa oğlu Dəvəli-Qacar və Abbas Mirzə bildiklərini edirdilər. Əlləri tez-tez boşda qaldığından Mehdiqulu xan hirsələnib deyirdi:

-Qacar, qacar, oğulsan gəl, bunlarla bacar! Bildiklərini bəbələrinə vermirlər.

Orasını qeyd edək ki, Mehdiqulu xan ana tərəfdən qacar idi. Anası Xurşidbanu bəyim II Şahverdi xan Ziyadoğlu-Qacarin qızıydı.

***

1832-ci ildə Şirvan xanı Mustafa xan İrandan, qaçqınlıqda yaşadığı Şəkərli kəndindən vətəna döndür. Onu Tiflisə göndərirlər. Yönlü Şuşada Mehdiqulu xanın qonağı olur. Dost-tanış, Qarabağın adlı-sanlı bəyləri yığılır. Yeyib-içəndən sonra Mustafa xan söhbət əsnasında soruşur ki, Qarabağ bəyləri niyə bir-birini qırırlar? Günah kimdədi, Mehdiqulu xanda və ya bəylərdə?

Mehdiqulu xan deyir:

-Mən qarabağlı deyiləm, qarabağlı olsaydım mənə qarşı bu həllər baş verməzdi. Xanlıq çağında süfrəmin qırağında aylaşənlər indi mənə kəllə atırlar.

Kapitan İsmayıl bəy Murad bəy oğlu yerindən söz atdı:

-Sən özünü qarabağlı saymırsansa, biz də səni qarabağlı

hesab etmirik!

Mehdiqulu xan hirsələnib, qayıtdı:

- Qatırçı bəy olanda əlbəttə, məni saymaz!..

***

Mehdiqulu xan Uğurlu xan Ziyadoğlu-Qacarın qızı Bədircahan bəyimi, Mehralı bəy Sarıcalı-Cavanşirin qızı Xanxanım ağa bəyimi, Əhməd ağa Qaraçorlunun qızı Saray xanımı, Dərvişbəyovlardan Sənəm xanımı, qardaşı Məhəmmədhasən ağanın (vəfat edəndən sonra) arvadı Məhşərəf bəyim Əhməd xan qızı Dünbilini almışdı. Yalnız Bədircahan bəyimdən Xurşidbanu bəyim adlı bir qızı olmuşdu.

Şirin bəy Kəbirli

Şirin bəy Qasım bəy oğlu 1772-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. İbrahimxəlil xan Cavanşirə, sonra Mehdiqulu xana xidmət etmişdi. 1822-ci ildə xan İrana qaçandan sonra ruslara qulluq göstərmişdi. Poruçik rütbəsi almışdı.¹⁰⁸

Şirin bəy Karyaginın başçılıq etdiyi alayın tərkibində Rusiya-İran müharibələrində iştirak etmişdi. O, döyüşlərdə həmişə öz cəsarəti və hünəri ilə seçilirdi. Alay rəhbərliyi həmişə onun bu cəsarətini yüksək qiymətləndirirdi. Şirin bəy kəşfiyyətçi kimi də çar ordusuna xeyli xidmət göstərmişdi. Ona Abbas Mirzə Qovanlı-Qacarın ordusunu izləmək vəzifəsi tapşırılmışdı.

Qacar dövləti Rusiya ilə müharibəyə hazırlaşaraq Qarabağı Rusiyaya qarşı birgə çıxışa cəlb etmək məqsədilə öz nümayəndələrini buraya göndərirdi. Xan həmin adamları çar nümayəndələrinə verdi. Fətəli şah müharibə etmək üçün qoşun hazırladı. Cənubi Qafqazın hər yerinə şahın Qarabağ və Gürcüstan üzərinə yerimək niyyətindən xəbər verən, xanlardan itaət və kömək göstərilməsini tələb edən fərman göndərildi. O yazırdı ki, taxt-tac varisi Abbas Mirzənin 50 minlik ordusu Rusiyaya birləşdirilmiş vilayətləri qo-

parıb almaq üçün Cənubi Qafqaza yeridiləcəkdir. Kızıyaradək bütün ölkələri "kafir rüslardan" təmizləyəcəyinə loğvalıqla bəyan etmiş şahın özü də başlıca qüvvələrlə birlikdə Abbas Mirzənin qoşunlarının ardınca hərəkət etməyə hazırlaşdı.

1804-cü ilin mayında Fətəli şah başda olmaqla İranın yuxarı feodal təbəqələri rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan çıxarılmasını tələb etdi. Tələb rədd olundu və 1804-cü il iyulun 10-da Rusiya ilə İran arasında diplomatik əlaqələr kəsildi, 10 il davam etmiş Rusiya-İran müharibəsi başlandı. Azərbaycanın yerli əhalisinin Rusiya-İran müharibəsinə münasibəti eyni cür deyildi. Azərbaycanın bəzi feodal hakimləri, habelə feodalların da bir hissəsi öz hakimiyyətlərini itirməkdən qorxaraq, müharibəyə öz xilaskarı kimi baxır və şah İranın qalib gələcəyi təqdirdə öz hakimiyyətlərini saxlayaçaqlarını düşünərək, ona kömək etməyə hazır idilər və imkan daxilində kömək göstərirdilər. Həm daxilə, həm də xaricdən törədilən sonsuz müharibələrdən xilas yolu axtaran və bunu Rusiyanın sayəsində əldə edə biləcəyini zənn edən əhəlinin bir hissəsi isə rus qoşunlarına kömək göstərmək istəyirdi. Ümumiyyətlə isə əhali nə İranın, nə də Rusiyanın istilasına məruz qalmaq istəmir, öz xanlarına müraciət edərək, istiləçilərə qarşı mübarizədə onlara hər cür kömək göstərməyi vəd edirdilər.

1805-ci il yay kompaniyasının gedişində İran qoşunları iyulun ortalarında Qarabağa soxuldular və onu talan etdilər. "Hələ bu yaxınlardakı lələzər torpaqlar olan hər yerdə indi ancaq kəndlərin xarabalıqları, geniş tut bağlarının qalıqları, bir də atılmış və baxımsız qalmış tarlalar görünürdü".

Pirqulu xan Şəmbayət-Qacar Əsgəranı tutdu və Qarabağın içərilərinə irəlilədi. 1805-ci ilin iyulun 26-da şah qoşunları, polkovnik Karyagin başda olmaqla əzsaylı rus qarnizonunun yerləşdiyi Şahbulağı mühasirəyə aldılar. Abbas Mirzə qalanın təslim olmasını tələb etdi. Karyagin vəziyyətin çıxılmazlığını görürək, qalanı iyulun 8-də təslim etməyə razılaşdı, özü isə iyulun 7-nə keçən gecə dastəsi ilə düşmənin xəbəri olmadan

qalanı tərk etdi. Abbas Mirzə rus dəstəsinin gizlicə oradan çıxmasını bilən kimi onu təqib etməyə başladı, lakin ona hücum etməyə cürət etmədi. Şahbulağıdan şimaldakı Muxrat qəsridə dayanmış Karyagina kömək gələndə şah qoşunları geri çəkildilər. Karyaginın dəstəsi Gəncəyə gəldi və burada Kotlyarevskinin dəstəsi ilə birləşdi.

Şirin bəyin törəmələri Şirinbəyov soyadını daşıyırdılar.

Şirin bəyin Qəhrəman bəy, Məmmədhasən bəy adlı oğlanları vardı.

Kərbəlayı Allahyar bəy Muğanlı

Allahyar bəy Vəli ağa oğlu 1772-ci ildə Qarabağın Dəmirçihəsənli mahalının I Muğanlı obasında dünyaya göz açmışdı. O, molla yanında təhsil almışdı. İbrahimxəlil xan Sarıcalı-Cavanşirə, sonra Mehdiqulu xana xidmət etmişdi. 1804-cü ildən başlayaraq ruslara qulluq göstərmişdi. Rus üsul-idarəsi dönməndə orduda xidmət etmişdi.

1806-cı ilin yazında İran qoşunları yenidən fəallaşdı. Napoleonun vəd etdiyi kömək burada az rol oynamadı. İran qoşunları Araxı keçərək Qarabağa yeridi.

İyunun 8-də Rusiya və İran qoşunları arasında 1806-cı ildə ilk silahlı toqquşması baş verdi. Şahbulağı və Əsgəran arasında, Ağdamda rus dəstəsi 4000-lik İran döyüşçüsü ilə qarşılaşdı. Rus dəstəsi İran qoşununu sıxışdırdı və Əsgəranı tutaraq, Şuşaya doğru irəlilədi.

Cənubi Azərbaycan valisi və şimaldakı Qacar ordusunun komandanı Abbas Mirzə Qovanlı-Qacar İbrahimxəlil xanı öz tərəfinə çəkmək üçün elçilərini onun yanına göndərdi. Bu dövrdə Şuşada yerləşən mayor Lisaneviçin başçılıq etdiyi rus qarnizonunun azlığı üzündən İbrahimxəlil xan xanlığın var-yoxdan çıxarılmasına yol verməmək üçün əvvəlcədən Lisaneviçlə razılaşaraq, rus qoşunları gəlib çıxanadək iranlılarla mülayim rəftar etməyi qərara aldı. Rus qoşunlarının gəlib çıxmasının xeyli gecikməsi İran qoşunlarının lap qalaya yaxınlaşmasına səbəb oldu. İb-

rahimxəlil xan öz ailəsinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün onu Şuşa qalası yaxınlığındakı Xankəndinə köçürdü. XIX əsrin birinci yarısında yaşamış Azərbaycan tarixçisinin yazdığı kimi, "bəzi bədnəyyətli adamlar xanı mayora elə şərəfləmişdilər ki, mayor gecə ikən bir dəstə döyüşçü ilə onun məskəninə yollandı, burada fələyin zalım hökmü ilə İbrahim xan bəzi ailə üzvləri və yaxın adamları ilə birlikdə öldürüldü". Bu qətl çar zabıtlarının müstəmləkəçi vəhşiliyini səciyyələndirən parlaq misaldır. Belə yolla həm tərəddüd edən feodallar, həm də əhali ruslardan uzaqlaşdırıldı. Allahyar ağa ətrafındakı Muğanlı bölmələri ilə rus üsul-idarəsi rəhbərlərinə üz tutdu və orduda vəzifə aldı.

Həmin günlərdə 1806-cı ilin hərbi əməliyyatların yay kampaniyası qızışmışdı. Abbas Mirzənin qoşunları Qarabağ və Şirvanda idi, gürcü şahzadəsi Aleksandr başda olmaqla 15 minlik digər ordu isə İyunun sonlarında Gəncənin 45 km-liyində düşərgə salmışdı. Şahzadə Tiflis, Qarakilsə və Gəncə istiqamətləri ilə Gürcüstana girməyə hazırlaşdı.

Allahyar ağa 1828-ci ildə çar ordusunda sədaqətə xidmət etdi.

Allahyar ağa müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Allahyar bəy mülkədar idi. Qardaşları ilə birlikdə torpaq və rəiyyətlərə yiyəlik edirdi.

Kərbəlayı Allahyar bəyin Vəli ağa, Allahverdi bəy və Əli bəy adlı oğulları var idi.

Səfərəli bəy Kəbirli

Səfərəli bəy Əli bəy oğlu 1773-cü ildə Kəbirli elinin Əlibəyli qışlağında doğulmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Mehdiqulu xana xidmət etmişdi. Sonra ruslara qulluq göstərmişdi. Öncə praporşik, sonra 1820-ci il mart ayının 31-də Yermolovun əmiri ilə poruçik rütbəsi almışdı.¹⁰⁹

Səfərəli bəy 1826-cı ildə ruslar tərəfindən tutulmuş, bir neçə ay ev dustağı olmuşdu.

İbrahimbəyli yazır: "Şuşa qalasının müdafiəsində Qarabağ

sakinləri, rus ordusunun zabitləri polkovnik Məhəmmədqasim ağa, mayor İmamqulu ağa, kapitan İsmayıl bəy, poruçik Məlik Osip Bəylərov, poruçik Səfərəli bəy öz hərbi dəstələri ilə iştirak edirdilər. Onların hamısı "İran müharibəsinə görə" gümüş medalı ilə təltif edildilər. Səfərəli bəy oğlu Məmmədulu bəylə rus qoşunlarında ilk vaxtlardan döyüşürdülər. 1826-cı il iyulun 17-də Səfərəli bəyi ona diri təltif edənə 1000 çervon verməyi vəd edən Abbas Mirzəyə təslim etmişdilər. Səfərəli bəy və oğlu bir kürd qadının köməyi ilə asirlikdən qaçmışdı.¹¹⁰

Səfərəli bəy 1826-cı ildən sonra, rus İsul-idarəsi dönmində Zəngəzur mahalının naibi olmuşdu. Hal kəndində yaşayırdı.

Səfərəli bəyin törəmələri Səfərəlibəyov soyadını daşıyırlar.

Səfərəli bəyin Məhəmmədqulu bəy, Abbasqulu bəy, Əli bəy, Xanlar bəy adlı oğulları, bir neçə qızı vardı.

Xanlar ağa Sarıcalı-Cavanşir

İbrahimxəlil xanın beşinci oğlu Xanlar ağa 1775-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. (Anası Bika ağa Məhəmməd Nut-sal xan Avarın qızı idi). Saray təhsili almışdı. Qarabağ xanlığının siyasi yaşamında sərkərdə kimi önəmli rol oynamışdı. Kürəkçay traktatının nəticələrinə görə polkovnik rütbəsi almışdı.¹¹¹

Xanlar ağa atasının hakimiyyəti dönməsində qoşun başçısı, sərkərdə idi. Əsasən Qaraçorlu mahalını, Hacısamli nəhiyəsini idarə edirdi. Bir çox döyüşlərdə iştirak etmişdi. Saray intiriqaları nəticəsində onu böyük qardaşı Məhəmmədhasən ağaya qarşı istifadə etmək istədilər. O, bu işə razı olmadı.

Xanlar ağa böyük mülkədar idi. Lənbəran, Daşbulaq, Kövük, Bazarkənd, Damğalı adlı kəndləri, Hacısamli, Nəzirli, Cinli və Binələr (Malbinəsi, Qoyunbinəsi) adlı obaları vardı.

Xanlar ağa 1831-ci ildə vəfat edib.

Xanlar ağanın övladı olmayıb.

İmamqulu ağa Ziyadoğlu-Qacar

İmamqulu ağa Rəhim xan oğlu 1775-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdu. Atası ilə Qarabağa sığınmışdı. İbrahimxəlil xana, Mehdiqulu xana və ruslara xidmət etmişdi. Mayor rütbəsi almışdı.

İbrahimbəyli yazır: "Şuşa qalasının müdafisində Qarabağ sakinləri, rus ordusunun zabitləri polkovnik Məhəmmədqasim ağa, mayor İmamqulu ağa, kapitan İsmayıl bəy, poruçik Məlik Osip Bəylərov, poruçik Səfərəli bəy öz hərbi dəstələri ilə iştirak edirdilər. Onların hamısı "İran müharibəsinə görə" gümüş medalı ilə təltif edildilər"¹¹².

İmamqulu ağa Molla Pənah Vaqifin dul qalmış arvadı Qız-xanım xanım Dərbənd bəy qızı Cinli ilə evlənmişdi. Kəlbəli ağa, Xankişi ağa, Paşa ağa, Süleyman ağa və Həsən ağa adlı oğulları vardı.

Məhəmmədəli bəy Xıdırli-Otuziki

Məhəmmədəli bəy Hacı Lazım bəy oğlu 1782-ci ildə Otuziki elinin Xıdırli obasında anadan olmuşdu. O, Otuziki elinin seçkin bəylərindən sayılırdı. Bir çox döyüşlərdə ad-san qazanmışdı. Xıdırli obasının yüzbaşısı idi. Bir müddət Şuşa qalasının komendantı olmuşdu. Rus ordusunda xidmət etmişdi. Soltanbud yaxınlığında, Qırçı qışlağında Troitski polkunda qulluqda idi. Poruçik rütbəsi almışdı.

Məhəmmədəli bəy 1812-ci ildə İran qoşunları ilə atışmada həlak oldu.

Məhəmmədəli bəy Ayna xanım ilə yaşam qurmuşdu. Kərim bəy adlı oğlu vardı.

Məhəmməd bəy Xıdırli-Otuziki

Məhəmməd bəy Hacı Lazım bəy oğlu 1784-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Otuziki elinin minbaşısı və mahalın naibi idi. Şuşa qalasının qalabəyisi də olmuşdu. Rus İsul-idarə-

si dönəmində məmur işləmişdi. Praporşik, sonra da poruçik rüt-bələrini daşmışdı.

Məhəmməd bəyin Abdulla bəy, Nəcəfqulu bəy, Abbasqulu bəy və İsmayıl bəy adlı oğulları vardı.¹¹³

Qasım bəy Sarıcalı-Cavanşir

Qasım bəy Əli bəy oğlu Zakir 1784-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Mükəmməl mədrəsə təhsili görmüşdür. Mehdiqulu xana xidmət etmişdir. Xan onun xidmətlərini dəyərləndirib Xındırstan obasını mülk vermişdir.

Qasım bəy Zakir XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən qüdrətli nümayəndələrindən biridir. Ədəbiyyat tariximizdə o incə ruhlu lirik şair, dövrümüzün ictimai eyiblərini tənqid və ifşa edən satirik, nəhayət, yüksək əxlaqi-tərbiyəvi fikirlər əsliyan mənzum hekayələr və təmsillər müəllifi kimi tanınmışdır. Qasım bəy Zakir yaradıcılığa gənc yaşda başlamış, ilk şerlərini dəhi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin ədəbi təsiri ilə yazmışdır. Biliyi və ədəbi təcrübəsi çoxaldıqca o, klassik və müasir ədəbiyyatla yaradıcılıq əlaqələrini gücləndirmiş, Molla Pənah Vaqif, Abdulla Abdulla Cənab oğlu, Baba bəy Şakir kimi şairlərin sənətkarlığından bəhrələnməklə özünün poetik üslubunu müəyyənləşdirmişdir.

Zakir ilk təhsilini Şuşada mollaxanada almış, ərəb, fars, dillərini öyrənmişdir. Bu dilləri bilməsi ona Yaxın Şərqi Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz kimi məşhur söz ustalarının əsərləri ilə tanış olmaq imkanı vermişdir. Zakir mollaxananda oxuduğu illərdə adları çəkilən sənətkarların bədii irsini oxuyub öyrənmişdir. Şairin yeniyetməliyi və gəncliyi Qarabağda baş vermiş siyasi-hərbi hadisələr dövrünə təsadüf edir. 1795-ci ildə Qacarın Qarabağa hücum edib Şuşanı mühasirədə saxlaması, əhəlinin şəhəri mərdliklə müdafiə etməsi, bundan iki il sonra Qacarın Şuşada qətli, şair Molla Pənah Vaqifin öz oğlu ilə birlikdə Cidır düzündə öldürülməsi, XIX əsrin əvvəllərində İbrahimxəlil xanın Qarabağda vəhşicəsinə güllələnməsi və s. onun

yeniyetməlik və ilk gənclik illərində gördüyü hadisələr, eşitdiyi əhvalatlar idi. Bu hadisələr onun dünya görüşünün formalaşmasında öz təsirini göstərmişdir. Qarabağ xanlığı Rusiyanın idarəçiliyinə keçdikdən sonra Zakir çar ordusunun Qafqaz müsəlman könüllü atlı dəstəsinə qoşulmuş, 1806-1813, 1826-1828-ci illərin Rusiya-İran müharibələrində iştirak etmişdir. O, Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi İran qoşununa qarşı vuruşan dəstənin tərkibində olmuş, döyüşlərdə fərqləndiyinə görə 1828-ci ildə gümüş medalla təltif edilmişdir. 1829-cu ildə Zakirin oğlu xəstələnib vəfat edir. Bu hadisə şairi dərindən kədərləndirir, onun şəx qəddini əyir. Bu münasibətlə yazdığı bir şerində Zakir oğlunun ölümündən doğan iztirablarını təsvir edərək bildirir ki, həmişə Yaqub kimi qəm çəkirəm, Yusifin gedişindən dəli kimiyəm. Şam kimi yanırım, təkə gecələr yox, gündüzlər də yanırım.

Zakir 1830-cu ildə könüllü polis dəstələrinin tərkibində müxtəlif müharibələrdə və döyüşlərdə keçirən Qasım bəy Zakir 30-cu illərin sonlarında tamam təsərrüfatçılıqla məşğul olmağa başlayır. O, ilin yay fəslini Şuşada, qalan fəsilərini isə Xurşidbanu Natəvanın atası Mehdiqulu xanın ona bağışladığı Xındırstan kəndində keçirirdi.

Zakir məbasirləri arasında dərin hörmət və böyük nüfuz qazanmışdı. Azərbaycanın Mirzə Fətəli Axundzadə, İsmayıl bəy Qutqaşını, Baba bəy Şakir, Xurşidbanu Natəvan kimi tanınmış ziyalıları, habelə gürcü knyazı İliko Orbeliani, Bakı general-qubernatoru Mixail Kolyubakin onun məktublaşdığı, əlaqə saxladığı məşhur şəxsiyyətlər idi. Lakin Zakiri sevməyənlər, onun paxılığını çəkənlər də var idi. Qarabağda öz fitnə-fəsadları ilə ad çıxarmış Cəfərqulu xan Nəva, Şuşa qazisi Mirzə Əbülqasim, yerli çar hakimi Konstantin Tarxan-Mouravov onun qəddar düşmənləri idilər. Zakirin satirik tənqidinə hədəf olmuş bu adamlar şairi dövlət yanında etibardan salıb tutdurmaq üçün müəyyən bəhanə axır, uyğun məqam gözləyirdilər. Nəhayət belə bir bəhanə tapıldı: K.Tarxan-Mouravov Zakiri hökumətdən qaçaq düşmüş qardaşı oğlu Behbud bəy Cavanşiri evində

saxladığına görə günahlandıraraq təqib etməyə başladı. 1849-cu ilin oktyabr ayında o, böyük bir atlı-yaraqlı dəstə ilə Zakirin yaşadığı Xındırstan kəndinə hücum etdi. Şair bu dəstənin Behbud bəyi axtarmaq üçün gəldiyini güman edirdi. Ona görə oğlu Nəcəfqulu bəylə qardaşı oğlu İskəndər bəyi həmin dəstəni qarşılaşmağa göndərdi. Lakin Tarxan-Mouravov onları öz düşüncəsi ilə qarşıladı: onları Behbud bəyə köməkçi olmaqla ittihamlandıraraq hər ikisini həbs etdi və Şuşa qalasındakı həbsxanaya göndərdi. Həmin gün Zakirin özünü də ailə üzvləri və yaxın qohumları ilə birlikdə həbs edib Şuşaya-həbsxanaya gətirdilər. Bununla da ürəyi soyumayan Tarxan-Mouravov Xındırstan kəndini öz atlılarına qarət etdirdi və kənd camaatını tamamilə yoxsul vəziyyətə saldı. Həbsxanada olarkən şair bir neçə dəfə yuxarı hökumət dairələrinə məktubla qanunsuz tutulduğunu yazıb bildirsə də onun şikayətlərinə ədalətli cavab verilmədi. Şair bir ilə qədər Şuşa həbsxanasında qaldıqdan sonra mühakimə olunmadan Bakıya sürgün edildi. Nəcəfqulu bəylə qardaşı oğlu İsgəndər bəyi isə Tiflisə gətirib, oradan əvvəlcə Voronejə, Voronejdən isə Kaluçaya sürgün etdilər. Şairin ailəsi isə Şuşada qaldı. Bakıya gəldikdən sonra Zakir dövlət idarələrində çalışan dostlarına məktub yazıb qanunsuz həbs edildiyini bildirdi. O zaman Tiflisdə Cənibəlik idarəsində işləyən Mirzə Fətəli Axundzadə, İsmayıl bəy Qurtqaşınlı, Bakı qubernatoru Mixail Kolyubakin, Gürcü knyazı İliko Orbeliani Zakirin şikayətlərini dinləyib, sürgündən azad olmasına çalışdılar. Şair bir neçə ay Bakıda sürgün həyatı keçirdən sonra bu şəxslərin səyi nəticəsində Şuşaya qayıtdı. Lakin o, ömrünün axırındakı polis nəzarəti altında yaşadı. Oğlu və qardaşı oğlu isə 3 il Rusiyada sürgündə qaldılar.

Qasım bəy Zakir ömrünün sonlarını maddi ehtiyac və çətinliklər içində başa vurmuşdur. Hörmətli şair 1857-ci ildə Şuşada vəfat etmiş və şəhərin Mirzə Həsən qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

Qasım bəyin törəmələrindən bəziləri Xındırstanski soya-

dını daşıyırdılar. Qasım bəy bir neçə xanım ilə ailə qurmuşdu. Arvadlarından biri Qasım bəy Vəzirovun qızı idi. Əli bəy, Ağa bəy, Nəcəfqulu bəy, Sadiq bəy, Səfərəli bəy, Səhliyalı bəy, Salah bəy adlı oğulları, Nənəş xanım adlı qızı vardı.

Cəfərqulu xan Sarıcalı-Cavanşir

Cəfərqulu ağa Məhəmmədhasən ağa oğlu 1785-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Saray tərbiyəsi, saray təhsili görmüşdü. Lələsi Səfərəli bəy Əli bəy oğlu Kəbirli idi.¹¹⁴

Cəfərqulu ağa şair idi. Nəva təxəllüsü ilə qoşmalar, qəzəllər yazırdı. Sözçüləri, sənəçiləri dost tuturdu. Süfrə açanda başında alimlər, aydınlar aylaşirdi. Söz yazan çağdaşları ilə yazışırdı.

Cəfərqulu ağa Kürəkçay traktatının nəticəsinə görə polkovnik rütbəsi almışdı. Atası ilə çiyin-çiyinə xanlıq qoruyurdu. Əmisi Əbülfat xan Qarabağa hücum edəndə öz dəstəsinin başında savaş meydanına atıldı. İranlılara Qarabağ ellərini Arazdan adlatmağa imkan vermədi. Tarixçi Mirzə Camal bəy yazır: «Nəhayət, Qarabağ atlıları, polkovnik Cəfərqulu ağanın başçılığı ilə Qapan və Ordubad dağlarında Qızılbaş qoşununa çataraq, döyüşə başladılar. Dar dərələrdə, iki minə yaxın Qızılbaş süvari və piyadasını məğlub edərək, hamısını tutub soyundurdular, atlarını, şeylərini, paltarlarını aldılar.¹¹⁵

Cəfərqulu ağa babasının ölümündən sonra xanlıq öz halal haqqı kimi tələb etdi. Mehdiqulu xan ona rədd cavabı verdi. Qarabağ içində heç kimdən kömək görmədiyindən yumşaldı. Əmisdən mal-mülk istədi. Mehdiqulu xan ona 36 para kənd verdi. Cəfərqulu ağa artıq istəkdə olanda xan hirsələnib hamısını alından aldı. İş bu yerə çatanda şikayət etmək fikrinə düşdü.

Sonad: Qarabağlı Cəfərqulu ağanın təqdim etdiyi məktublardan çıxarış:

"Əlahəzrətin, bütün dünyada ədaləti, insanpərvərliyi və ləyaqəti ilə şöhrət tapan mərhəmətli böyük İmperator-Padşahın müqəddəs adı ona sadaqətə və canı-dildən xidmət edən hər bir nəsil xidmətlərinə knyaz Sisiyanovun bacçılığı ilə qabiliyyətli

Rusiya qoşunlarının Tiflisə verdiyi vaxtdan mənim mərhum atamın Əlahəzrətin mərhəməti Padşahlar Padşahı İmperatorun güclü himayəsində və təbəəliyinə bütün sədaqəti və səyi ilə iddia etməyə məcbur elədi. Elə həmin vaxtı İran şahının atama fərmanlar göndərsə də, ölkə üzərində tam hakimiyyəti ona verməsilə xanlığı versə də, Əlahəzrətin ədalətinə heyətlənən mərhum atam həmin təkliflərlə razılaşmadı və Əlahəzrət Rusiya Sarayına bütün sədaqəti xidmət üstün tutdu. Onun təcrübəsi əvvəlcə yüksək şöhrətli Rusiya qoşunlarının Gürcüstan yürüşlərində olan Sisiyanovun yanına gedən Məlik Cümşüddün məruzələrində göstərilmişdir. O vaxt Sisiyanovun yanında olan Məlik Cümşüddün vasitəsilə istənilən təminat alsın. Həmin danışıqların nəticəsi bu oldu ki, Gəncənin indiki Yelizavetpolun alınmasından sonra knyaz Sisiyanov mayor Lisaneviç mənim babam İbrahimxəlil xanı Rusiya İmperatorunun təbəəliyinə girməyə də bənd etmək üçün onun yanına elçi göndərmişdi. O vaxt başqaları da mərhum babamı İran şahına itaət etməyə dəvət etsələr də, mənim atam onlara imkan verməyərək onu özünü bütün ailəsi ilə Əlahəzrətin təbəəliyinə və itaətinə verməyə yönəltdi. Mayor Lisaneviç bunun şahididir. Sonra mənim babamın mərhum knyaz Sisiyanovla Kürəkçayda görüşü zamanı o, həm də əsas iştirak edən şəxsi idi və müqavilə bağlayandan sonra özünün daimi səyini sübut edərək öz oğlu Şükrulla ağanı amanat vermişdi. O, həm də Rusiya qoşunu qəbul edərək Şuşa qalasını Əlahəzrətin ixtiyarına vermişdi. Sisiyanov özü və başqa hərbi rəislər bunun şahidi idilər. Mərhum atam öləncə qədər Əlahəzrətə bu cür itaət və sədaqətdə qaldı. Onun ölümündən sonra isə Rusiyaya düşmənlər onu və nankor adamlar xayanət göstərməyə başladılar. Lakin mənim knyaz Sisiyanov qoşunu Şirvanə yola düşəndə mərhum atamın öyüdlərini və söylərini əməl edərək qoşun toplayıb Qarabağ sakinlərini cəzalandırdım. Bununla yanaşı knyaz Sisiyanov Əlahəzrətin səxavətli mərhəmətinin olunmasında mənə ümid verdi.

Lakin knyaz Sisiyanov olmadığı üçün düşmənlər mənim zəif

və qoca babama üstün gəldilər Onların dilə tutmaqları və yalançı təklifləri ona öz təsirini göstərdi. Lakin mən onun düşüncəsiz şəkildə etdiyi hərəkətlərinə göz yumaraq, işin sonunu gözləməyi qərara aldım, lakin bunlar da onun həyatına son qoyulmasına səbəb oldu. Babam verdiyi anda-yalnız deyim ki, mən bütün vasitələrdən istifadə etdim ki, onu bu işlərdən çəkindirirəm, lakin bunlar təsir etməyəndə mən Şuşa qarniyozunun rəisinə bu qarışıqlıq, çəşib-qalma haqqında açıb dedim və mayor Lisaneviçin gürdüylü məktubla Yelizavetpolda olan kiçik qardaşım Şükrulla ağanı ordan qaçımaq və oğurlamaq istəyini xəbərdar etdim ki, o, qaçmaq fikrindən vaz keçsin və ona gələn təkliflərdən qorxsun, ömrünün sonuna kimi Əlahəzrətin möhkəm və sarsılmaz siyasətində qalsın. Onun dalınca göndərdiyim tutmağa və komendanta verməyə çalışdım. Allah özü bilir ki, mən Əlahəzrətə bütün ədalətimlə sədaqətli olmuşam və bunu işlə, babamın bədbəxt ölümünə görə ertəsi gün camaatı sakinləşdirərək mayor Lisaneviçlə birlikdə Qarabağ atları ilə həmin vaxt qalanın qarşısında dayanan İran qoşununa qarşı çıxmağıma və düşmənin darmadağın edilməsində və qovulmasında Əlahəzrətin qoşuna kömək etməklə sübut etmişəm. General-mayor Nebolsin Qarabağ xanlığına kömək etmək üçün Əsgərənə gəlişindən sonra isə və öz atlarımla onun yanına getməklə mümkün qədər xidmət göstərmək istəmişəm, lakin mayor Lisaneviç mənə olan etibarına görə mənə qalada qalıb, idarə etməyi tapşırmışdı, özü isə mənim əmim Mehdiqulu xanla general Nebolsinlə birləşmək üçün getdi. Sonra ordan qayıdaraq qoşunla Ordubada yola düşdü, mən isə onunla birlikdə öz atlı dəstəmi onlarla birləşdirib, İran qoşunlarını darmadağın etdik və Əbil-fət xanın apardığı 3000 ailəyə qədər Qarabağ sakinini geri qaytardıq. Burada əmim Mehdiqulu xanın məndən narazılığını yada salmadan mən Əlahəzrətin qarşısında susa bilmirəm ki, mən Əlahəzrətin xan titulu ilə ona verdiyi hakimiyyətdən qəbul etməməyimlə onun itaətindən çıxmadığımı barədə məndən yazılı şəkildə tələb edəndə mən ona dilimdən kağız verdim ki, nə

qədər ki, o özü Əlahəzrətin möhkəm itaətində olacaq o vaxta qədər ki, mən ona itaətli tabe olacam və onun hakimiyyətini qəbul edəcəyəm.

Sonra mən bütün ümidlərimi Əlahəzrətin mərhəmətlərinə bağlayaraq əlihəzrətin yanına gəldim və özümü sizin mərhəmətinizə və rəhbərliyinizə tapşıraraq ümid edirəm ki, Əlahəzrətin taxt-tacı qarşısında sizin xahişinizlə mən Əlahəzrətin mərhəmətinə yaşadığım kimi qalmayacağam. Amma ki, əlihəzrət mənə nə əmr elə, mən onların hamısını yerinə yetirməyə və sizin məsləhətlərinizə görə hərəkət edərkən son damla qanıma qədər Əlahəzrətə bütün sayımla xidmət etməyə çalışacağam¹¹⁶.

***

Bu işdə Cəfərqulu ağanı ən çox dəstəkləyən Lisaneviç idi. Hər ikisi birləşib Mehdiqulu xandan qisas almaq fikrinə düşdülər.

1808-ci ildə Qafqaza qraf I.V. Qudoviç vali təyin edildilər. Cəfərqulu ağa Tiflisə gəldi. Vəliəhdlik hüququnun bərpa olunmasını istədi. Ona babasının, çarın fərmanlarını göstərdilər. Mülkiyyət hüququnu tələb edəndə xana yazdılar ki, Cəfərqulu ağanın mal-mülk istəyi təmin olunsun. Xan qrafa bilgi verdi ki, Cəfərqulu ağa məhdudyyətsiz amirlik iddiasındadır. Qraf I.V. Qudoviç «bir kilimə doqquz dəriş yerləşər, doqquz iqlimə iki padşah yerləşməz» timsalı ilə Cəfərqulu ağanı danlayıb Qarabağa yola saldı.

Cəfərqulu ağa ilə Mehdiqulu xanın incikliyi Abbas Mirzəyə çatanda məktub yazıb ağanı və onun dayağı olan Cəbrayılı elini İrana dəvət etdi. Məktub rusların əlinə düşdü. Podpolkovnik Jenkoviç Cəfərqulu ağanın və Cəbrayılı elinin minbaşısının, yüzbaşılarının tutuqlanmasına buyruq verdi.

İran tarixçiləri qeyd edirlər ki, Qaradağ hakimi Hacı Məhəmməd xan Mustoufi Cəfərqulu xanla həmkarlıq etməyə tələsdii. Onun tövsiyəsi ilə Abbas Mirzə öz xətti ilə Cəfərqulu xana məhbəbatamız bir məktub yazaraq onu həmkarlığa dəvət etdi. Məktub aparən qasid Soltanbud Əyricəsinin 15 kilometrli-

yində ruslar tərəfindən tutuldu və məsələni general Pauluççiyə çatdırdılar.

1811-ci ildə Cəfərqulu ağa tutuldu. Yaxınlarından minbaşılı Lütəfəli ağa Fuğanı ağa oğlu Cəbrayılı və başqalarını da ona qoşdular. Abbas Mirzənin məktubunu göstərdilər. Bir də ki, Böyükəli bəy Cəbrayılının kim olduğunu soruşdular. Cəfərqulu ağa Cəbrayılı elindən olan nökr və rəiyyətləri arasında belə bir adamın olmamasını bildirdi. Yalnız rəiyyətləri içində Bəyalı adında zavallı bir adamın olduğunu aydınlaşdırdı. Ondan əl çəkəndilər.

Hacı Ağalar xan Cavanşir

Ağalar bəy Qasım bəy oğlu Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Böyüyüb özünü tanıyandan savaşa sənəti ilə məşğul idi. Qardaşları Hacı Bəylər bəy və Rüstəm bəylə bərabər Mehdiqulu xana xidmət edirdi. Xan bu qardaşların xətrini çox istəyirdi. Onlara Qarabağ ərazisində bəs deyince mülk vermişdi. Müqəddəs Məkkəyi-mükkərrəmi ziyarət etmişdi.

Hacı Ağalar bəy Zabux, Şəki, Qarakilsə, Əngələvüd, Daşkənd, Qubadlı, Yuxarı Hal kəndlərinin, Hacıağalarbəyli, Şükür-Muğanlı, Bərgüşadlı, Əliyanlı, Tatar, Tatarlı, Xocamusaqlı, Eyvazsərkarlı, Zodmanlı, Çullu obalarının ziyəsi idi.

Hacı Ağalar bəy 1810-cu il olaylarında atası Qasım bəylə bərabər Abbas Mirzənin qoşunlarına qarşı göstərdiyi şayələrə görə ruslar tərəfindən kapitan çini ilə öhdüllənmişdi.

Hacı Ağalar bəy xanlıq dönəmində Sisyan, Tatev, Bərgüşad mahallarının naibi, Zəngəzur ellərinin kələntəri olmuşdu.

1822-ci ildə sonuncu Qarabağ hakimi Mehdiqulu xan Cavanşir İrana qaçandan sonra yaxınları gözəndən salındı. Hacı Ağalar bəyi tutub. Rusiyanın dərinliklərinə sürgün etmək istədilər. Lakin bir təhər aradan çıxmağı bacardı.

1826-cı ildə Hacı Ağalar bəy Şuşada ruslara qarşı qiyam qaldırıb, İrana keçdi. Abbas Mirzə ona xan ünvanı ikram edib, ordusunun bir dəstəsinə başçı təkdi. Hacı Ağalar xan ruslara qarşı can-başla mübarizəsini davam etdirdi.

Hacı Ağalar xan qacar ordusunda Qarabağ atlı dəstəsinin sərkərdəsi idi. K.N.Smimov yazır: «İsmayıl Mirzənin rusların üzərinə hücumu Gorusun şərqindən oldu. Naxçıvan alayının süvariləri Hacı Ağaların (Qarabağ atlılarının başçısı) başçılığı altında Naxçıvan yolu ilə irəliləyib, Xinzirək və Gorus arasında rusları mühasirə etdilər. Ruslardan 6 dağ topu və 1000 nəfər əsir götürüldülər».¹¹⁷

Hacı Ağalar xan başqa bir hücumda, Həkəri çayının yaxasında, rus qoşununa xeyli ziyan vurmuş və əsir götürmüşdü. Tarixçi Mir Mehdi Xəzani bu barədə yazırdı: «Kapitan Hacı Ağalar bəy ki, mütai-Qızılbaş idi, xəbərdir olub, neçə nəfər bəyzadələrin ittifaqı ilə əkradın süvarə və piyadələri ilə gəlib, çayın bu tərəfini kəsiblər. Bir heyət ilə, iki tərəfdən macal verməyib, soldatı aralığa alıb və bazisini qılıncı öldürmüş və bəzilərini giriftari-kəməndi-üsar etmişdilər ki, onlardan bir nəfəri fəlahi olub fərar etməyə macal və məqdur olmamışdı».¹¹⁸

Bu hadisə ilə bağlı tarixçi Mirzə Yusif Qarabaği yazır: «Hacı Ağalar Xudafərin körpüsü ətrafında dayanan Abbas Mirzəyə xəbər verdi ki, qullarağası Qasım xan qoşundan bir dəstə tüfəngçi qulam və iki top götürüb, Qaradağ yolu ilə gəlib, Həkəri çayının yanında ruslara çatmış, hər iki tərəfdən qoşunlar arasında şiddətli vuruşmalar olmuşdur. Bir tərəfdən qızılbaşlar, digər tərəfdən Hacısamlinin kürdləri və qeyri türklər, eləcə də günaşin istisi, yolların çətinliyi, ayri-üyrütlüyü ruslara mane olduğu üçün qalaya gələ bilmədilər və batolyonu suya çatdırma bilməyib, dağıldılar. Bəziləri qətl olundu və bir hissəsi də əsir düşdü...».¹¹⁹

Hacı Ağalar xan İran qoşunlarının xeyrinə bilgilər toplayırdı. Tarixçi Mirzə Yusif Qarabaği yazır: «O gecə bir nəfər ruslardan üz döndərib, qızılbaşlarla birləşən Hacı Ağalar bəy Qarabağlının yanından gəlib, rusların kənddən çıxıb harayasa naməlum bir tərəfə getdiklərini xəbər verdi. Bu xəbərdən qızılbaş qoşunlarının içərisinə qorxu və həyəcan düşdü. Qorxudan gecə qoşunun yerini dəyişdilər. O yerlərdə olan Pirsəng tapəsində

səngər qazıb, vuruşu gözləyirdilər. Səhbə yaxın ayırı bir xəbər gəldi ki, ruslar öz qoşunları ilə birləşmək üçün Şuşa qalasına tərəf getdilər».¹²⁰

Abbas Mirzə 1826-cı ildə Azərbaycanda yürüşdə olarkən, Bərgüşad mahalında Hacı Ağalar xangildə qonaq qalmışdı. Tarixçi Mirzə Yusif yazır: «Abbas Mirzə bu şad xəbəri eşitdikdən sonra ordunu ordaca qoyub, Gorunruz (Qazıdağ - müəlliflər) kəndinə gəldi. Burda ölən və əsir düşən rusların, başçıları ilə birlikdə, sayı 300 nəfər idi. Əsirlərin içərisində pokovnik Nazimov və mayor Kovalenski də var idi. Abbas Mirzə onları Gorunruz kəndinə Hacı Ağaların yanına qonaq gətirdi».¹²¹

İran tarixçisi Əminə Pakrəvan Hacı Ağalar haqqında bilgi verir. Nədənsə onun adını qardaşının adıyla qarışdırıb, Hacı Bəylər kimi qeyd edir. Cahangir Mirzənin «Tarixi no» adlı əsərində Hacı Ağalar gətirdiyi halda Pakrəvan yanlışlığa yol vermişdir. O, yazır: «Şahzadənin ordusunun bulunduğu makana yaxın bir yerdə Hacı Bəylər (səhbət Hacı Ağalar xandan gedir - müəlliflər) oturmaqda idi. Hacı Bəylər kiçik bir bölgənin xanı idi. Əsərində onun sahib olduğu yer İbrahimxəlil xanın oğlu Mehdiqulu xana mansub idi. Mehdiqulu xan Təbrizə mühacirət etdikdən sonra Hacı Bəylər oranı qəsb etmişdi. Rusların yenilməzliyinə güvənərək mühacir xanların ərazilərini ələ keçirib və ruslarla işbirliyi yapan bu xan Azərbaycan ordusunun (Qacar ordusunun - müəlliflər) qələbəsindən qorxuya düşmüşdü. Özəlliklə də Şeyxülislamın xidmətində olan Mehdiqulu xan qardaşları ilə birlikdə öz torpaqlarına geri dönməkdəydilər. Rusların Qarabağdan uzaqlaşmasını gören Hacı Bəylər, Abbas Mirzənin yanında bulunmaq amacı ilə neçə yüz süvarisini şahzadəyə təqdim etdi. Özəlliklə rus əsir əsgərlərinin Ərdəbilə göndərilməsini öz gözü ilə gördüyü üçün bütün ümidləri suya düşmüş kimi bir halı var idi. Hacı Bəylər, Mehdiqulu xanın qarşısında özünü qorumaq üçün biricik qurtuluş yolu kimi Abbas Mirzəyə yaxınlaşmağı gördü. Abbas Mirzə də Azərbaycan ordusunun ona verə biləcəyi bilgilərə olan ehtiyacı nəzərə alaraq onunla sərt danışmadı».¹²²

Əminə Pakrəvanın yanlılığı, diqqətsizliyi, hətta deyərdik ki, qərəzliyi hər cümlədə duyulur. Hacı Ağalar xan nə qəsbkar, nə qorxaq, nə satqın, nə də dönlük idi. Hələ 1822-ci ildən ruslarla hər bağlantısını kəsən Hacı Ağalar xan meylini qacarlara salmışdı. O, torpaqlarının azad olunmasını istəyirdi. İnandırkı ki, Abbas Mirzə Qarabağı ruslardan təmizləyib, xanlıqı bərpa edəcək. Ümumiyyətlə, Hacı Ağalar xanın xətrini Abbas Mirzə çox istəyirdi.

Cavanşir elinin Sarıcalı oymağının Behbudalılar tayfası həmişə Qarabağ xanlarını dəstəkləmişdilər. Mehdiqulu xanın ən inandığı adamlar bu tayfadan çıxmışdılar. Xan İranda olarkən qardaşlarından çox Hacı Ağalar xanın ruslar tərəfindən dustaq edilmiş kiçik qardaşı Rüstəm bəyi arzulamışdı. Çox yaşın ki, İran tarixçisi Hacı Ağalar xanla Mehdiqulu xanın qohumluq ilişkilərindən xəbərsiz idi. Qarabağın adlı-sanlı bəylərindən, lyirmidörd mahalının naibi, sərhədçibaşı, podporuçik, tarixçi Mirzə Adigözəl bəy Abbas Mirzənin əlində əsir olarkən həyatına qarşı Rüstəm bəyi zəmin göstərmişdi. Hətta Mehdiqulu xana hədə dolu məktub da göndərmişdi. Məktubda yazılırdı: «...Xan, mən bu zəncirə düşəndən özümü ölmüş bilirəm. Lakin bu qədər var ki, mən burada olan kimi, ruslar da Qalada dustaq olan bəyləri öldürəcəklər. İstəmirəm ki, mənə görə, o qədər bəylər ölsün. Xüsusilə Rüstəm bəy»¹²³ Mehdiqulu xan bu məktubu alıb, oxuyandan sonra Hacı Ağalar xanı çağırırdı, Kərim xanla bir yerdə Naibəssəltənənin yanına yollamışdı. Abbas Mirzə Hacı Ağalar xanı dinləyib, Mirzə Adigözəl bəyi öldürməkdən vaz keçmişdi.

Mirzə Adigözəl bəy qaçmaq fikrinə düşəndə onu dardan Hacı Ağalar bəy qurtarmışdı. Tarixçi yazır: «Səhərə bir saat qalmış (şahzadə) Xacə Ələskər xacəbaşını və Hacı Ağalar xanı göndərdi ki, mənə burdan çıxarsınlar. Onlar and içdikləri vaxt mən Hacı Ağalar xana dedim: «Sən nə üçün and içirsən, məgər bizim (bir-birinə) etibarımız yoxdu? Mənim sənə etibarım var». Onlar ilə çıxıb, Hacı Ağalar xanın evinə getdik. Şorba gətirdilər içib, bir az istirahət etmək istədik. Haman saat fərraş gəlib, bizi

apardı. Gördük ki, bizlə bələdçilik edən sünni İbrahimi şaqqalamış və həbsxana məmurunun gözlərini çıxarmışlar. Bizləri hüzura çağırmaq münasibətilə də yüz min nəfərdən artıq Təbriz əhalisi tamaşaya çıxmışdı. Şahzadə meydanın (yuxarı) başında durmuşdu. Bizi görəncə qəzəblənib, mənə buyurdu: Ey kafir, rusun donuz supu ilə çaxırı yadına düşdüyü üçün qaçdın?» Mən ərz etdim: «Sən padşahsan, sənə bir saat ədalət, min ilin ibrətindən artıqdır. Qarabağda da buyurdunuz ki, ruslarla şərab içib, belə olubsan. Halbuki mən ömrümdə onun dadını görməmişəm. Bir dəfə xəbər almadınız ki, doğrudur, ya yalandır?»

Mən belə dedikdə, Hacı Ağalar xana buyurdu: «Bu nə deyir». Hacı Ağalar xan ərz etdi ki, sənənin başın üçün doğru deyir. Ondən sonra bir saatdan artıq mənə danışdırdı.

Hər nə buyurdu cavab verdim. Axırda Hacı Ağalar xan ərz etdi: «Siz buyurdunuz ki, Mirzəni qardaşın Rüstəm bəyin əvəzinə sənə mərhəmət edəcəyəm». Buyurdu: «Verdim».

Hacı Ağalar xan mənə oradan öz evinə apardı. Əlimin yarasına məlhəm qoydu. Özümə paltar tikdirdi. Bir neçə gün bu qayda ilə yaşayırdım. Sonra Madatov Mişkin tərəfinə gəldi. Bu zaman Mustovfi Mirzə Məhəmmədəli demişdi ki, rus gəlir, mütləq mühasirəyə girmək lazım gələcəkdir. Bunun Təbrizdə olması məsləhət deyil, gərək Şahi deryasının adasında saxlansın. Bu sözü Hacı Ağalar xan etmişdi, çox yalvarıb-yaxardı. Axırda mənə Təbrizdən çıxarıb, Bənab kəndinə apardılar».¹²⁴

Hacı Ağalar xan 1834-cü ildə İranda vəfat etdi.

Hacı Ağalar xanın törəməsi Qarabağı soyadını daşıyır.

Hacı Ağalar xan Məstan xanımın həyat qurmuşdu. Qasım xan, Məhəmməd bəy adlı oğulları, Aftab bəyim, Xırda bəyim, Dürnisə bəyim, Şəhribanu bəyim adlı qızları vardı.

Rüstəm bəy Cavanşir

Rüstəm bəy Qasım bəy oğlu Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Mehdiqulu xanın sevimli bəylərindən sayılırdı. Xan hara gedirdisə Rüstəm bəyi özündən ayırmır

di. O, divanxanada möhrdar vəzifəsində xidmət edirdi.¹²⁵

Rüstəm bəy görkəmli sərkərdə, bacarıqlı başbuğ idi. Qarabağ xanlığına yürüş edən neçə-neçə qoşunun önünə çıxıb cəng-cidal etmişdi. Ruslar Qarabağı ələ keçirəndən sonra Mehdiqulu xanın yaxın adamlarına hərbi rütbələr vərfişmişdilər. Rüstəm bəyə kapitan çini vərsələr də özlərinə tərəf çəkə bilmədilər. 1822-ci ildə xan İrana qaçandan sonra onu tutdular. Bir az mühakimədən sonra buraxdılar.

Rüstəm bəyin qardaşlarına görə başı bəlalar çəkmişdi. Feyzi bəy, Fərzi bəy, Baxşalı bəy öncədən İrana qaçmışdılar. Onların üstündə xain damğası vardı. 1826-cı ildə digər qardaşları Hacı Ağalar bəylə Hacı Bəylər qiyam qaldırıb, ruslara xeyli korluq verib Arazı adladılar. Rüstəm bəyi tutub zindana saldılar. Səbəb göstərmişdilər ki, oğlu Əsəd bəy Mehdiqulu xanın yanına qaçmışdı. Qardaşı Hacı Ağalar bəylə qardaşı oğlu Nəcəfqulu bəy tez-tez Arazdan keçib sərhəyanı kənd və obalara basqın edirdilər. V. Q. Madatov ona göz verib işıq vermirdi.

Rüstəm bəy Şuşa zindanında dustaq yatarkən qardaşları İran tərəfindən ruslara qarşı vuruşurdular.

Mirzə Adıgözəl bəy Abbas Mirzənin əlində əsir olarkən həyatına qarşı Rüstəm bəyi zəmin göstərmişdi. Hətta Mehdiqulu xana hədə dolu məktub da göndərmişdi. Məktubda yazılırdı: «...Xan, mən bu zəncirə düşəndən özümlü ölmüş bilirəm. Lakin bu qədər var ki, mən burada ölən kimi, ruslar da Qalada dustaq olan bəyləri öldürəcəklər. İstəmirəm ki, mənə görə, o qədər bəylər ölsün. Xüsusilə Rüstəm bəy»¹²⁶

Rüstəm bəyin xətrini çox istəyən Mehdiqulu xan Abbas Mirzədən xahiş etmişdi ki, Mirzə Adıgözəl bəyə hələlik əl vurmasın.

Rüstəm bəy 1826-cı ildə Bakı şəhərinə sürgün olunmuşdu. 1827-ci ildə Mehdiqulu xan qayıdıb, Qarabağa gəldi. Bütün tərəfdarları kimi Rüstəm bəy də bağışlandı. Rüstəm bəyə bağlı torpaqlar alınıb, dövlət (xəzinə) hesabına keçirilmişdi. Sonralar ümumi bağışlanmada torpaqların bir hissəsi ziyələrinə qaytarıldı. Rüstəm bəy Gülləbli, Keşişkənd, Gorunzur, Edilşah-

lı, Süleymanlı, Qazıyan adlı kəndlərin, Mollagülüsərkarlı, Hüseynsərkarlı, Şahverdisərkarlı, Qaraçı-Türkman, Hacılar və Əhmədli obalarının ziyəsi idi. Onun mülkündə 200 çuval, yəni 1500 pud çəltik becərilirdi.

Rüstəm bəy mayor rütbəsi ilə Qarabağ atlı alayında xidmət etmişdi. Sonra Zəngəzur qəzasına naib təyin edilmişdi.

Rüstəm bəy Şuşa şəhərində daim bir-biriylə mübarizə aparan iki qrupdan birinin, Cavanşir qrupunun başçısı idi. Düşmənlərə, Kəbirli qrupuna Mirzalı bəy Hacı Hüseynəli bəy oğlu başçılıq edirdi. 5 fevral 1832-ci ildə Şuşa şəhər sakini, rus kəşfiyyatçısı Kazım bəy Əlimərdan bəy oğlu yazır: «Qarabağda iki partiya fəaliyyət göstərir. Biri Kəbirli, digəri Cavanşir adlanır. Birinci partiya Mehdiqulu xana xidmət edir. Polkovniklər: Cəfərqulu ağa, Xanlar ağa, Mirzalı bəy və başqaları. Onların yanında əsas soyundan olan, məşhur firildaçı Mirzə Allahqulu da var. O, digər partiyadan xəbərlər yığıb, xana gətirir. Polkovnik Cəfərqulu ağa Cavanşir partiyasına mənsub olan Mayor Rüstəm bəyi aradan götürmək istəyir. Cəfərqulu ağa xana bildirdi ki, Rüstəm bəyin nəvəsi Mustafa bəyi özündən kənar etsən, şübhə sənədən uzaq olar, inam qazanarsan.

Başçıların Kəbirli partiyasını dağıtması lazımdır. Ora üzv olmuş bəylər özlərində böyük sirlər gizlədirlər».¹²⁷

Rüstəm bəyin törəməsi Rüstəmbəyov soyadını daşıyır.

Rüstəm bəy Şahpəri xanımlla ailə qurmuşdu. Əsəd bəy, Hüseyn bəy adlı oğulları, Zeynəb xanım, Nəbat xanım adlı qızları vardı.

Mirzə Adıgözəl bəy Qarabağı

Adıgözəl bəy Haqverdi bəy oğlu 1780-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. O, ibtidai təhsilini bu şəhərdə alıb. Uşaqlıq dövrü köçkünlükdə keçib. Ağaməhəmməd xan Qacarın Qarabağa yürüşü zamanı ailəsi ilə birlikdə qaçıb Gürcüstana sığınmış. Gürcüstanda işğalçılıq əməllərini həyata keçirən rus ordusunda qulluğa başlayıb. Savadlı olduqları üçün «mirzə» ünvanı daşıyırdı.

Qarabağa qayıdan Mirzə Adıgözəl bəy Mehdiqulu xana xidmət edib. Xan İrana qaçandan sonra komendant tərəfindən mahala naib təyin edilib. Bioqrafiyasında yazır: «Məzkur xan sərhəddin o tərəfinə getdikdə dövlət başçıları məni lyirmidörd mahalına naib təyin etdilər».¹²⁸

Mirzə Adıgözəl bəy və qardaşlarının əsas mülkləri iyirmi-dörd mahalın ərazisində yerləşirdi.

Mirzə Adıgözəl bəyin və qardaşlarının mal-mülkləri Rusiya-İran savaşlarında talan olmuşdu. Onlar özlərini bərişən sonra düzəldə bildilər. Mirzə Adıgözəl bəy isə əsirlik həyatı yaşamışdı...

Qayıdandan sonra naib vəzifəsini yenidən icra etməyə başladı.

1828-ci ildən sonra Mirzə Adıgözəl bəyin mahal ərazisində xeyli mülkü vardı. Bayəhmədli, Cimli-Boluslu, Qazaq-Nəsilbi obaları, Varvara, Alpout, Rəhimli və başqa kəndlər onun özəl mülkü sayılırdı. Bunlardan başqa Balçılı obası, Manik, Şamabad, Divararxı mülkləri ona məxsus idi. Kabablı, Şütür, Baldaşın, Goran, Taliş, Qaraçınar, Sarov kəndlərində torpaqları vardı. Goran çayı boyunca bütün yataqlar onun idi. Saydıqlarımızdan əlavə xeyli yaylaqlara, qışlaqlara, ayrı-ayrı yerlərdə yataqlara, zavod ərazisinə və saysız torpaq sahələrinə yiyələnmişdi.

Mirzə Adıgözəl bəy rus ordusunda podporuçik, poruçik və kapitan rütbələrində xidmət etmişdi. Təqaüdə çıxandan sonra əyalət məhkəməsində çalışmışdı.

Mirzə Adıgözəl bəy 1736-cı ildən 1828-ci ilədək Qarabağın siyasi olaylarına güzgü tutan «Qarabağnəmə» adlı tarixi əsər yazmışdır.

Mirzə Adıgözəl bəy 1848-ci ildə sentyabrın 9-da vəfat etmiş, özəl mülkü Rəhimlidə dəfn olunmuşdur.

Mirzə Adıgözəl bəyin Hüseyn bəy, Haqverdi bəy, Məmmədqasım bəy və Həsənqulu bəy adlı oğulları, Balaxanın xanını, Sayalı xanım adlı qızları vardı.

Adıgözəl bəy Təklənski

Adıgözəl bəy Dərvişqulu bəy oğlu 1785-ci ildə Qarabağın Dəmirçihəsənli mahalının Təklə-Qaradolaq obasında dünyaya gəlmişdi. Molla yanında oxumuşdu. Obalarının yüzbaşısı olmuşdu. Mehdiqulu xan Cavanşirə xidmət etmişdi. Xan İrana qaçandan sonra ruslara işləmişdi. Qardaşı İmamqulu bəylə bərabər Dəmirçihəsənli mahalını idarə etmişdilər. Praporşik hərbi rütbəsi almışdı. Qarabağda Təklənski soyadı ilə tanınırdı. Törəmələri Adıgözəlov soyadını daşıyırlar.

Adıgözəl bəy böyük mülkədar idi. Şuşa şəhərində imarətə, rəiyyətlərə, Qaradolaq, Şahsevan adlı obalara, Kürətan torpağında mülklərə yiyələnmişdi.

Adıgözəl bəyin Hümbətəli bəy, Atakişi bəy, İbiş bəy, Sadiq bəy, Məmməd bəy adlı oğulları vardı.

Məhəmmədqasım ağa Sarıcalı-Cavanşir

Məhəmmədqasım ağa İbrahimxəlil xan oğlu 1786-cı ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. Anası Allahyar bəy Üngütünün, əslində isə Allahyar bəy Molla Hüseynəli bəy oğlu Dədəlinin qızıdır (AKAK-a görə). Saray təhsili almışdı. Kürəkçay sazişinin nəticəsində podpolkovnik rütbəsi daşıyırdı. 1830-cu ildən sonra polkovnik rütbəsi verdilər. Xidmətlərinə görə canişin Yermolovdan ildə 600 gümtüş manat təqaüd alırdı.¹²⁹

Məhəmmədqasım ağa böyük mülkədar idi. Dövlətyarlı, Qaynaq, Azıq, Gövşat, Dərəbas, Əlişarlı, Qaraqoyunlu adlı kəndləri, Çobankərə, Məburlu, Nökər, Arasbarlı-Gəmiçi adlı obaları vardı.

Məhəmmədqasım ağa təxminən 1844-cü ildə vəfat edib.

Məhəmmədqasım ağa Tiflisli vəzir mirza Rəbinin qızıyla, Əsəd bəy Sarıcalı-Cavanşirin qızı Xədicə bəyimlə, Qəhrəman bəyin qızı Hüsniçahan xanımla dünya evinə girmişdi. Bu nikahlardan Nəcəfqulu ağa, Paşa ağa, Kərim ağa, Qasım ağa adlı oğulları, Böyükxanım bəyim, Cahan bəyim adlı qızları olmuşdu.

Sadiq bəy Hacılı-Cavanşir

Sadiq bəy Məhəmməd xan bəy oğlu 1786-cı ildə Qarabağın Cavanşir-Dizaq mahalının Şərifbəyli obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa şəhərində mədrəsədə təhsilini davam etdirmişdi. Cavanşir-Dizaq mahalın darğası olmuşdu. Xanlıq ləğv olunandan sonra Sadiq bəy rus üsul-idarəsində məmur işləmişdi. II Rus-İran savaşları başlayanda Qasım bəy İrana Mehdiqulu xanın yanına qaçmış, qar-daşı Mirzə Camalın tutulmasını eşidib, geri dönmüşdü. Rus hakimiyyəti onu bağışlamış, mülkünü qaytarmışdı.¹³⁰

Sadiq bəy Cavanşir 1828-ci ildə Qarabağ atlı alayında xidmət etmişdi. Alayın 3-cü yüzliyünün naibi idi. Praporşik rütbəsi almışdı.

Sadiq bəy Cavanşir 1829-cu ildə 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif olunmuşdu.

Sadiq bəyin törəmələri Vəzirov soyadını daşıyırlar.

Sadiq bəyin Rüstəm bəy, Həsən xan bəy, Hüseyn xan bəy və Tağı bəy adlı oğulları vardı.

İsmayıl bəy Qarabaği

İsmayıl bəy Qatırçı Murad bəy oğlu (bəzi mənbələrə görə Süleyman bəy oğlu) 1786-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Mehdiqulu xan Sarıcalı-Cavanşirə xidmət etmişdi. Otuziki mahalının naibi olmuşdu. Xan İrana qaçandan sonra ruslara xidmət etmişdi. Kapitan rütbəsi daşıyırdı.

1832-ci ildə Şirvan xanı Mustafa xan İrandan, qaçqınlıqda yaşadığı Şəkərli kəndindən vətənə döndür. Onu Tiflisə göndərirlər. Yolüstü Şuşada Mehdiqulu xanın qonağı olur.

Dost-tanış, Qarabağın adlı-sanlı bəyləri yığılır. Yeyib-içəndən sonra Mustafa xan söhbət əsnasında soruşur ki, Qarabağ bəyləri niyə bir-birini qırırlar? Günah kimdədi, Mehdiqulu xanda və ya bəylərdə?

Mehdiqulu xan deyir:

- Mən qarabağlı deyiləm, qarabağlı olsaydım, mənə qarşı bu hallar baş verməzdi. Xanlıq çağında süfrəmin qırağında oyləşənlər indi mənə kəllə atırlar.

Kapitan İsmayıl bəy Murad bəy oğlu yerindən söz atır:

- Sən özünü qarabağlı saymırsansa, biz də səni qarabağlı hesab etmirik.

Mehdiqulu xan hirsələnib, qaydır:

- Qatırçı bəy olanda əlbəttə, mənə saymaz!..

İsmayıl bəy böyük mülkədar idi. Mərzili (İsmayılbəyli), Abdal kəndlərinin yiyəsi idi.

İsmayıl bəyin törəmələri İsmayılbəyov soyadını daşıyırdılar.

İsmayıl bəyin Cəfər qulu bəy, Əhməd bəy, Abdulla bəy, Şükür bəy adlı oğlanları vardı.

İmamqulu bəy Təklənski

İmamqulu bəy Dərvişqulu bəy oğlu 1787-ci ildə Qarabağın Dəmirçihəsənli mahalının Təklə-Qaradolaq obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Obalarının yüzbaşısı idi. Mehdiqulu xan Sarıcalı-Cavanşirə xidmət etmişdi. Xan İrana qaçandan sonra qaradaşı Adıgözəl bəylə birgə Dəmirçihəsənli mahalını idarə etmişdi. Praporşik hərbi rütbəsi vardı.

İmamqulu bəy böyük mülkədar idi. Vərəndə mahalında Ağbulaq adlı kəndə, Dəmirçihəsənli mahalında Qaradolaq, Şahsevən adlı obalara, Kürətan torpağında mülklərə yiyələnmişdi.

İmamqulu bəy Təklə soyadı ilə tanınırdı. Törəmələri İmamqulubəyov soyadını daşıyırdılar.

İmamqulu bəyin Məmiş bəy, Süleyman bəy, İbrahim bəy, Cəfər qulu bəy, Əli bəy adlı oğulları vardı.

Mirzə Əhməd bəy Davatdarov

Mirzə Əhməd bəy Mirzə Əli bəy oğlu 1793-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı.

Savadlı olduqları üçün mirzə ünvanı daşıyırdı. Mehdiqulu xan Cavanşirə xidmət etmişdi. II rus-İran və rus-Osmanlı savaşlarında iştirak etmişdi. Podporuçik rütbəsi daşıyırdı.

Mirzə Əhməd bəy Davatdarovun əsas xidməti Şamaxor vuruşması ilə bağlıdır.

1826-cı il sentyabrın 3-də səhər tezdən İran ordusu rus qoşunlarının düşərgəsinə doğru hərəkət etdi. Şamaxor yaxınlığında düzənlikdə qarlı döyüş başlandı. Kazaklar və süvarilər döyüşə birinci olaraq girdilər. Gürcü dəstəsi hücum edən rus qoşununun sağ cənabında fəaliyyət göstərirdi. O, İran qoşunlarının bir neçə dəfə üstün qüvvəsi qarşısında sarsıldı. Döyüşün həlledici anında dəstə mövqeyini saxlaya bilməyəcəyindən ehtiyat edən Mədətov zabitlərdən birini göndərərək, ona gürcü könüllülərini köməyə aparmağı əmr etdi. Birləşmiş qüvvələr İran süvari qoşunu ilə döyüşə atıldı. Sonra isə bütün rus qoşunu hücum keçdi və düşməni geri çəkilməyə məcbur oldu.

İran ordusu Şamaxorçay yanında məhkəmələnməyi, sonra isə rus qoşunu üzərinə hücum etməyi qərara aldı. Lakin hücum edən rus qoşununun zərbələri altında şah qoşunları pərə-n-pərə düşdü. Şah qvardiyası qılıncdan keçirildi, süvari qoşunun təqib etdiyi sağ qalmış sərbazlar qaçmağa başladılar. Bu süvari qoşun "İran ordularına xeyli zərbə vurdu və çoxlu qənimətlər ələ keçirdi".

Şamaxor məğlubiyyətindən sonra İran ordusu tələsik Gəncədən geri çəkildi, sentyabrın 4-də general Mədətovun rus dəstəsi Gəncəyə daxil oldu. Sentyabrın 9-da rus korpusunun əsas qüvvələri Gəncəyə gələrək general Mədətovun qrupu ilə birləşdi.

Bu zaman Şamaxor məğlubiyyətini eşidən Abbas Mirzə Şuşanın mühasirəsindən əl çəkməyə və oğlunun əzilmiş qoşununun köməyinə hərəkət etməyə məcbur oldu. O, Şuşa ətrafında ərzaq və digər ehtiyatları olan 10 minlik qoşun saxladı. Şuşa qalasının rəisi özünün sərəncamında olan əzsaylı qarnizonun qüvvələri ilə düşməni düşərgəsinə hücum etdi və "qələbə çaldı, iranlılar qaçıb dağıldılar və bütün qaliblərin əlinə keçdi".

İran ordusunun yaxınlaşdığını eşidən rus komandanlığı zər-

bə qrupunu Gəncə yaxınlığında cəmləşirdi. Sentyabrın 10-da sonralar Yermolovu əvəz edən Paskeviç də əlavə qoşunla buraya gəldi. Rəqiblər döyüş meydanında üzbəüz dayanmışdılar. Rus qoşunu 8700 adamdan ibarət idi. İran ordusu 15500 nəfərlik nizamı piyadadan, 10700 nəfərlik süvaridən ibarət idi.

Mirzə Əhməd bəy mülkədar idi. Cavanşir mahalının Mahruzlu, Otuziki mahalının İmirli, İyirmidörd mahalının Ərəb kəndində torpağa və rəiyyəyə yiyələnmişdi.

Mirzə Əhməd bəyin Rzaqulu bəy, Əbdülkarim bəy, İbrahim bəy adlı oğlanları vardı.

Qasım bəy Muğanlı

Qasım bəy Vəli ağa oğlu 1795-ci ildə Dəmirçihəsənli mahalının Muğanlı obasında anadan olmuşdu. Obalarına başçılıq etmişdi. 1823-jü ilə bağlı rus qaynağına görə obalarının yüzbaşısı idi.¹³¹

Qasım bəy Muğanlı 42-ci Yeger alayında xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi vardı. 1826-cı ildə ruslara qarşı qiyam qaldıraraq, yaxınları ilə İrana qaçmışdı. Mehdiqulu xanla birləşmişdi. Tarixçi Mirzə Yusif Qarabaği yazır: «Qarabağ bəylərinin və müləklərinin bir hissəsi qaladan uzaq olduqları üçün oraya gələ bilmədilər. Qalanları isə istər-istəməz Abbas Mirzənin və Mehdiqulu xanın yanına gəlib, onların itaətlərində olacaqlarını izhar etdilər. Məsələn, çiləbördlü Məlik Vanya, Məlik Aslan Dizaği, Təklə-Muğanlının başqa bəyləri, eləcə də qeyri bəyləri Mehdiqulu xanın yanına gəldilər»¹³²

Qasım bəy 1826-cı ildə qardaşı oğlu Vəli ağanın tutulduğunu eşidib, İrandan qaçıtmışdı. 4 dekabr 1826-cı ildə praporşik Adıgözəl bəylə bərabər Dəmirçihəsənli mahalının naibi təyin edilmişdi.¹³³

Qasım bəyin Balakəşi bəy, Ağalar bəy, Rüstəm bəy adlı oğulları vardı.

Məşədi Abbas bəy Muğanlı

Abbas bəy Qəmbər bəy oğlu 1796-cı ildə Dəmirçihəsənli mahalının Muğanlı obasında anadan olmuşdu. Mehdiqulu xana xidmət etmişdi. Sonra Qarabağ Atlı Alayının 3-cü yüzlüyünün vəkili olmuşdu. Müqəddəs, pak Xorasan torpağını ziyarət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.¹³⁴

Məşədi Abbas bəyin İbiş bəy, Şirin bəy adlı oğulları vardı.

Əli bəy Kəbirli

Əli bəy Mirzalı bəy oğlu 1798-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Gəncliyi savaflarda keçmişdi. Mehdiqulu xan Cavanşirə xidmət etmişdi. Sonra rus ordusunda II rus-İrən savaşına qatılmışdı. Praporşik rütbəsi almışdı. Müqəddəs Georgi ordeni ilə təltif olunmuşdu. Kavalər Əli bəy kimi tanınmışdı.¹³⁵

Əli bəy ordudan tərxis olduqdan sonra ata mülkünü idarə etməklə dolanırdı. Zəngəzur (Təvət) mahalında Gorunzur, Əliquluşağı, Qaraçorlu mahalında Sos-Zabuq, İyirmidörd mahalında Bərdə, Hətəm-xan-Qarqacaq, Qazax-Rəhimli, Tərəkəmə-Mirzalıbəyli, Kəbirli mahalında Arasparlı, Qiyaməddinli adlı kənd və obaları vardı.

Kavalər Əli bəy 15 iyun 1848-ci ildə vəfat edib.

Kavalər Əli bəy Hacı Ağalar xan Sarıcalı-Cavanşirin qızı Xırda bəyimlə yaşam qurmuşdu. Hüseynəli bəy, Fətəli bəy, Həsənəli bəy və Mahmud bəy adlı oğulları vardı.

Cəfər bəy Kəbirli

Cəfər bəy Hacı bəy oğlu 1798-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Qarabağ atlı alayında praporşik rütbəsində qulluq etmişdi.

Cəfər bəy Kəbirli gümüş medalla təltif olunmuşdu.¹³⁶

Cəfər bəyin Səhliyalı bəy adlı oğlu, Pəriçahan xanım, Püstə xanım, Mələk xanım adlı qızları vardı.

İbrahim bəy Mehdibəyov

İbrahim bəy Mehdi bəy oğlu 1798-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu.

İbrahim bəy 1826-1828-ci il Rusiya-İrən müharibəsində iştirak etmişdi. Komendantlıq tərəfindən medalla təltif olunmuşdu. Praporşik rütbəsi almışdı.

İbrahim bəyin Ağə bəy adlı oğlu vardı.

Zeynal bəy Zeynalbəyov

Zeynal bəy Məhəmməd-xan bəy oğlu 1798-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında, sonra mədrəsədə oxumuşdu. Öncə Mehdiqulu xan Sarıcalı-Cavanşirə, sonra ruslara xidmət etmişdi. Sərəhad dəstəsində sultan yardımçısı vəzifəsində qulluqda olmuşdu. Praporşik rütbəsi almışdı. Sonra poruçik rütbəsinə yüksəlmişdi.

Zeynal bəy Səkinə xanımla ailə qurmuşdu. Ələkbər bəy, Məmməd-xan bəy adlı oğulları, Aftab xanım və Zeynəb xanım adlı qızları vardı.

Şahgəldi bəy Sultanov

Şahgəldi bəy İbrahim sultan oğlu 1798-ci ildə Qarabağın Püsyən mahalının Bəxtiyarlı kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Mülkədar idi. Bir çox oba və kəndlərə yiyəlik edirdi.¹³⁷

Şahgəldi bəy çar ordusunda xidmət etmişdi. Poruçik rütbəsi daşıyırdı.

Şahgəldi bəyin İsa bəy, Xələf bəy, Abbas bəy adlı oğlanları vardı.

Abbasqulu bəy İsmayıl-xanov

Abbasqulu bəy 1799-cu ildə Qarabağın Bərgüşad mahalının Hal kəndində dünyaya gəlmişdi. Bəzi bilgilərə görə, Abbasqulu bəy Səfərəli bəyin qız nəvəsidir. İsmayıl xan mirza

Sultan xan oğlu Dünbili-Halinin oğludur. İsmayıl xan öləndən sonra Səfərəli bəy nəvələrini yanına gətirmişdi. Abbasqulu bəy öncə Səfərəlibəyov soyadını daşıyırdı. Sonra İsmayılخانov soyadını qəbul etdi. Mülkəmməl mədrəsə təhsili almış, şərq dillərini, rus dilini bilirdi. Rus ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı. Qəza idarəsində məmur işləmişdi.

Abbasqulu bəy Böyük xanım Cavanşirlə ailə qurmuşdu. Səməd bəy, Əhməd bəy, Mahmud bəy adlı oğulları vardı.

Əli bəy Poladov

Əli bəy Məşədi Tanrıverdi oğlu 1799-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Rus ordusunda qulluq etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

Əli bəy ordudan tərxis olduqdan sonra Mehdiqulu xanın işlər müdiri işləmişdi. 1822-ci ildə xanla bərabər İrana qaçmışdı. 1828-ci ildə vətənə dönmüşdü.

Əli bəy mülkədar idi. Dizaq mahalında Zamzur kəndinin yarısını, Cavanşir mahalında Poladlı abasının yarısına sahib idi.

Əli bəy Qasım bəy Zakirin qızı Nənəş xanım ilə ailə qurmuşdu. İbrahim bəy, Abdulla bəy, Xudadad bəy adlı oğlanları vardı.

Hacı Böyük bəy Nuribəyov

Böyük bəy Nuru bəy oğlu 1799-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Mehdiqulu xan Cavanşirə xidmət etmişdi. II Rusiya-İran müharibəsində iştirak etmişdi. Praporşik (gizir) rütbəsi daşıyırdı.

Böyük bəy ordudan tərxis olduqdan sonra özəl təsərrüfatı ilə məşğul olmuşdu. Qarabağın böyük mülkədarlarından idi. Bir çox mahallarda kənd və obalara yiyələnmişdi. Xeyli rəiyyəti vardı. Müqəddəs Məkkəyi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

1848-ci ildə tərtib edilmiş Şuşa şəhərin Kameral təsvirində ona tabe olan kəndlilərin adları çəkilir. Bundan başqa, XIX yüz

ilin Qarabağ müəlliflərinin birisi olan Baharlının "Əhvalatı Qarabağ" əsərində qeyd olunur ki, Hacı Böyük bəy kiçik qardaşı Hacı İskəndər bəylə Şuşa şəhərində karvansaraların birisini bərpa etmişlər.

Hacı Böyük bəy Nuribəyov 1870-ci ildə vəfat edib.

Hacı Böyük bəy Rəxəndə Sultan xanım Bəhmən Mirzə qızı Qovanlı-Qacarla və Hürü xanım mirzə Rüstəm bəy qızı Vəzirova ilə dünyaya evinə girmişdi. Cahangir xan adlı oğlu, Bala-xanım xanım, Mələkəhan xanım adlı qızları vardı.

Əmiraslan bəy Sarıcalı-Cavanşir

Əmiraslan bəy Rüstəm bəy oğlu 1800-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Böyük mülkədar idi. Şəhərdən Cavanşir mahalının Nəmirli kəndinə köçmüşdü. Rus ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

Əmiraslan bəy 1835-ci ildə Cavanşir mahalının naibi olmuşdu.

Əmiraslan bəyin törəməsi Aslanbəyov soyadını daşıyırdı.

Əmiraslan bəyin Rüstəm bəy adlı oğlu vardı.

Salah bəy Saatlı

Salah bəy mirzə Məmmədqulu bəy oğlu 1800-cü ildə İyir-middörd mahalının Saatlı kəndində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Qarabağ atla alayında naib kimi xidmət etmişdi. 1829-cu ildə praporşik rütbəsi almışdı.

Salah bəy 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif olunmuşdu.

Praporşik Salah bəy bir sərə Cavanşir mahalında naib olmuşdu. Onun törəməsi Salahbəyov soyadını daşıyırdılar.

Salah bəy 1867-ci ildə vəfat edib.

Salah bəyin Baxşalı bəy, Məmməd bəy, Hüseynali bəy və Fərzəli bəy adlı oğulları vardı.

Fərəulla bəy Uğurlubəyov

Fərəulla bəy Uğurlu bəy oğlu 1801-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Bir müddət Mehdiqulu xanın baş cəlladı olmuşdu. Xanla birgə İrana qaçmaq istəyən yaxalanmışdı. Həbsdə yatdıqdan sonra atasının xahişi ilə dustaqlıqdan azad olunmuşdu. 1828-ci il Rus-İran və Rus-Osmanlı savaşlarında iştirak etmişdi. Qarabağ atlı alayında sultan rütbəsi ilə xidmət etmişdi. Sonra Rusiya-Osmanlı savaşlarına qatılmışdı. Polkovnik rütbəsi almışdı.¹³⁸

Fərəulla bəy dayısı Hacı Ağalar xanın qızı Aftab bəyimlə ailə qurmuşdu. Uğurlu bəy, Şükür bəy adlı oğulları, Pəri xanım adlı qızı vardı.

Allaverdi sultan Sultanov

Allahverdi bəy Həsən sultan oğlu 1801-ci ildə Püsyən mahalının Bəxtiyarlı kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Mülkədar idi. Bir çox oba və kəndlərə yiyəlik edirdi.¹³⁹

Allahverdi bəy Mehdiqulu xan Sarıçalı-Cavanşirdən sultan ünvanı almışdı.

Allahverdi sultan rus ordusunda xidmət etmişdi. 1829-cu ildən praporşik rütbəsi daşıyırdı.

Allahverdi sultan 1857-ci ildə vəfat edib.

Allahverdi sultanın Hüseyn bəy, Səməd bəy, Bəylər bəy, Xanlar bəy adlı oğlanları vardı.

Fərzalı bəy Xoruzlinski

Fərzalı bəy Qəhrəman bəy oğlu 1802-ci ildə İyirmidörd mahalının Xoruzlu kəndində dünyaya pənah gətirmişdi. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra qəza məktəbində oxumuşdu. Rus ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.¹⁴⁰

Fərzalı bəy Minə xanım ilə həyat qurmuşdu.

Şirin bəy Məlikaslanov

Şirin bəy Məlik Aslan oğlu 1802-ci ildə Dizaq mahalının Tuğ kəndində anadan olmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Şərq dillərini və rus dilini bilirdi. Çar ordusunda qulluq etmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.

Şirin bəy 1863-cü ildə vəfat edib.

Şirin bəyin Aslan bəy, Ağə bəy adlı oğulları vardı.

Əli ağa Haqverdiyev

Əli ağa Haqverdi bəy oğlu 1802-ci ildə Bayahmədli obasında, köçkünlükdə dünyaya gəlmişdi. Qarabağ atlı alayında podporuçik rütbəsində xidmət etmişdi.

Əli ağanın Hasan bəy, Əmir bəy, Temir bəy, Rüstəm bəy adlı oğulları vardı.

Süleyman xan Şəkinski

Süleyman xan Səlim xan oğlu 1803-cü ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdu. Saray təhsili almışdı. Atasına İrana qaçandan sonra Şuşa şəhərində xalası Gövhərmişə bəyim ağa İbrahimxəlil xan qızı Cavanşirin himayəsində böyümüşdü. Çar ordusunda xidmət etmiş podpolkovnik rütbəsində yüksəlmişdi. Polşada üsyanın yatırılmasında iştirak etmişdi. Təqəddüdə çıxandan sonra İran qaçmış, Təbriz şəhərində rus alayı tərəfindən tutulmuş Tambov şəhərində həbsxanada yatmışdı.

Süleyman xan Hürcahan bəyim Yusif xan qızı Şəmsəddinli ilə ailə qurmuşdu. Həsən ağa adlı oğlu, Sara bəyim və Tuti bəyim adlı qızları vardı.

Mirzə Məhərrəm bəy Hacıbəyov

Məhərrəm bəy Hacı bəy oğlu 1803-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini mollaxanada almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Savadlı olduğu üçün mirzə ünvanı daşı-

yırdı.

Mirzə Məhərrəm bəy rus-üsul idarəsi dönmində orduda, sonra qəza idarələrində xidmət etmişdi. Mayor rütbəsi almışdı.

Tiflisdən Şuşaya xidməti ezamiyyətə gələn dövrünün tanınmış tarixçisi və məmur İskəndər bəy Hacinskinin təklifi və köməyi ilə iş yerini Tiflisə dəyişmiş, Qafqaz canişinliyinin dəftərxanasında mülki və hərbi tərcüməçi vəzifəsinə keçmişdi. Burda O, dövrün tanınmış ziyatları general-leytenant Cəfərqulu ağa Bakıxanov, general-mayor İsmayıl bəy Qutqaşanlı, yazıçı-dramaturq Mirzə Fətəli Axundzadə, Qafqaz canişini, general-feldmarşal İvan Fyodrovitş Paskeviçlə yaxından tanış olmuşdu.

İkinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə (1826-1828) İ.F.Paskeviçin təşəbbüsü ilə Mirzə Məhərrəm bəy təcrübəli bir tərcüməçi kimi Xüsusi qafqaz Korpusunu tərkibində ön cəbhəyə göndərilmiş, həm də bir əsgər kimi döyüşmüşdü. Naxçıvan yaxınlığındakı Abbasabad qalasının alınmasında (5.VII.1827) iştirak etmişdi. Mirzə Məhərrəm dostları Abasqulu ağa Bakıxanov və o vaxtlar Qafqaza sürgün olunmuş dekabristlər ilə birlikdə xüsusi qəhrəmanlıq göstərmiş və hər üçü mükafata layiq görülmüşdür. Mirzə Məhərrəm isə şəxsi igidliyinə görə ordu ilə təltif edilmiş və ona ömürlük təqaüd kəsilməmişdi.

Rusiyə-Türkiyə müharibəsi (1828-1829) başlanarkən Qarabağda azərbaycanlılardan ibarət könüllü süvari dəstələrinin yaradılmasında Mirzə Məhərrəm bəy də fəal iştirak etmişdi. Osmanlılara qarşı döyüşlərdə şücaət göstərən Qarabağ süvari dəstələri 1831-ci ildə Polşada baş vermiş üsyanı yatırımaq üçün Varşavaya göndərildi. Mirzə Məhərrəm bəy İsmayıl bəy Qutqaşanlı, Cəfərqulu ağa Bakıxanov və Abbasqulu ağa Bakıxanovla bu dəstələrin tərkibində idi. Üsyan yatırıldıqdan sonra Qarabağ süvari dəstələri nümunəvi bölmələr kimi bir müddət burda saxlanıldı və müxtəlif hərbi əməliyyatlarda, döyüş meydanlarında öz sözlünü dedi. 1835-ci ilin yayında Varşava yaxınlığındakı Kaliş şəhərində keçirilən Rusiya imperatoru I Nikolay onun mü-

kafatlandırdı və ona vaxtından əvvəl mayor rütbəsi verdi.

Mirzə Məhərrəm bəy Qarabaği elmi və ədəbi fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur. O, 1830-cu ildə Abbasqulu ağa Bakıxanovla müştərək şəkildə Amerikanın kaşfinə həsr olunmuş fars dilində "Kaşfül-qəraib" adlı elmi əsər yazmışdır. Əsərdə söhbət Xristofor Kolumbun Amerikanı kaşf etməsindən getmir, eyni zamanda səyahət zamanı səyyahın başına gələn macəralar, Amerikanın coğrafiyası, xüsusiyyətləri, bu ərazidə yaşayan müxtəlif tayfa və qəbilələrin adət-ənənələri geniş əksini tapmışdır. Tarixi bir roman təsiri bağışlayan bu əsərin nüsxələri Peterburqda Salitkov-Şedrin adına kitabxanada və İran Dövlət Kitabxanasında saxlanılır. Mirzə Məhərrəm bəy Qarabaği XIX əsrin sonuncu illərində "Nadirsah" adlı elmi-tarixi bir əsər də yazmışdır, lakin İndiya qədər əldə edilməmişdir.

Mirzə Məhərrəm bəy Qarabaği dövrünün lirik bir şairi kimi də tanınırdı. Mir Məhsün Nəvvab "Təzkireyi-Nəvvab", Məhəmməd ağa Mütəhidzadə "Riyazül-əşiqin", İbrahim Tahir Musayev "Riyazül-arifin" təzkirələrində onun bərosində azacıq da olsa, məlumat və şeirlərindən nümunələr vermişlər.

Mirzə Məhərrəm Qarabaği yaradıcılığının ilk dövrlərində ədəbi təxəllüslü yazmışdır. Lakin hərbi səfərlərinin birində o, atdan yıxılmış və sol qolu sınıb, şikəst olmuşdu. Qolunun sağalacağına inamını itirən şair "şikəst", "xəstə" mənalarını verən "Məriz" təxəllüsünü götürmüşdü.

Onun əsərləri natamam haldadır. Elmi ədəbiyyatda bir divanı olduğu söylənilir.

Təzkirəçi Mir Məhsün Nəvvab yazır: "Mirzə Məriz, Hicri tarixi ilə 1309 (miladi 1891-92)-cu ildə əslü Gülvəndikdən olmasına baxmayaraq, Qarabağın Şuşa şəhərində anadan olub. Əvvəllər yoxsul və miskin idilər. O vaxta qədər ki, bir növ ilə rus və fars elmində mahir oldu, get-gedə rütbə və mənəb sahibi oldu.

Bela ki, rus dövlətinin sayəsində şəraf sahibi oldu, rus sərdarının yanında Tiflisdə ona böyük bir mənəb verdilər. Qırx

beş yaşında bu dünyadan köçənə qədər o, mənsəb başında idi. Bəzən şeir də demişdir”.

Mirzə Məhərrəm bəy 1830-cu ildə Abbasqulu ağa Bakıxanovla bərabər “Kəşfi-İ-qəraib” adlı elmi əsər yazmışdı.

Mirzə Məhərrəm bəyin Həsən bəy, Həmid bəy adlı oğlanları vardı.

İmamqulu bəy Səlimxanov

İmamqulu bəy Şərəfxan bəy oğlu 1804-cü ildə Cavanşir-Dizaq mahalının Yağləvənd obasında anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Çar ordusunda xidmət etmişdi. İkinci rus-İran savaşlarında iştirak etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

İmamqulu bəy bir çox orden və medallara layiq görülmüşdü. Kavalər idi.

Kavalər İmamqulu bəy öncə Cahənbanu xanım ilə, sonra Yaxşı xanım ilə dünya evinə girmişdi. Həsən xan bəy, Həsənqulu bəy, Əsəd bəy adlı oğulları vardı.

İsmayıl bəy Avşar

İsmayıl bəy Mirzə Pirləli bəy oğlu 1804-cü ildə Qarabağın Dəmirçihəsənli mahalının Avşar obasında doğulmuşdu. İlk təhsilini molla yanında almışdı. Sonra çar ordusunda xidmət etmişdi. 1838-ci ildə iyul ayının 12-də gümüş medal almışdı. 1840-cı ildə oktyabr ayının 31-də praporşik hərbi rütbəsinə layiq görülmüşdü.

Hacı Fərhad bəy Məlikaslanov

Fərhad bəy Məlik Aslan oğlu 1805-ci ildə Dizaq mahalının Tuğ kəndində anadan olmuşdu. Mülkəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Şərq dillərini və rus dilini öyrənib. Qarabağ atlı alayında xidmət edib. Praporşik rütbəsi vardı.

Fərhad bəy igidliyinə görə 1830-cu ildə mayın 11-də praporşik rütbəsi və 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni alıb.

Fərhad bəy rus şairi Puşkinlə görüşmüşdü. A.S.Puşkin ona şeir həsr etmişdi.

Fərhad bəy Məkkə-müəzzəmi ziyarət edib, şərəfli hacı ünvanını daşıyıb.

Hacı Fərhad bəyin şeirlərindən əlimizdə olmadığı üçün nə yazıq ki, yazımızda verə bilmədik.

Hacı Fərhad bəy Xatay xanım ilə yaşam qurmuşdu. Mehdi bəy, Aslan bəy, Sadiq bəy, Səlim bəy adlı oğulları, Nobat xanım adlı qızı vardı.

Əli bəy Sultanov

Əli bəy İbrahim sultan oğlu 1805-ci ildə Qarabağın Püsyən mahalının Bəxtiyarlı kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Mülkədar idi. Bir çox oba və kəndlərə yiyəlik edirdi.¹⁴¹

Əli bəy Sultanov çar ordusunda xidmət etmişdi. Kornet rütbəsi daşıyırdı.

1850-ci ildə Əli bəy Sultanov iştirak etdiyi dueldə Əhməd bəy Cavanşiri qolundan yarananmışdı.

1853-cü ildə Krım müharibəsi başlandı. Əli bəyin olduğu Qusar alayı Sevastopol altında vuruşurdu. Döyüş meydanında göstərdiyi igidliyə və qəçaqlığa görə Əli bəy ordenlə təltif edilmiş və ona kornet rütbəsi verilmişdi.

Əli bəyin Heydərəli bəy adlı oğlu vardı.

Nəzərəli bəy Minbaşiyev

Nəzərəli bəy Lütfəli minbaşı oğlu 1805-ci ildə Dizaq-Cəbrayillı mahalının Feyzullabəyli (Minbaşılı) obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Qarabağ atlı alayında xidmət etmişdi. Rus-Osmanlı savaşlarına qatılmışdı.

Nəzərəli bəy 11 yanvar 1829-cu ildə praporşik rütbəsi almışdı.

Nəzərəli bəy Minbaşiyev 1862-ci ildə vəfat edib.

Nəzərəli bəyin Sədatqulu bəy, Abdulla bəy, Məmməd bəy adlı oğlanları vardı.

Kərim ağa Cavanşir

Kərim ağa Cəfərqulu xan oğlu 1807-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Anası Əcabnisa xanımdır. O, atası ilə birgə Simbirskə sürgün olunmuşdu. 9 avqust 1825-ci ildə Çar ordusunun Ulan alayında xidmətə başlamış, polkovnik rütbəsində yüksəlmişdi.¹⁴²

Kərim ağa Tiflisdə yaşayırdı.

Kərim ağa Cavanşir 1860-cü ildə vəfat edib.

Kərim ağanın övladı olmayıb.

Rüstəm bəy Rüstəmbəyov

Rüstəm bəy Gülməhəmməd bəy oğlu 1807-ci ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Mehdiqulu xan Cavanşirə xidmət etmişdi. 1822-ci ildə xan İrana qaçandan sonra ruslara qulluq göstərmişdi. 1826-cı ildə İsyan edən Qarabağ bəylərinə qoşulmuşdu. Mehdiqulu xanın yanına qaçarkən yolda yaralanmışdı. Onu yaralı halda Vərəndə mahalının Çanaqqı kəndinə gətirmişdilər. Sağaldandan sonra qaza idarəsində işləmişdi. Poruçik rütbəsindən kapitan rütbəsində ucalmışdı.¹⁴³

Sankt-Peterburqdan Qarabağa yoxlama gəlmiş, nəticə haqqında məruzə hazırlanmışdı. Xoşməramlı bəylər arasında onun və qardaşı Ağa bəyin adı göstərilmişdi.

Rüstəm bəy Rüstəmbəyov 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif olunmuşdu.

Rüstəm bəy mülkədar idi. Cavanşir mahalındakı Kərənə kəndi onun mülkü idi.

Rüstəm bəyin Abdulla bəy, Süleyman bəy adlı oğlanları vardı.

Allahverən bəy Nərimanbəyov

Allahverən bəy Nəriman bəy oğlu 1807-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mülkəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Rus

ordusunda, sonra dövlət idarələrində xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.

Allahverən bəy Cansəfa xanımla ailə qurmuşdu. Abbas bəy, Hüseynqulu bəy, Mehdiqulu bəy adlı oğlanları vardı.

Hüseyn bəy Kəçərlinski

Hüseyn bəy Əhməd bəy oğlu 1808-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Qarabağ atlı alayında praporşik rütbəsində qulluq etmişdi. Rus və şərq dillərini mülkəmməl bilirdi. Ədəbiyyatla maraqlanırdı. Qarabağın böyük mülkədarlarından sayılırdı. Bir müddət Mehdiqulu xan Cavanşirə xidmət etmişdi.¹⁴⁴

Hüseyn bəyin Əhməd bəy, Firudin bəy, Mehdi bəy, Qulu bəy və İskəndər bəy adlı oğulları vardı.

Həşim bəy Teymurxanov

Həşim bəy Teymurxan bəy oğlu 1808-ci ildə Kolanı mahalının I Gərravənd obasında dünyanı tanımışdı. O, əvvəlcə İmanbəyov soyadını daşıyırdı. Molla yanında oxumuşdu. Şərq dillərini və rus dilini öyrənmişdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Qarabağ atlı alayının vəkili idi. Praporşik hərbi rütbəsi vardı.

Həşim bəyin törəmələri Həşimbəyov soyadını daşıyırdılar. Həşim bəyin Qəhrəman bəy, Hüseyn bəy, Məhəmməd bəy, Həsən bəy, Qasım bəy və Əli bəy adlı oğlanları vardı.

Hacı Camalxan bəy Hüseynbəyov

Camalxan bəy Hüseyn bəy oğlu 1808-ci ildə Dizaq-Cəbrayılı mahalının Hüseynbəyli obasında dünyaya gəlmişdi. Molla yanında oxumuşdu. Rus ordusunda, Qarabağ atlı alayında, 3-cü yüzliyin sultanı vəzifəsində xidmət etmişdi. 1829-cu il 11 yanvarda praporşik rütbəsi almışdı.¹⁴⁵

Camalxan bəy Hüseynbəyov 1829-cu ildə 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə, 1856-cı ildə "Müqəddəs Stanis-

lav" ordeni və qılınç ilə təltif olunmuşdu.

O, Müqəddəs Məkkəni ziyarət etmişdi. Hacı Camalxan bəy Qarabağın böyük mülkədarlarından idi. Qardaşları ilə birgə Hüseynbəyli, Sultanlı adlı obalara, Cilən adlı kəndə yiyələnmişdi.

Hacı Camalxan bəy Hüseynbəyov 1864-cü ildə vəfat edib. Hacı Camalxan bəyin Məmmədqulu bəy, Mahmud bəy, Həsən-əli bəy, Hüseynəli bəy adlı oğlanları vardı.

Şirin bəy Cəmənli

Şirin bəy Əli bəy oğlu 1808-ci ildə Kəbirli mahalının Cəmənli obasında doğulmuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi. Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. Georgi xaçı almışdı. Praporşik (gizir) rütbəsi daşıyırdı. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.¹⁴⁶

Kərbəlayı Şirin bəyin törəmələri Şirinbəyov soyadını daşıyırdı.

Kərbəlayı Şirin bəy Kərbəlayı Nənəxanım xanım Əli qızı ilə ailə qurmuşdu. Abbas bəy, Əli bəy, Abdulla bəy, İbadulla bəy adlı oğulları, Fatma xanım, Mələk xanım adlı qızları vardı.

Hüseyn bəy Adıgözəlov

Hüseyn bəy Mirzə Adıgözəl bəy oğlu 1808-ci ildə İyirmi-dörd mahalının Bayahmədi obasında doğulmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Rus ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi daşıyırdı.

Hüseyn bəy Şuşanın rəisi Tarxan-Mauravovla dostluq etdiyindən divanda Qasım bəy haqqında mənfəfi fikir yaratmışdı. Rəisə bildirmişdi ki, Qasım bəy istərsə qaçaqlıq edən qardaşı oğlu Qanlı Behbudu tutub dövlətə təhvil verər. Zakir də bu xəbəri eşidib ona həcv yazmışdır.

Hüseyn bəy Adıgözəlov 1856-cı ildə vəfat edib.

Hüseyn bəyin Adıgözəl ağa, Cavad ağa adlı oğulları, Səadət xanım, Böyükxanım xanım, Xədicə xanım adlı qızları vardı.

Zal bəy Hacırasulbəyov

Zal bəy Hüseynəli bəy oğlu 1809-cu ildə Cavanşir-Dizaq mahalının Dədəli obasında anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Mehdiqulu xana xidmət etmişdi. 1826-cı ildə rus-İran savaşlarına qatılmışdı. Praporşik rütbəsi almışdı. Savaşda göstərdiyi igidliyə görə ordenlə təltif olunmuşdu.

Kavaler Zal bəyin Hüseynəli bəy, Mürsəlqulu bəy adlı oğulları vardı.

Həsən bəy Mahmudlu-Cavanşir

Həsən bəy Cəfər bəy oğlu 1809-cu ildə Cavanşir-Dizaq mahalının Hacı camaatına bağlı Mahmudlu obasında anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Rus ordusuna çağırılmış, Osmanlı-Rusiya savaşlarında iştirak etmişdi. Praporşik hərbi rütbəsi vardı.¹⁴⁷

Həsən bəyin Firudin bəy, Muxtar bəy və Cabbar bəy adlı oğulları vardı.

Atakişi bəy Sultanov

Atakişi bəy Həsən sultan oğlu 1809-cu ildə Qarabağın Püsyan mahalının Bəxtiyarlı kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. 1-ci Müsəlman polkunda, Qarabağ atlı alayında 4-cü yüzlüyün vəkili (uryadnik) kimi xidmətə başlamışdı. Rus-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. Praporşik rütbəsi daşıyırdı. Döyüş orden və medalları ilə təltif olunmuşdu.¹⁴⁸

Atakişi bəyin Balakişi bəy, Fərəc bəy adlı oğlanları vardı.

Əli bəy Fətəlixanov

Əli bəy Nəcəfxan bəy oğlu 1810-cu ildə Bərgüşad mahalının Altınca kəndində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra "Şuşa qəza məktəbi"ni bitirmişdi. Çar ordusunda hərbi xidmətə başlamışdı. Praporşik rütbəsi almışdı.

Əli bəyin Muradxan bəy adlı oğlu vardı.

Kəlbəli bəy Kərimbəyov

Kəlbəli bəy Kərim bəy oğlu 1810-cu ildə Cavanşir mahalının Evoğlu obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi daşıyırdı.

Kəlbəli bəyin Cəfərqulu bəy adlı oğlu vardı.

Həsənqulu bəy Sultanov

Həsənqulu bəy Hüseynqulu sultan oğlu 1810-cu ildə Qarabağın Bərgüşad mahalın Qubadlı kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sonra rus dilini öyrənmişdi. Qarabağ atlı alayında xidmət etmişdi. 1830-cu ildə praporşik rütbəsi almışdı. Həsənqulu bəy Sultanov Zəngəzurun böyük mülkədarlarından idi. Qardaşları ilə bərabər atadan qalma Qubadlı, Zeyvə, Hacıalılı, Məmər, Hal, Davudlu, Mac, Ağbulaq, Qurdqulağı və başqa kəndləri idarə edirdi.¹⁴⁹

Həsənqulu bəy Sultanov 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif olunmuşdu.

Həsənqulu bəyin Qoşunəli bəy, Hüseynqulu bəy, Abbas bəy adlı oğulları vardı.¹⁵⁰

Firudin bəy Məlikaslanov

Firudin bəy Məlik Aslan oğlu 1811-ci ildə Dizaq mahalının Tuğ kəndində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Rus və şərq dillərinin əksəriyyətini bilirdi. Çar ordusunda qulluq edirdi. Kapitan rütbəsi vardı.

Firudin bəy çar ordusunun tərkibində Polşada olarkən atasının dostu feldmarşal Paskeviçlə rastlaşır. Paskeviç ona xeyli kömək edir. Tarixçi Mir Mehdi Xəzani bu barədə yazır: «Bir növ ilə sərdar feldmarşal Varşavada olanda dəxi onu razılıqla yad etmiş və xatırlamış, oğlu kapitan Firudin bəyə o mükafata

görə çox iltifat və mərhəmətlər ələmişdi.»¹⁵¹

Firudin bəy 3-cü və 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordenləri ilə ödüllənmişdi.

Firudin bəy 1857-ci ildə vəfat etmişdi.

Firudin bəyin Nəriman bəy adlı oğlu vardı.

Hüseynxan bəy Usubbəyov

Hüseynxan bəy Yusif bəy oğlu 1811-ci ildə Püsyan mahalının Hacıalılı obasında anadan olmuşdu. Təhsilini mollaxanada almışdı. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı. 1863-cü ilə bağlı qaynaqda poruçik rütbəsi daşıyırdı.

Hüseynxan bəy Yusif bəy oğlu 27 noyabr 1890-cı ildə vəfat edib.

Hüseynxan bəyin Əsəd bəy, Balaca bəy, Yusif bəy adlı oğlanları vardı.

Fərəc bəy Ağayev

Fərəc bəy Ağarza bəy oğlu 1812-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu.

Fərəc bəy ilk hərbi təhsilini Tiflis kadet korpusunda aldıqdan sonra 1837-ci ildə Qafqaz Əlahiddə Ordusunda müsəlman süvari polkunda xidmətə başlayıb. Xidmətinin yeddinci ilində ən yaxşı qvardiya rotmistri Fərəc bəy eskadron komandiri kimi Peterburqa göndərilir. Peterburqda o, birinci Nikolayın xüsusi qvardiya kazak polkunda leybqvardiya komandiri vəzifəsinə təyin olunur. Elə burda da o, imperatorun və onun arvadı Mariya Aleksandrovnanın sevimlisi olur.

1844-cü ildə çar I Nikolay və arvadı Mariya Aleksandrovnaya Fərəc bəyi xaç suyuna çəkib oğulluğa qəbul edirlər. Bu ildən sonra Fərəc bəy Nikolay Nikolayeviç adlanır.

Fərəc bəy Ağayev özünün qeyri-adi hərbi qabiliyyəti və igidliyi sayəsində xidmətinin on ili ərzində polkovnik rütbəsinə kimi yüksəlir. 1850-ci ildə Kırım müharibəsi başlananda pol-

kovnik Fərəc bəy Ağayev Qarabağın azərbaycanlı igidlərindən ibarət süvari alayı təşkil edib, özül də onun komandiri olur. Müxtəlif arxiv sənədləri, komandanlığına göndərilən raport və məktublar göstərir ki, Fərəc bəyin şuşalılardan ibarət süvari polku Kürəkərdə uğrunda gedən döyüşlərdə altmış minlik korpusa qarşı dönməz bir iradə ilə vuruşmuşdur.

1854-cü ildə osətinlərdən təşkil olunmuş millis alayı da Fərəc bəyin alayına təhkim edilir. Süvari qoşun dəstəsinin komandiri kimi yüksək vəzifə daşıyan Fərəc bəy hərbi xidmətinə və qoşun başçısı kimi göstərdiyi qəhrəmanlığa görə üstündə «Cəsurluğa görə» yazılmış qızıl xançərlə, çoxlu hərbi ordenlərlə, həmçinin imperator tacı ilə bəzədilmiş birinci dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni və ikinci dəfə birinci dərəcəli «Müqəddəs Anna» (qılıncıla birlə) ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

1853-56-cı illərdəki sarkərdəlik fəaliyyətinə görə Fərəc bəy Ağayev general-mayor rütbəsinə layiq görülür.

Müharibə yenidən başlayanda Fərəc bəy Ağayevin başçılığı ilə Qarabağ süvari dəstəsinin təşkili haqqında Peterburqa məlumat göndərən qraf Vorontsov qeyd edirdi ki, polkovnik Fərəc bəyin sayəsində könüllü dəstələr tezliklə yığıldı. Döyüşçülər yürüşə məşhur Qarabağ kəhərlərində və layiqincə silahlanmış halda başladılar.

Qırx ilə yaxın orduda qüsursuz xidmət edən Fərəc bəy Ağayev 1882-ci ildə general-leytenant rütbəsində istefaya çıxmışdır. Ömrünün sonuna kimi Tiflis Xeyriyyə cəmiyyətində çalışan general-leytenant Fərəc bəy Ağayev min səkkiz yüz doxsən birinci il noyabrın iyirmi altısında Tiflisdə vəfat etmişdir.

Ağa bəy Rüstəmbəyov

Ağa bəy Gülməhəmməd bəy oğlu 1812-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. Qarabağ atlı alayının sultanı vəzifəsində xidmət etmişdi. Bir çox savaflara qatılmışdı. Podporuçik, poruçik rütbələri daşımışdı.

Ağa bəy Rüstəmbəyov 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna", 2-

ci dərəcəli "Şiri-Xurşid" ordenləri ilə təltif olunmuşdu.

Ağa bəy Nabat xanım Rüstəm bəy qızı Rüstəmbəyova ilə ailə qurmuşdu. Zülfüqar bəy, Səlim bəy, Mahmud bəy adlı oğlanları, Balış xanım adlı qızı vardı.

Mehdi bəy Kəbirinski

Mehdi bəy Məhəmməd bəy oğlu 1812-ci ildə Kəbirli mahalının Qərvənd obasında doğulmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Qarabağ atlı alayında xidmət etmişdi. Sonra Şuşa şəhər qəza idarəsində yasaavulbaşı işləmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.

«Qarğı bizdə bitər, sümsünü Kəngərli çalar» ifadəsi Mehdi bəyindir.

Mehdi bəy mülkədar idi. Doğma obalarında, Taynaq kəndində xeyli torpaqları vardı.

Mehdi bəyin törəmələri Kəbirinski soyadını daşıyırlar.

Mehdi bəyin Ağakəşi bəy, Əbülhəsən bəy, Əbülhüseyn bəy, Balakəşi bəy, Həmid bəy adlı oğulları vardı.

Məmməd bəy Cavanşir

Məmməd bəy Hacı Bəylər bəy oğlu 1813-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Rus ordusunda ştabs-kapitan rütbəsində xidmət etmişdi. O, ştabs-kapitan rütbəsini 5 avqust 1849-cu ildə almışdı.¹⁵²

Məmməd bəy Cavanşir 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav", 4-cü və 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordenləri ilə təltif olunmuşdu.

Məmməd bəy 20 mart 1890-cı ildə vəfat edib.

Böyük bəy Sarıcalı-Cavanşir

Böyük bəy Fətəli bəy oğlu 1813-cü ildə Cavanşir mahalının Sarıcalı obasında anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Rus ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı. Son-

ra qəza idarəsində məmür işləmişdi.¹⁵³

Böyük bəyin Fərzalı bəy, Baxşalı bəy, Mehralı bəy adlı oğulları vardı.

Allahqulu bəy İbrahimbəyov

Allahqulu bəy Bəylər bəy oğlu 1813-cü ildə Qarabağın Bərgüşad mahalının Məzməzək kəndində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda hərbi xidmətə başlamışdı. Praporşik rütbəsi almışdı.

Allahqulu bəyin İskəndər bəy, Bala bəy, Ağa bəy adlı oğlanları vardı.

Abbas bəy Rzabəyov

Abbas bəy Əlirza bəy oğlu 1813-cü ildə Qaraçorlu mahalının Qazıkürdalı kəndində anadan olmuşdu. Təhsilini mollaxanada almışdı. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

Abbas bəyin Şükür bəy, Behbud bəy, Mahmud bəy adlı oğlanları vardı.

Eyvaz bəy Usubbəyov

Eyvaz bəy Yusif bəy oğlu 1813-cü ildə Püyan mahalının Hacıalılı obasında anadan olmuşdu. Təhsilini mollaxanada almışdı. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

Eyvaz bəy Usubbəyov 1853-cü ildə Rus-Osmanlı müharibəsində iştirak etmişdi.

1853-cü ilin mayında knyaz Menşikovun Rusiyanın Osmanlı ərazisində yaşayan xristianları himayə etmək hüququnun tanınması tələbini İstanbul rədd etdi. Nəticədə həmin ilin payızında Rusiya – Osmanlı müharibəsi başlandı. Sinop döyüşündə Osmanlı donanması məğlub olduğdan sonra, İngiltərə və Qara dənizə öz qüvvələrini çıxararaq Rusiya donanmasına qarşı cəbhə xətti açdılar. Eyni mövqeni Avstriya da tutdu. Nəticədə rusların Osmanlı imperiyasından qoparmağa çalışdıqları növbəti ərazi planları baş tutmadı, çünki müharibə böyüyərək Avropanı

əhatə etdi. Qeyd edək ki, bu dövr Qafqazda Şamilin başçılığı altında çeçenlərin milli - azadlıq hərəkatı özünün zirvəsinə qalxmışdı və yaranmış vəziyyətdən həm Şamil öz mübarizəsi xeyrinə, həm də müttəfiqlər Rusiyaya qarşı apardıqları müharibədə istifadə etmək istəyirdilər.

Belə olan halda ruslar müharibənin davam etdirilməsinin artıq mənasız olduğunu dərk etsələr də, Balkanlardakı slavyan xalqları qarşısında hörmətdən düşməmək üçün müharibəni davam etdirdilər, hətta müqəddəs yerlərə olan iddialarından da əl çəkmədilər. Bu zaman İstanbul müharibənin Avropa dövlətləri üçün yaranmış əlverişli şəraitdə davam etdirilməsi məqsədilə 1854 - cü ildə İngiltərədən ilk xarici istiqraz aldı. Həmin il müttəfiqlik haqqında türk - fransız - ingilis üçtərəfli müqaviləsi bağlandı. Müqavilə Osmanlı dövlətinə Rusiya ilə separat danışıqlara getməyi qadağan edirdi. 1854 - cü il 10mayda Londonda və 14 iyunda avstriya ilə razılaşmalar əldə olundu. Bu razılaşmada Tuna əyalətlərinin Rusiya ordusundan boşaldılması nəzərdə tutuldu, Avstriya lazım gəldikdə Osmanlıya əsgər göndərəcəyini öhdəsinə götürürdü. Sardiniya Krallığı da bu ittifaqa qoşulduğunu bildirdi.¹⁵⁴ Həmin ilin payızında Rusiya qoşunları Dunay knyazlıqlarını tərk etdilər. Osmanlı imperiyasının hakim dairələrində sülh müqaviləsi imzalamaq haqqında səs-lər eşidilsə də, Avropa dövlətləri müharibənin başa çatmadığı haqqında mövqə nümayiş etdirdilər. Buna səbəb isə Müqəddəs yerlərə olan iddialarından əl çəkməməsi idi.

Nəticədə katolik və pravoslav kilsələri arasında gedən qızğın mübarizə müharibənin genişlənməsinə səbəb oldu. Hərbi əməliyyatlar Krimdə, Qafqazda Dunay sahillərində, Baltik dənizində, qismən də Uzaq Şərqdə getmiş bu müharibə Rusiyanın məğlubiyyəti ilə başa çatmışdı. 1855 - ci ilin avqustunda Sevastopolun süqut etməsinə baxmayaraq, həmin ilin sentyabrın 28 - də Qarsdakı Osmanlı qarnizonu məğlub oldu. 1855 - ci ilin sonunda hərbi əməliyyatlar dayandırıldı. Çünki müttəfiqlər istədiklərinə nail olmaqla bərəbər, Rusiya müharibəni davam

etdirmək iqtidarında deyildi.

1856-cı il martın 30 - da İngiltərə, Fransa, Rusiya, Osmanlı dövləti, Avstriya, Prussiya və Sardiniya nümayəndələrinin iştirakı ilə Paris sülh müqaviləsi bağlandı. Müharibədə məğlub olan tərəf kimi Rusiya Qarsı Osmanlı dövlətinə qaytardı.

Rəhim bəy Uğurlubəyov

Rəhim bəy Uğurlu bəy oğlu 1814-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mükəmməl təhsil görmüşdü.

Rəhim bəy Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Varşavada olmuşdu. Süleyman xan Şakinski ilə birlikdə cəbhədə olmuşdular. Yaxın dost idilər. 1839-cu ilin oktyabr ayının 31-də kapitan rütbəsi almışdı.¹⁵⁵

Rəhim bəy mayor rütbəsinədək yüksəlmişdi.

Bəylər Şuşadan deputat seçərkən iki ünlü bəyin üzərində dayanmışdılar. Cavanşirlər Mirzə Camal bəy Məmməd xan bəy oğlunu, Kəbirililər isə Rəhim bəy Uğurlu bəy oğlunu dəstəkləyirdilər.

Rəhim bəy Bəyim xanım ilə yaşam qurmuşdu. Övladları olmamışdır.

Rəhim bəy Uğurlubəyov 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav", 2-cü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav", 2-ci dərəcəli "Şir-Xurşid" ordenləri ilə təltif olunmuşdu.

Rəhim bəy şair idi. Çağının bir çox yazarları ilə yazışmaları vardı. Mir Möhsün Nəvvab «Təzkirəyi-Nəvvab» adlı əsərində Rəhim bəydən bəhs etmişdir. Ünlü tarixçi və təzkirəçi yazır: «Kapitan Rəhim bəy Uğurlu bəy oğlu Qarabağ vilayətinin əhalisindəndir. Şuşa qəlasında yaşayırdı. 50 yaşlı, heybətli, möhkəm bədənli, uca boylu, çox xoğun və yekəqarın bir kişi idi.

Mərhum hardən cürbəcür şeirlər deyərdi. Varisi olmadığından onun şeirlərindən öz hamamının tarixi haqqında söylədiyi rübəidən başqa bir şey mənim əlimə düşmədi. 1281-ci ildə (1864/1865) vəfat edib».¹⁵⁶

Rəhim bəy Uğurlubəyov 11 oktyabr 1864-cü ildə dünyasını dəyişib.

Rzaqulu bəy Vəzirov

Rzaqulu bəy Mirzə Camal bəy oğlu 1814-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Bir neçə şərq dillərini və rus dilini mükəmməl bilirdi. 1842-ci ildə praporşik rütbəsi almışdı. Çilabörd sahəsində murov yardımçısı vəzifəsində çalışmışdı.¹⁵⁷

Rzaqulu bəyin Mirzə Fətəli Axundzadə ilə dostluqları olub.

Rzaqulu bəy tarixi və ədəbiyyatı gözəl bilirdi. Onun qələmindən «Dəftərə vəqayə və keyfiyyəte Hökumət və istiqalə xəvanin məğfurin, mərhumin Pənah xan, İbrahim xan dar vilayətə Qarabağ» adlı tarixi əsər, «Müqəddimati keyfiyyəti bəzi əhvalat və sərgüzaştı Axund Molla Əlipənah Vaqif təxəllüs» və «Müqəddimati-sərgüzaştı Qasım bəy Zakir təxəllüs mərhumun bəzi əhvalatları» adlı bioqrafik əsərlər çıxıb.

Rzaqulu bəy Vəzirov 1875-ci ildə vəfat edib.

Rzaqulu bəy Hacı Ağalar xan Qasım bəy oğlu Sarıcalı-Cavanşirin qızı Dürməsə bəyimlə həyat qurmuşdu. Həşim bəy, Məhəmmədəşfi (Məmiş) bəy, Camal bəy adlı oğulları, Nənan xanım xanım, Güllü xanım və Züleyxa xanım adlı qızları vardı.

Qəhrəman bəy Məmmədbəyov

Qəhrəman bəy Məhəmmədqulu bəy oğlu 1814-cü ildə Cavanşir mahalının Evoğlu obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Rusiya ordusunda, süvari alayında xidmət etmişdi. Kornet rütbəsi daşıyırdı.

1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsində azərbaycanlılardan ibarət Qarabağ süvari briqadasının tərkibində vuruşan Q. Məmmədbəyov hərbi əməliyyatlarda böyük şücaət göstərmişdi.

O, birinci və üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav", üçüncü və dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir", dördüncü dərəcə

cəli "Müqəddəs Georgi" ordenləri ilə təltif olunmuşdu.

Qəhrəman bəyin Qasım bəy, Məmməd bəy, Bəylər bəy, Abbas bəy adlı oğlanları vardı.

Nəcəf bəy Məlikaslanov

Nəcəf bəy Məlik Aslan oğlu 1815-ci ildə Dizaq mahalının Tuğ kəndində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi daşıyırdı.

Nəcəf bəy Məlikaslanov Rusiya-Osmanlı müharibəsində iştirak etmişdi. "1853-56-cı il Şərqi müharibəsinin təsviri" kitabının müəllifi A.F.Qeyrot yazır ki, təkcə qarabağlılardan ibarət iki süvari dəstəsi yaradılmışdı. Onların ümumi sayı min nəfər cəsur atlılardan ibarət idi. Bu süvarilər hansı cəbhəyə göndərilirdisə, ordan igidlik və rəşadətli haqqında xoş sözlər eşidilirdi. 1853-cü il noyabrın 2-də Bayandır kəndi uğrunda döyüşlərdə general-mayor İlya Orbelianinin komandanlığı altında qafqazlılar mərdlik və mətanətlə döyüşürdülər.

O, 1854-cü ildə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna", ikinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qilincla birləşən), 1855-ci ildə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna", iki il sonra üçüncü və dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir", 1860-cı ildə isə İranın dördüncü dərəcəli məşhur "Şiri-Xorşid" ordenləri ilə mükafatlandırılmışdı.

Əli bəy Səfərəlibəyov

Əli bəy Səfərəli bəy oğlu 1817-ci ildə Kəbirli mahalının Qiyaməddinli-Səfərəli bəy obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa şəhərində mədrəsədə oxumuşdu. Qəza məktəbində təhsilini davam etdirmişdi. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Ştaps-kapitan rütbəsi vardı.

1853-cü ildə Krım müharibəsi başlananda yerli bəylərdən ibarət süvari alayı təşkil edilmişdi. Əli bəy Səfərəlibəyov bu

dəstəyə qatılmışdı. Bir il sonra, iyunun 29-da o, Çinqil döyüşündə fərqləndiyinə görə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif olunmuşdu.

Əli bəyin Cavad bəy, Səfərəli bəy, Məmməd (Məmiş) bəy adlı oğulları vardı.

Nəzərəli bəy Rüstəmbəyov

Nəzərəli bəy Həsənəli bəy oğlu 1817-ci ildə Qarabağın Bərgülsad mahalının Muradxanlı kəndində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda hərbi xidmətə başlamışdı. Praporşik rütbəsi almışdı.

1853-56-cı illərdəki sərkərdəlik fəaliyyətinə görə Nəzərəli bəy Rüstəmbəyov gümüş medala layiq görülmüşdü.

Nəzərəli bəy 1886-cı ildə vəfat edib.

Nəzərəli bəyin Əziz bəy adlı oğlu vardı.

Almurad bəy Qorqanski

Almurad bəy Məhəmməd Hüseyin oğlu 1818-ci ildə Cavanşir-Dizaq mahalının Aybasanlı obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Rusların təşkil etdiyi qəza idarəsində işə düzəlmiş, könüllü milis heyətinə başçılıq etmişdi. Praporşik milis rütbəsi, sonra bay ünvanı almışdı.¹⁵⁸

Almurad bəy Qorqan kəndinin əsasını qoymuşdu.

Almurad bəyin Cümşüd bəy adlı oğlu, Nənəş xanım adlı qızı vardı.

Nəsrulla bəy Qurbanbəyov

Nəsrulla bəy Qurban bəy oğlu 1818-ci ildə İyirmidörd mahalının I Qaraqoyunlu obasında doğulmuşdu. Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Kornet rütbəsi daşıyırdı.

Nəsrulla bəyin Qurban bəy, Xangəray bəy və Adilqaray bəy adlı oğulları vardı.

Süleyman ağa Ziyadxanov

Süleyman ağa İmamqulu ağa oğlu 1818-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Poruçik rütbəsi almışdı.

Süleyman ağa Bəyim xanım Abra xan qızı Dünbili ilə ailə qurmuşdu.

Qasım bəy Səfərbəyov

Qasım bəy Səfər bəy oğlu 1818-ci ildə Sisiyan mahalının Dərəbas kəndində anadan olmuşdu.

İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

Qasım bəyin Novruz bəy adlı oğlanları vardı.

Yusif bəy Cavanşir

Yusif bəy Hacı Bəylər bəy oğlu 1819-cu ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. Mədrəsə təhsili almışdı. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Ştaps-kapitan hərbi rütbəsi almışdı.

Yusif bəy Cavanşir 1887-ci ildə vəfat edib.

Yusif bəyin Abdulla bəy adlı oğlu vardı.

Hacı Ağa bəy Dilağarda

Hacı Ağa bəy Ağahəsən bəy oğlu 1819-cu ildə Cavanşir-Dizaq mahalının Dilağarda obasında dünyaya gəlmişdi. Molla yanında oxumuşdu. Rusiya ordusunda qulluq etmişdi.

Hacı Ağa bəy praporşik rütbəsi daşıyırdı.

Hacı Ağa bəy Krım müharibəsində iştirak etmişdi. Krım müharibəsi 1853-cü il oktyabr ayının 23-də başlanıb. 1853-cü ildən etibarən Çar Rusiyası artıq əvvəlki qüdrəti qalmayan Osmanlı xilafətinin mövcudluğuna son qoymaq siyasəti yürütmə-

yə başlayır. Bu niyyətini həyata keçirməyə çalışan Çar I Nikolay müqəddəs məkanlar probleminə istifadə edir.

Osmanlı dövləti xristianların da müqəddəs hesab etdiyi Qüds şəhərində və ətrafında katolik və pravoslavlara müxtəlif imtiyazlar vermişdi. Rusiyanın maraqları imtiyazlar xüsusunda beynəlxalq arenada katolikliyin müdafiəçiliyini öz üzərinə götürən Fransanın maraqları ilə toqquşur. Məhz bunu bəhanə edən və başlıca məqsədi "xəstə adam" hesab etdiyi Osmanlının mövcudluğuna son qoymaq istəyən Rusiya İngiltərəyə mirasın paylaşılmasını təklif edir. Ancaq öz mənafeleyinə görə Osmanlı xilafətinin ərazi bütövlüyünün qorunmasının tərəfdarı olan İngiltərə Rusiyanın təklifinə mənfi reaksiya verir. Nəticədə Rusiya Osmanlı dövləti ilə ittifaq qurmaq barədə təklif edərək, bu dövlətin hüduqları daxilində yaşayan pravoslavların hamisi rolunda çıxış etmək iradəyini bildirir. Osmanlı isə İngiltərənin də dəstəyinə arxalanaraq, çarın tələbləri ilə razılaşır.

Abdulla bəy Vəzirov

Abdulla bəy Qasım bəy oğlu 1820-ci ildə Cavanşir-Dizaq mahalının Mirzəcamallı (Şərifbəyli) obasında doğulmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik hərbi rütbəsi vardı.¹⁵⁹

Bəzi bilgilərə görə, kapitan rütbəsinədək yüksəlmiş.

Abdulla bəy qohumu Zeynalabdin bəy Hacılinın qızı Tutu xanımla ailə qurmuşdu. Abış bəy adlı oğlu, Xanım xanım və Səkinə xanım adlı qızları vardı.

Lütfəli bəy Sultanov

Lütfəli bəy Nəcəf bəy oğlu 1820-ci ildə Qarabağın Püsyən mahalının Gürcülü kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Çar ordusunda xidmətə başlamışdı. Kornet rütbəsi almışdı.¹⁶⁰

Lütfəli bəy Sultanov 1886-cı ildə vəfat edib.
Lütfəli bəy Sultanov Sədat xanım ilə ailə qurmuşdu. Rüstəm bəy adlı oğlu vardı.

Hüseyn bəy Sultanov

Hüseyn bəy Xanəmir bəy oğlu 1820-ci ildə Qarabağın Bərgüşad mahalının Qaraqışlaq (Qarakişilər) kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Çar ordusunda xidmətə başlamışdı. Yunker rütbəsi almışdı.¹⁶¹

Hüseyn bəy Sultanovun Abbasqulu bəy, Balakəşi bəy adlı oğlanları vardı.

Səfi bəy Xazalanski

Səfi bəy Qasım bəy oğlu 1820-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini mollaxanada almışdı. Sonra qəza məktəbində oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Varsavaya qədər getmişdi. Poruçik rütbəsi daşıyırdı.

Səfi bəy Xazalanski ordudan tərxis olduqdan sonra Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsində murov kimi qulluq etmişdi.

Səfi bəyin Bəylər bəy, Cəmil bəy, Həmid bəy, Məmməd bəy adlı oğlanları vardı.

Həsənəli ağa Xanqaradağski

Həsənəli ağa Məhəmmədqulu xan oğlu 1820-ci ildə Qaradağ vilayətinin Əhər şəhərində dünyaya pənah gətirmişdi. Mədrəsə təhsili almışdı. Şərq dillərini bilirdi. Şuşa şəhərinə köçəndən sonra rus dilini də öyrənmişdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Poruçik rütbəsi almışdı.¹⁶²

Həsənəli ağa 1847-ci ildə vəfat edib.

Həsənəli ağa Xatın xanım ilə ailə qurmuşdu. Həsənəli (Balaca) ağa adlı oğlu vardı.

Mirza Mehdi bəy Sarıcalinski

Mehdi bəy Əli bəy oğlu 1821-ci ildə Cavanşir mahalının Sarıcalı obasında anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Savadlı olduğu üçün mirza ünvanı daşıyırdı. Dövlət idarələrində məmur işləmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.¹⁶³

Mirza Mehdi bəy şair idi. Qasım bəy Zakir ilə, Mirza İbrahim Səbəylə, Rəhim bəy Uğurlubəyovlə yazışırdı.

Mirza Mehdi bəyin Həsənəli bəy adlı oğlu vardı.

Kərbəlayı Zeynal bəy Nəzirov

Zeynal bəy Əhməd bəy oğlu 1821-ci ildə İyirmidörd mahalının Xanməmmədsərkarlı obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa şəhərində mədrəsədə oxumuşdu. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi daşıyırdı.

Zeynal bəy mülqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Zeynal bəy Nəzirov Xırda xanım Rəfibəyovə ilə ailə qurmuşdu. Əhməd bəy, Səməd bəy, Həmid bəy adlı oğlanları vardı.

Hacı Səfərəli bəy Səfərbəyov

Hacı Səfərəli bəy Allahverdi oğlu 1822-ci ildə Cavanşir-Dizəq mahalının Zərgər obasında doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra atlı alaya yazılmış, orduda xidmət etmişdi. 1 avqust 1877-ci ildən Əlahəzrətin Leyb qvardiyasında qulluğa başlamışdı.

Hacı Səfərəli bəy Səfərbəyov 1843-cü ildə kornet, 1854-cü ildə podporuçik, 1867-ci ildə poruçik, 1880-ci ildə ştabserotmistr rütbələrini almışdı.¹⁶⁴

Hacı Səfərəli bəy Səfərbəyov 1891-ci ildə vəfat edib.

Hacı Səfərəli bəyin Abbas bəy, Süleyman bəy, Qəhrəman bəy, Ağalar bəy adlı oğulları vardı.

Həsən bəy Uğurlubəyov

Həsən bəy Uğurlu bəy oğlu 1822-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Mədrəsə təhsili görmüşdü. Həsən bəy də qardaşları kimi Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.¹⁶⁵

Həsən bəy Uğurlubəyov 1868-ci ildə vəfat edib.

Həsən bəyin Məmməd bəy, Əliş bəy, Mehdi bəy və Həmzə bəy adlı oğulları vardı.

İbrahim bəy Hacıbəyov

İbrahim bəy Hacı bəy oğlu 1822-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini mollaxanada almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Rus dilini qəza məktəbində öyrənmişdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Podporuçik rütbəsi daşıyırdı.

O, Krım müharibəsində iştirak etmişdi. Müharibənin xülasəsi. Osmanlı ordusu müharibənin başlanğıcında Balkan yarımadasında uğur qazanır. Ancaq 1853-cü ilin noyabr ayının 30-da Batumiyə əlavə yardım aparan Osmanlı donanmasının Rusiya donanması tərəfindən Sinop rayonu yaxınlığında məhv edilməsi ilə vəziyyət kəskin xarakter alır. Rusların bu gözlənilməz uğurla Qara dənizdə üstünlüyü ələ almaları Boğazları və İstanbulu təhlükə altında qoyur. Digər tərəfdən, hadisələrin bu cür inkişafı Avropa dövlətlərini də bərk narahat edir. İngiltərə və Fransa məsələyə müdaxilə edərək, tərəfləri ortaq razılığa gətirmək cəhdləri Rusiyanın rədd cavabı ilə nəticəsiz qalır. Öz növbəsində İngiltərə və Fransa Rusiyaya ultimatum verərək aşağıdakıları tələb edirlər:

a) Rusiya qoşunları Əflak (Valaxiya) və Boqdanan geri çəkilməlidir;

b) Osmanlı dövlətinin ərazi bütövlüyünə hörmət edilməlidir;

c) Çar Rusiyası pravoslavların himayəçiliyi iddiasından vaz keçməlidir.

Osmanlı dövlətinə qoyulan tələblər isə aşağıdakı kimi idi:

a) Vətəndaşlara bərabər hüquqlar tanınmalı və tətbiq edilməlidir;

b) Xristianlarla mənfi rəftar edilməməlidir;

c) Qarışıq məhkəmələr qurulmalıdır;

d) Xristian təbəadən vergi alınmamalıdır.

Çar ultimatumu və tələbləri qəbul etməyərək, orduya Dunay çayını keçərək irəliləmək əmrini verir. Bunu görən İngiltərə və Fransa 1854-cü il mart ayının 12-də Rusiyaya müharibə elan edir.

İngiltərə və Fransa müharibəyə Osmanlı dövlətinin müttəfiqi qismində daxil olmaqla yanaşı, Avropa ictimaiyyətinin razı qalacağı mənfəət əldə etməyi də unutmamışdılar. Bu məqsədlə 1854-cü il mart ayının 12-də İstanbulda, elə həmin ilin may ayının 10-da Londonda və iyun ayının 14-də isə müqavilələr imzalandı. Avstriya ilə imzalanan müqavilə Rusiya ordusunun Dunayboyu əyalətlərdən geri çəkilməsini nəzərdə tuturdu. Digər tərəfdən, lazım gələcəyi təqdirdə Avstriya əsgər göndərmək barədə öhdəlik götürmüşdü. Bu səbəbdən 1855-ci il mart ayının 15-də Sardiniya da ittifaqa qoşulduğunu bildirir. Bu zaman İngiltərənin "Soyuq Cərəyan" Mühafizə Alayının əsgərləri İstanbul Heydərpaşa səmtində Krıma yollanmaq üçün əmr gözləyirdilər.

Müharibənin davam etdiyi bir zamanda xilafətın Epir, Etolıya və Teselya vilayətlərində yunanların üsyanı başlayır. Bütün xəbərdarlıqların nəticəsiz qaldığını görən Fransa isə Pire limanına qoşun yeridərək, Yunanıstanı müharibəyə alır. Bu, Yunanıstanı bitərəf mövqə tutmağa məcbur edir. Nəticədə Rusiya müharibədəki müttəfiqini itirir.

Abdulla bəy Rüstəmbəyov

Abdulla bəy Rüstəm bəy oğlu 1823-cü ildə Şuşa şəhərində dünyaya göz açmışdı. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra qəza məktəbində oxumuşdu. Murov köməkçisi kimi xidmətə başlamışdı. Qaçaqların məhv edilməsində önəmli rol oy-

namışdı. 1846-cı ildə ələ keçməz Qaçaq Hüseynalını öldürmüşdü. Praporşik rütbəsi almışdı. Çar ordusunda qulluq etmişdi.¹⁶⁶

Abdulla bəyin Fatma xanım adlı qızı vardı.

Mustafa bəy Rüstəmbəyov

Mustafa bəy Əsəd bəy oğlu 1823-cü ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Sonra çar ordusunda qulluğa başlamışdı 1870-ci ildə poruçik rütbəsi daşıyırdı.¹⁶⁷

Mustafa bəy Rüstəmbəyov 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif olunmuşdu.

Mustafa bəy Rüstəmbəyov 25 iyun 1873-cü ildə vəfat edib. Mustafa bəyin Rüstəm bəy adlı oğlu, Şəraf bəyim adlı qızı vardı.

Əli bəy Sarıcalinski

Əli bəy Səlif bəy oğlu 1823-cü ildə Cavanşir mahalının Sarıcalı-Quzanlı kəndində dünyanı tanımışdı. Mədrəsə təhsili almışdı. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.¹⁶⁸

Əli bəyin Salah bəy, Camal bəy adlı oğulları, Səkinə xanım və Zabita xanım adlı qızları vardı.

Süleyman bəy Gülməmmədbəyov

Süleyman bəy Gülməmməd bəy oğlu 1823-cü ildə Qarabağın Bərgüşad mahalının Xəndək kəndində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda hərbi xidmətə başlamışdı. Yunker rütbəsi almışdı.

Hüseyn bəy Məmmədbəyov

Hüseyn bəy Kərbəlayı Məmməd bəy 1823-cü ildə Kəbirli mahalının Saybalı-Zeyalabdinli obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Çar ordusunda hərbi xid-

mətə başlamışdı. Don Kazak alayında bir çox döyüşlərdə iştirak etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

Hüseyn bəyin Mahmud bəy, Bəylər bəy, Xanlar bəy adlı oğlanları vardı.

İskəndər bəy Cavanşir

İskəndər bəy Mahmud bəy oğlu 1824-cü ildə Cavanşir mahalının Xındırstan kəndində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Özəl təsərrüfatını idarə etməklə dolanırdı. 1849-cu ildə məlum olayla bağlı tutulub sürgün edilmişdi. Sonra Rusiya ordusunda xidmətdə olmuşdu. Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. Praporşik rütbəsindən polkovnik rütbəsinədək ucalmışdı.¹⁶⁹

Mirzə Fərzalı bəy Fətəlibəyov

Fərzalı bəy Əli bəy oğlu 1824-cü ildə Otuziki mahalının Ətyeməzli obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mükəmməl mədrəsə təhsili görmüşdü. Savadlı olduğu üçün mirzə ünvanı daşıyırdı.¹⁷⁰

Mirzə Fərzalı bəy Şuşa Qəza məktəbində oxumuşdu. Burada o, türk, rus və fars dillərini öyrənmişdi. Sonra Tiflis Aleksandr Müəllimlər Institutunu bitirmişdi.

Mirzə Fərzalı bəy 19 may 1843-cü ildə II dərəcəli dəftərxana xidmətçisi kimi Şuşa qəza polis şöbəsində xidmətə başlamışdı. 10 noyabr 1848-ci ildə könüllü kimi Qafqaz Atlı alayında xidmət etmişdi. 1849-cu ildə Macarıstan və Transilvaniya qiyamının yatırılmasında iştirakçısı olmuşdu. 1851-ci ildə vəkil rütbəsi almışdı. 1853-1856-cı illər Rusiya-Osmanlı savaşına qatılmışdı. Naib rütbəsinə yüksəlmişdi.

Yalta şəhərində teleqraf işçisi olmuşdu.

Mirzə Fərzalı bəy 1855-ci ildən praporşik rütbəsini daşıyırdı.

Mirzə Fərzalı bəy bir çox döyüş medalları ilə təltif edilmişdi.

Mirzə Fərzalı bəy 9 may 1887-ci ildə öldürülmüşdü.

Mirzə Fərzalı bəy Səlbinaz xanım Əsəd bəy qızı ilə (1840-

1900) ailə qurmuşdu. Ağalar bəy adlı oğlu, Mahtaban xanım, Balaxanım xanım, Əziz xanım adlı qızları vardı.

Mirza Hüseynəli bəy İsmixanov

Hüseynəli bəy Səfərəli bəy oğlu 1824-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Savadlı olduğu üçün mirza ünvanı daşıyırdı. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Xidmətə sərhəd dastəsində tərəcəçilikdən başlamışdı. Sonra sultan köməkçisi olmuşdu. Podporuçik, poruçik, ştabs-kapitan rütbələri almışdı.

Haqverdi ağa Adıgözəlov

Haqverdi ağa Mirzə Adıgözəl bəy oğlu 1824-cü ildə İyir-midörd mahalının Boyəhmədli obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

Haqverdi ağanın İskəndər ağa, Əsgər ağa, Yusif ağa adlı oğulları, Göyçək xanım, Mehri xanım adlı qızları vardı.

Lütfəli bəy Sultanov

Lütfəli bəy Hümətəli bəy oğlu 1825-ci ildə Qarabağın Bərgüşad mahalının Şıxava (Həmzəli) kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Çar ordusunda xidmətə başlamışdı. Praporşik rütbəsi almışdı.¹⁷¹

Lütfəli bəyin Dadaş bəy adlı oğlu vardı.

Atakişi bəy Mərdanbəyov

Atakişi bəy Mərdan bəy oğlu 1825-ci ildə Qarabağın Qaraçorlu mahalının Əliyənli camaatının Qalalı kəndində olmuşdu.

İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. 1 may 1845-ci ildə çar ordusunda, Zaqafqaziya Müsəlman Atlı alayında xidmətə başlamışdı. 23 fevral 1851-ci ildə çarın Leyb-qvardiyasına daxil edilmişdi. 12 dekabr 1852-ci ildə vəkil rütbəsi almışdı. 1849-cu ilin 27 maydan 9 sentyabrədək macarların qiyamının yatırılmasında iştirak etmişdi. Georgi lentli gümüş medalla təltif olunmuşdu.¹⁷²

Atakişi bəy Mərdanbəyov praporşik rütbəsi almışdı. 1863-cü ilə bağlı qaynaqda kornet rütbəsi daşdığı haqda bilgi var. Ordudan tərxis olduqdan sonra doğma kəndinə qayıtmışdı.

Atakişi bəyin Əziz bəy, Firudin bəy, Aslan bəy adlı oğlanları vardı.

Kərim ağa Cavanşir

Məhəmmədqasım ağanın üçüncü oğlu Kərim ağa 20 oktyabr 1826-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Ailə təlim-tərbiyəsi, təhsili almışdı. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. 1861-ci ildə milis praporşiki rütbəsi almışdı. 1866-cı ildə Kazak alayının leyb-qvardiyasına kornet rütbəsi ilə dəyişilmişdi. Qvardiya polkovniki rütbəsini daşıyırdı. Atasının ona ayırdığı Dərəbas kəndini idarə edirdi.¹⁷³

Kərim ağa 1907-ci ildə vəfat edib.

Kərim ağa Fətəli ağa Cavanşirin qızı Bilqeyis bəyimlə və Süleyman xan Şəkilinin qızı Saray bəyimlə (1840-?) həyat qurmuşdu. Əli ağa, Hüseyn ağa, Teymur ağa, İskəndər ağa, Qəhrəman ağa, İbrahim ağa adlı oğullar, Səltənət bəyim, Zəhra bəyim, Şövkət bəyim, Dürdanə bəyim, Qumru bəyim adlı qızlar böyütmüşdü.

Nəcəfqulu bəy Cavanşir

Nəcəfqulu bəy Qasım bəy oğlu 1826-cı ildə Cavanşir mahalının Xındırstan kəndində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Əkinçiliklə məşğul idi. 1849-cu ildə tutulub Kaluqaya sürgün edilmişdi. Bir müddət Rusiya ordusunda qulluqda olmuşdu. Praporşik rütbəsi almışdı. Rus-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi.¹⁷⁴

Nəcəfqulu bəyin Mehdi bəy, İsmayıl bəy adlı oğulları vardı.

Mirzə Həsən bəy Mehdixanov

Mirzə Həsən bəy Məşədi Mehdixan ağa oğlu 1826-cı ildə Xırdapara-Dizəq mahalının Qoçahmadlı kəndində dünyanı tanımışdı. Mədrəsə təhsili almışdı. Savadlı olduğu üçün mirzə ünvanı daşıyırdı. Rusiya və bir çox şərq dillərini mükəmməl bilirdi. 3 may 1839-cu ildən çar ordusunda qulluq etməyə başlamışdı. Çarın Leyb-qvardiyasında xidmət edirdi.¹⁷⁵

Mirzə Həsən bəy Mehdixanov 1849-cu ildə kornet, 1852-ci ildə podporuçik, 1854-cü ildə poruçik, 1860-cı ildə ştabs-rotmistr rütbələri almışdı.

Mirzə Həsən bəy yaxşı xidmətinə görə 1855-ci ildə 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni, 1860-cı ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordenləri ilə təltif olunmuşdu.

Mirzə Həsən bəy 1863-cü ildə vəfat edib.

Mirzə Həsən bəyin Əhməd bəy və Həsən bəy adlı oğulları vardı.

Hüseyn bəy Bəhmənbəyov

Hüseyn bəy Çaləbi bəy oğlu 1826-cı ildə Qarabağın Bərgülüşad mahalının Ağal kəndində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda hərbi xidmətə başlamışdı. Kornet rütbəsi almışdı.

Hüseyn bəyin Atakişi bəy adlı oğlu vardı.

Mirzə Abbas bəy Mərdinli

Mirzə Abbas bəy Namazalı yüzbaşı oğlu 1827-ci ildə Cavanşir-Dizəq mahalının Mərdinli obasında dünyaya göz açmışdı. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa şəhərində mədrəsədə oxumuşdu. Kazak alayında xidmət etmişdi. Praporçik rütbəsi almışdı.

Mirzə Abbas bəyin Bəylər bəy adlı oğlu vardı.

Əhməd bəy Cavanşir

Cəfərqulu bəyin ikinci oğlu Əhməd bəy 1828-ci ildə Kəhrizli kəndində dünyanı tanımışdı. 15 yaşına qədər molla yanında oxumuşdu. Sonra rusca öyrənmişdi. 1843-ci ildə Mehdixanov xanın xahişinə görə, çar I Nikolay Əhməd bəyi Peterburqa tələb edir və onu dövlət hesabına Pavlov kadet korpusuna qəbul edir. O vaxtlar Pavlov məktəbinə yalnız zadəgan uşaqlarını qəbul edirdilər. İzzidəhəmli Peterburq mühitinə düşən Əhməd bəy rus dilini öyrənməyə ciddi səy göstərirdi və məktublarından göründüyü kimi, bu dili mükəmməl surətdə öyrənə bilirdi.¹⁷⁶

1848-ci ildə Əhməd bəy Pavlov korpusunu bitirib Konstantin Nikolayeviç adına Qusar alayına təyin olunur və 1854-cü ilə qədər hərbi xidmətdə qalır.

1853-cü ildə Krım müharibəsi başlandı. Qasım bəy Zakirin oğlu Nəcəfqulu bəy və qardaşı oğlu İsgəndər bəy könüllü olaraq cəbhəyə getmişdilər. Qafqaz cəbhəsində rus askarları ilə çiyin-çiyinə 2000 nəfərə qədər azərbaycanlı döyüşürdü. Əhməd bəyin olduğu Qusar alayı Sevastopol altında vuruşurdu. Döyüş meydanında göstərdiyi igidliyə və qoçaqlığa görə Əhməd bəy ordenlə təltif edilmiş və ona ştabs-rotmistr rütbəsi verilmişdi. Lakin Əhməd bəyə orduda uzun müddət xidmət etmək nəşib olmadı, çünki o, hələ 1850-ci ildə Əli bəy Sultanovla iştirak etdiyi dueldə qolundan yaralanmış olduğu üçün 1854-ci ildə tamamilə hərbi qulluqdan getməyə məcbur oldu.

1854-ci ildə Əhməd bəy öz dogma kəndi olan Kəhrizliyə gələrək burada təsərrüfat işləri ilə məşğul olmağa başlayır. Rusiya ordusundan istefaya çıxmış və Sankt-Peterburq təhsili almış zabit köhnə kənddə yeni qaydalar yaratmaq istəyirdi. Buna görə də o, xalq arasında "Urus Əhməd bəy" ləqəbini almışdı.

XIX yüzilin 60-cı illərinin sonunda Əhməd bəy Vərəndə sahəsinin mürövə vəzifəsinə təyin edilir; bu zaman o, həm də taxıl yerlərini sulamaq üçün Arazdan su çıxartmaq işi ilə də məşğul olurdu. Uzun əziyyətdən sonra Əhməd bəy 8 verst uzunluğunda bir arx qazdırır və onu Mil düzündəki qədim Ga-

var arxı ilə birləşdirir. Azərbaycanı Rusiya sənayesinin xammal mənbəyinə çevirməyə çalışan çar hökuməti heç bir vasitə sərəf etmədən yerlərdə suvarma işlərini yaxşılaşdırmağa və beləliklə də çoxlu xammal əldə etməyə çalışırdı. Ona görə Qafqaz canişinliyi idarəsi hələ XIX yüzilin 60-cı illərinin axırlarında Mil düzündəki suvarma işlərini qaydaya salmaq üçün bir neçə dəfə xüsusi komissiyalar göndərmişdi. Lakin tərkibində hətta hollandiyalı suvarma mütəxəssisləri də olan bu komissiyalar heç bir qəti tədbir görə bilməmişlər. Çünki bu layihələrin həyata keçirilməsi "külli miqdarda xərc tələb edirdi". Qarabağın yerli bəydəri də Gavur arxını "...arx və arxın suvardığı bütün torpaqların 99 il ancaq onların istifadəsində" qalması şərti ilə bərpa etmək istəyirdilər. Lakin onların da cəhdi heç bir nəticə vermədi. Nəhayət, 1866-cı ildə Əhməd bəy, Zərgar, Diləğarda, Yağləvənd və Şahsevən camaatının köməyi ilə cüzi bir məbləğdə və hökumətlə heç bir formal əlaqə yaratmadan həmin arxı qazdırmağa başladı və Arazdan çıxarılan suyu məşhur Gavur arxı ilə birləşdirmək kimi çətin bir məsələni həll etdi.

Əhməd bəyin sonrakı məktublaşmalarından aydın olur ki, hökumət Əhməd bəyin təcrübə və təşəbbüsünü nəzərə alaraq, göstərilən kanalı yenidən bərpa etmək üçün daha bir təşəbbüs göstərdi və bu məqsədlə 1879-cu ildə xüsusi bir komissiya Əhməd bəyin iştirakı ilə Mil düzündə yoxladı. Komissiya Əhməd bəyin və mühəndis Bexmanın fikri ilə razılaşaraq Gavur arxını bərpa etməyi qərara aldı. Bu məqsədlə 1881-ci ildə plan layihəsi hazırlandı. Lakin bu layihə kağız üzərində qaldı.

Suvarma məsələsi ətrafında gedən məktublaşmalar göstərir ki, Əhməd bəy su təsərrüfatı sahəsində böyük təcrübəyə malik idi. Əhməd bəyin öz mülkündə qazdırdığı kəhrizlər də suvarma sahəsində çalışan tədqiqatçıların nəzər-diqqətini cəlb etmişdi.

1883-cü ildə Əhməd bəyin qonağı olmuş mühəndis Veys Fon-Veyssenqof yazır ki, "Qarabağ mülkədarı Əhməd bəy Cavanşir uzun illər boyu apardığı müşahidələrin nəticələri və qazandığı təcrübə ilə məni tanış edərək, qazdırdığı kəhrizləri ət-

raflı surətdə tanış olmağa mənə imkan yaratdı".

XIX əsrin 70-ci illərində Əhməd bəy hakim sinif nümayəndələrindən kimin haqqıqatən bəy silkinə mənsub olduğunu müəyyən etmək məqsədilə yaradılmış Şuşa bəy komissiyasının tərkibinə daxil olur. Bu komissiyanın fəaliyyəti haqqında ətraflı surətdə danışmadan, qeyd etmək lazımdır ki, bəy və ağaların əksəriyyəti vergi və mülkəlləfiyyətlərdən azad olmaq üçün saxta sənədlər (xan fərmanları, təliqələr və s.) düzəldərək özlərinin bəy silkinə mənsub olduqlarını sübut etməyə çalışırdılar. Lakin Əhməd bəy bu saxtakarlığa qarşı müqavimət göstərdi ki, bu da komissiya üzvlərinin narazılığına səbəb olurdu. Ona görə də F.Küçərlinin göstərdiyi kimi, Əhməd bəyin düşmənləri onu həbs etdirib, bir neçə vaxt həbsxanada saxlatdırırlar.

Əhməd bəy ömrünün son günlərini Kəhrizli kəndində keçirərək tarix və ədəbiyyata və kitabları mütaiə edir, müxtəlif əsərlər yazır və tərcümə ilə məşğul olurdu.

Əhməd bəy "Asari-Əhməd bəy Cavanşir" adlı şeirlər, "Türk zərb-məsəllər məcmuəsi" adlı folklor örnəkləri, "1747-ci ildən 1805-ci ilə qədər Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair" adlı tarix kitablarının müəllifidir.

Əhməd bəy 1903-cü il yanvarın 9-da vəfat etmiş və öz vəsiyyətinə görə Kəhrizli kəndində dəfn edilmişdi.

Əhməd bəy Mülkicahan xanım ilə qurmuşdu. Aslan bəy, Məhəmməd bəy adlı oğulları, Həmidə bəyim adlı qızı vardı.

Qəhrəman bəy Eyvaxanbəyov

Qəhrəman bəy Eyvaxan bəy oğlu 1828-ci ildə Otuziki mahalının Tərnəud kəndində dünyaya gəlmişdi. Molla yanında ibtidai təhsil almışdı. Rusca, farsca mükəmməl bilirdi. Podpra-porşik kimi xidmətə başlamışdı.¹⁷⁷

Qəhrəman bəyin İbrahim bəy, Hətəm xan bəy, Abbas bəy, Bala bəy adlı oğulları vardı.

Ələsgər bəy Rəcəbov

Ələsgər bəy Molla Hüseynəli bəy oğlu 1828-ci ildə Şuşa

şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra Sankt-Peterburq Konstantin Hərbi məktəbinə qəbul olmuşdu. Məktəbi yunker rütbəsi ilə bitirmişdi.

Ələsgər bəyin Allahverən bəy adlı oğlu vardı.

Paşa bəy Əlibəyov

Paşa bəy Həsən xan bəy oğlu 1828-ci ildə Qarabağın Bərgüşad mahalının Qubadlı kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Çar ordusunda xidmətə başlamışdı. Praporşik rütbəsi almışdı.

Cabbar bəy İbrahimbəyov

Cabbar bəy Ağalar bəy oğlu 1828-ci ildə Qarabağın Bərgüşad mahalının Məzməzək kəndində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Müsəlman korpusunun tərkibində bir çox Avropa ölkələrində hərbi ekspedisiyalara qatılmışdı. Praporşik rütbəsi almışdı.¹⁷⁸

Cabbar bəy İbrahimbəyov ordudan tərxis olduqdan sonra doğma kəndinə qayıtmış, şəxsi təsərrüfatı ilə məşğul olmuşdu.

Cabbar bəy İbrahimbəyov xeyriyyəçi və qurucu bir şəxs idi. O, Sarı Aşığın qəbrini bərpa etmiş, üstündə ehsan vermişdi. Keçmiş çar zabiti olan əmisi oğlu Allahqulu bəy Bəylər bəy oğlu ilə bərabər kəndlərini yol çəkirmiş, yoxsullara əl tutmuşdu.

Kəlbəli bəy Əliyərbəyov

Kəlbəli bəy Şahverən bəy oğlu 1828-ci ildə Püsyən mahalının Hacıhalı obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda hərbi xidmətə başlamışdı. Praporşik (gizir) rütbəsi almışdı. Döyüşdə göstərdiyi şücaətə görə "Georgi xaçı" ilə təltif edilmişdi. Kavalər kimi tanınırdı.

Kəlbəli bəy Əliyərbəyov 1893-cü ildə vəfat edib.

Kəlbəli bəy Şahcahan xanımla ailə qurmuşdu. Qaraxan bəy, Bəylər bəy adlı oğulları, Nabat xanım, Yaxşı xanım adlı qızları vardı.

Şirin bəy Mərdanbəyov

Şirin bəy Əsəd bəy oğlu 1828-ci ildə Qaraçorlu mahalının Əliyanlı camaatının Kamallı obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda hərbi xidmətə başlamışdı. 1863-cü ilə aid məlumatlara görə praporşik rütbəsi almışdı. Sonrakı mənbələrdə poruçik rütbəsi aldığı göstərilir.

Şirin bəy ordudan tərxis olduqdan sonra Şuşa qəzasının Zəngəzur sahasında murov (uçaskoviy zasidatel) köməkçisi kimi xidmət etmişdi. Qaçaqqlar tərəfindən öldürülüb. Tarixçi Baharlı yazır: "Mirzə İsmayıl bəy (Mirzə İbrahim bəy oğlu Baharlı-müəlliflər) belə nəql edirdi ki, o vaxt Ağa qapıdan çıxan vaxtda dəmün üstündən və ətrafdakılar iki yüz tüfəng atdılar ki, tamamən əlbəəl idi. Heç birisi Ağaya dəymədi. Amma yoldaşını öldürdülər. Elə ki, Ağa bir tüfəng mənzili qaşdı (qaçdı) atını saxladı və murova söylürdü və atışdırdılar. Murovun pomoşniki (köməkçisi-müəlliflər) poruçik Şirin bəy Əliyanlı sakini Ağaya deyib:

-A köpək oğlu, rus padşahu ilə padşahlıq edəcəksən? Niyə başını götürüb, bir yana getmərsən? Bu sözü deyib, bir güllə atıbdır. Güllə gedib Ağanın atının yalından dəyibdir. Və Ağa Şirin bəyə söyüb ki:

- A köpək oğlu, elə güllə atmazlar. Al, gəldi. Bir güllə atıb, güllə gəlib, Şirin bəyin atının qarından dəyib və at yıxılıb. Şirin bəy atın altında qalıb, həmin saat ölübdür".

Kərim bəy Cəfərbəyov

Kərim bəy Cəfər bəy oğlu 1828-ci ildə Sisyan mahalının Dərəbas kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Çar ordusun-

da xidmət etmişdi. Yunker rütbəsi daşıyırdı.

Kərim bəyin Qasım bəy, Tağı bəy adlı oğlanları vardı.

Nəcəfqulu bəy Məlikzəhrabov

Nəcəfqulu bəy İbrahim bəy oğlu 1828-ci ildə Tatev mahalının Əliquluşağı kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

Ordudan tərxis olunduqdan sonra Xinzırək kəndini idarə edirdi.

Nəcəfqulu bəy Gülpəri xanım ilə ailə qurmuşdu. Ağa bəy, Mürsəl bəy, Murad bəy, İbrahim bəy adlı oğlanları, Nənəxanım xanım, Telli xanım, Gülsənəm xanım adlı qızları vardı.

İskəndər bəy Pənəhyanov

İskəndər bəy Nəsir bəy oğlu 1828-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Kornet rütbəsi daşıyırdı.

İskəndər bəy mülkədar idi. Vərəndə mahalının Ağbulaq, Dəhrəz, Xırdapara-Dizəq mahalının Qarakollu kəndlərində, Cavanşir mahalının Yüzbaşı obasında raiyyəti və torpağa yiyələnmişdi.¹⁷⁹

İskəndər bəy Pənəhyanov 1870-ci ilədək vəfat edib.

İskəndər bəy Məleykə xanım ilə ailə qurmuşdu. Xanım bəyim adlı qızı vardı.

Zeynalabdin bəy Rəfibəyov

Zeynalabdin bəy Rəfi bəy oğlu 1829-cu ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Qarabağ Müsəlman Atlı alayında 17 may 1841-ci ildə silvari kimi xidmət etmişdi. 1846-cı ildə Xarkovda, Polşada olmuşdu. 1 mart 1849-cu ildə çarın Leyb-qvardiyasına daxil edilmişdi.¹⁸⁰

Zeynalabdin bəy Rəfibəyov 1853-1854-cü illər Osmanlı-Rusiya savaşlarında milis naibi və yüzbaşı rütbələrində iştirak etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

1854-cü ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsində murov (uçastkoviy zasidatel) köməkçisi olmuşdu. Z. Rəfibəyov 1862-ci ilin may ayının 26-da Cavanşir sahəsində murov köməkçisi işləmişdi. Sonra Şuşa Zemstvo idarəsinə gözetçi rəisi təyin edilmişdi. 1864-cü ilin 20 avqustunda Zəngəzur qəzasına polis pristavı vəzifəsinə göndərilmişdi. Sonra 1868-ci il 4 noyabrda Şuşada polis pristavı vəzifəsinə keçirilmişdi. 1875-ci ilin 24 dekabrında Kəbirli sahəsinə polis pristavı təyin edilmişdi. 2 fevral 1877-ci ildə yenidən Şuşa şəhərinə polis pristavı vəzifəsinə qaytarılmışdı.

Z. Rəfiyevin Şuşa şəhərində polis pristavı vəzifəsində işləməsi haqqında fəlologiya elmləri namizədi Bəylər Məmmədov yazır: «Bu vəzifəni aparən zaman yüksək sayılıq göstərmiş və operativlik bacarığı nümayiş etdirmişdir. Onun özünə məxsus peşə metoduna, iş üslubuna malik olması və bu sahədə zəngin təcrübə qazanması sayəsində uzun illər boyu Şuşada oğurluq, ayrılik, neqativ hallar, cinayətkarlıq hadisələri azalmış, qaydana qanuna ciddi əməl edilmişdir».¹⁸¹

Zeynalabdin bəy Rəfibəyov Ə. Haqverdiyevin əsərlərində olan pristavin prototipidir.

Zeynalabdin bəy Rəfibəyov savaşda bürünc medal, 1858-ci ilin avqust ayında XII klas mülki çini almışdı. Podporuçik hərbi rütbəsi vardı.

Z. Rəfibəyovun həyatından daqiqələr:

İman

Şuşada İman adlı mahir bir oğru var idi. O, cinayətin izini elə itirər, işi elə təmiz və səliqə ilə görürdü ki, bunu törədənin İman olduğunu heç kim ağlına gətirməzdi. Bir dəfə də oğurluq üstündə onu tutaraq, məhkəmə bir zircəməyə salıb ağzını da qifillə bağlayırlar. Aitdəki günü başqa bir evin əşyaları oğurlanırdı.

Istintaq qrupu nə qədər axtarırsa, cinayətin kim tərəfindən görüldüyünü müəyyənləşdirə bilmir. Pristav Zeynalabdin bəy gedib yarılan evə baxan kimi, İmanın dəsti-xəttini görüb tanıyır. Lakin onun həmkarları etiraz edib bildirlirlər ki, İmən dustaq ola-ola oğurluğa gedə bilməz. Pristav dustağın saxlandığı yerə gedib baxmaq qərarına gəlir. O, zirzəminin qapısı ilə qifilini dərindən nəzərdən keçirdikdən sonra içəri daxil olub İmanı yatmış görür. Zeynalabdin bəy ağzıbirə açılan yeganə kiçik pəncərəni yoxlayarkən, Onun dəmirlərinin yerindən oynadığını görüb, yanılmadığına arxayın olur. Demə, İmən gecə pəncərənin millərini söküüb yerə qoyur və oradan bayıra çıxır. Sonra da oğurladığı evin damına qalxıb tavanı söktür və iplə sallanaraq içəri düşür. Şeyləri daşıyıb yeribəyər etdikdən sonra əvvəlki yolla qayıdıb, təzədən dustaq olduğu yerə gəlir.¹⁸²

Zeynalabdin bəy İmandan soruşur:

-Ə, İmən, qorxурсан, belə işlər görürсән?!

Cavabında İmən:

-Bəy, qorxuram, amma hökumətdən yox, səndən — deyir.

***

Zeynalabdin bəy Yasəmən xanım ilə qurmuşdu. Məhmud bəy, Əliş bəy adlı oğulları, Əsmət xanım adlı qızı vardı.

Abbas bəy Ağayev

Abbas bəy Nəsir bəy oğlu 1829-cu ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Əslən Ağcabədi kəndindəndir. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu.

Abbas bəy çar ordusunda xidmət etmiş, mayor rütbəsinə də yüksəlmişdi.

Mayor Abbas bəy Səhra bəyim Abdullapaşa ağa qızı Sarıcalı-Cavaşirlə ailə qurmuşdu. Kərim bəy, Mustafa bəy adlı oğullar, Böyükxanım xanım, Sona xanım və Güllü xanım adlı qızlar böyüdüüb, ərsəyə çatdırmışdı.

Əsəd bəy Cavanşir

Əsəd bəy Nəcəfqulu bəy oğlu 1830-cu ildə Şuşa şəhərində dünyaya göz açmışdı. Mülkəmməl savad almışdı. Rus və fərq dillərini bilirdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. 1860-cı ilə bağlı bir qaynaqda poruçik, 1886-cı ilə bağlı qaynaqda isə ştab-kapitan rütbəsində olduğu göstərilir. Xankəndi kəndində yerləşən alayda qulluq edirdi. Kapitan rütbəsi ilə ordudan tərxis olmuşdu.¹⁸³

Əsəd bəy Cavanşir 1917-ci ildə İşıqlı obasında vəfat edib. Son mənzili İşıqlı qəbristanlığındadır.

Əsəd bəy Şərəfcahan bəyimlə ailə qurmuşdu. Mehri bəy, Mehdi bəy və Cavad bəy adlı oğulları vardı.

Həşim xan Cavanşir

Həşim xan Böyük xan oğlu 1830-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Qvardiya poruçiki rütbəsi vardı. Ordudan tərxis olduqdan sonra atasının ona ayırdığı kəndləri idarə edirdi.¹⁸⁴

Həşim xan Bəyimcan bəyim Abdullapaşa ağa qızı Cavanşirlə yaşam qurmuşdu. Pənah xan, Həsən xan adlı oğullar, Püt-tə bəyim adlı qız böyüdüüb ərsəyə çatdırmışdı.

Mirzə bəy Əbdüləzimbəyov

Mirzə bəy Əbdüləzim bəy oğlu 1830-cu ildə Cavanşir-Dizaq mahalının Veysəlli obasında (Hacıyüzlü kəndində) dünyanı tanımışdı. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. 1852-ci ildə atlı alayda xidmətə başlamışdı. 1859-cu ildə praporşik rütbəsi almışdı. Rusiya-Osmanlı savaflarında iştirak etmişdi.

Mirzə bəyin İsmayıl bəy, Əbdüləzim bəy, Kərim bəy adlı oğulları vardı.

Məmmədəli bəy İsmixanov

Məmmədəli bəy Səfərəli bəy oğlu 1830-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı.

Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.

Abbas bəy Rüstəmbəyov

Abbas bəy Rüstəm bəy oğlu 1830-cu ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi, Praporşik rütbəsi vardı.¹⁸⁵

Abbas bəyin Səməd bəy, Zülfüqar bəy, Məmməd bəy adlı oğlanları vardı.

Əbülhəsən bəy İsmayılbəyov

Əbülhəsən bəy İsmayıl bəy oğlu 1830-cu ildə Sisiyan mahalının Dərəbəş kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Yunker rütbəsi daşıyırdı.

Kərim bəyin Qasım bəy, Həsənqulu bəy adlı oğlanları vardı.

Aslan bəy Rüstəmbəyov

Aslan bəy Əsəd bəy oğlu 1831-ci ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. Qəza məktəbində təhsil almışdı. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.¹⁸⁶

Aslan bəy Fərəculla bəy Uğurlubəyovun qızı Pəri xanım ilə yaşam qurmuşdu. İsfəndiyar bəy adlı oğlu vardı.

Cəfər bəy Davatdarov

Cəfər bəy Şükür bəy oğlu 1831-ci ildə Cavanşir mahalının Məfruzlu obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Qəza məktəbində təhsil almışdı. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.

Cəfər bəy Davatdarov Rusiya-Osmanlı müharibəsində iştirak etmişdi. Ordudan tərxis olduqdan sonra Tərtərdə məskunlaşmışdı. Şəhərin abadlıq işləri ilə məşğul olmuşdu.

Bəylər bəy İbrahimbəyov

Bəylər bəy İbrahim bəy oğlu 1831-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Qəza məktəbində təhsil almışdı. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Yunker rütbəsi vardı.

Bəylər bəy 1866-cı ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Dərəbəş kəndinə köçmüşdü. Qardaşları ilə birgə orda yaşayırdı.

Bəylər bəyin Həsən xan bəy adlı oğlu vardı.

Hüseyn bəy Şərifbəyov

Hüseyn bəy Şərif bəy oğlu 1832-ci ildə Kəbirli mahalının Seyidli obasında oxumuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Unter-zabit rütbəsi daşıyırdı. Rusiya-Osmanlı savaşına qatılmışdı. Orden və medallarla təltif edilmişdi. Ordudan tərxis olduqdan sonra Şuşa şəhərində məskunlaşmışdı.

Hüseyn bəyin Şərif bəy, Babakişi bəy adlı oğlanları vardı.

Mirzə Mehdi bəy Vəzirov

Mirzə Mehdi bəy Mirzə Camal bəy oğlu 1833-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Əslən Hacılı camaatının Şərifbəyli obasındandır. Mülkəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Bir neçə şərq və rus dilini bilirdi. Rusiya imperatorunun xüsusi qvardiyasında, leyb-qvardiyada xidmət etmişdi. Poruçik rütbəsi almışdı. Bu qvardiyada Azərbaycanlılardan Hacı Səfərəli bəy Səfərbəyov, Cavad bəy Şirvanski, Ələsgər bəy Naxçıvanski, Fətəli mirzə Qovanlı-Qacar, Cəfər bəy Ağalar bəy oğlu və başqaları qulluq etmişdilər.¹⁸⁷

Mirzə Mehdi bəy ordudan tərxis olunduqdan sonra dövlət idarələrində məmur işləmişdi. Quberniya katibi mülkə ünvanı vardı.

Mehdi bəyin əski Dizaq mahalının ərazisində torpaqları

vardı. Mülklərini gəzərəkən şair Mir Mehdi Xəzani ilə yoldaşlıq edərdi.

Mehdi bəy Qənçə xanım ilə həyat qurmuşdu. Balış xanım və Balaxanım xanım adlı qızları vardı.

Abbas bəy Mehmandarov

Abbas bəy Vəli bəy oğlu 1833-cü ildə Kəbirli mahalının Hüsülü obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Podporuçik rütbəsi daşıyırdı.

Abbas bəyin Şükür bəy, Teymur bəy, Süleyman bəy adlı oğlanları vardı.

Səfərəli bəy Ağayev

Səfərəli bəy Əbdürrəhim bəy oğlu 1834-cü ildə Xırdapara-Dizaq mahalının Qarğabazar kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini kəndlərində almışdı. Sonra Şuşa şəhər qəza məktəbində oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi.

Səfərəli bəy 1871-ci ildə atıcı, silahdar rütbəsi almışdı. 1875-ci ildə yunker, az sonra milis praporşiki rütbələrini daşımışdı.

Səfərəli bəy gümüş medalla təltif olunmuşdu.

Səfərəli bəyin Cavad bəy adlı oğlu, Xurşid xanım, Hacıxanım xanım adlı qızları vardı.

Sadiq bəy Hacıbəyov

Sadiq bəy İsmayıl oğlu 1834-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra qəza məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Sonra Tiflis hərbi məktəbində oxumuşdu. Yunker rütbəsi ilə Minqreli alayında xidmətə başlamışdı. 1886-cı ildə ştabs-kapitan idi.

Sadiq bəyin Kərim bəy, Əliş bəy adlı oğlanları vardı.

Rəcəbəli bəy Məmmədbəyov

Rəcəbəli bəy Məmmədqulu bəy oğlu 1834-cü ildə Sisiyan mahalının Dərəbas kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Yunker rütbəsi daşıyırdı.

Rəcəbəli bəyin Həşim bəy adlı oğlanları vardı.

Qasım xan Cavanşir

Qasım xan Böyük xan oğlu 1835-ci ildə dünyaya göz açmışdı. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik hərbi rütbəsi vardı. 1856-cı ildə poruçik rütbəsi aldı. Atasının ayırdığı torpaqlarda rəiyyətləri ilə baş-baş verib əkin-biçinlə məşğul olurdu.¹⁸⁸

Qasım xan 1898-ci ildə həbsxanaya düşmüşdü. Nökəri Məmməd bəy Uğurlu bəy oğlu Təklənskini 1897-ci ilin 26-sı dekabrında öldürdüyünə görə tutulmuşdu.

Qasım xan Zabitə xanım Vəli ağa qızı Muğanlı ilə dünya evinə girmişdi. Böyük ailə başçısı idi. Xudadad xan, Azay xan, Məmməd xan, Humay xan, Kərim xan adlı oğulları, Səltənət bəyim və Balaxanım bəyim adlı qızları vardı.

Hacı bəy Qalabəyov

Hacı bəy İbrahim bəy oğlu 1836-cı ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra qəza məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Kornet hərbi rütbəsi vardı.¹⁸⁹

Məşədi Abış bəy Novruzov

Məşədi Abış bəy Bəylər bəy oğlu 1836-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra qəza məktəbində oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı. Ordudan tərxis olunduqdan sonra Qəza idarəsində çalışmışdı.

qıymətə silah-sursat almaq məcburiyyətində qaldılar. Xeyriyyə cəmiyyətinin üzvləri məhəllə-məhəllə, kəndbəkənd düşüb, camaata silah almağı məsləhət görürdülər.

1905-ci il avqustun 8-i idi. Gecə saat 2 radələrində Şuşada küçələrin çiraqlarına yanacaq töküüb yandıran Kərbəlayı Hüseyn Məmməd Hüseyin oğlunu ermənilər Şahlıq körpüsü yaxınlığında öldürdülər. Şuşa qəza raisi Pivavarovun oğlu da bu qətlə də iştirak edirdi. Sas-külyü eşidənlər hadisə yerinə gələndə qatillər onlara atəş açıb, aradan çıxma bildilər. Camaat gördü ki, Kərbəlayı Hüseyn qan içində çabalayıb. Birçə deyə bildi ki, üç erməni və bir rus onu xəncərlə doğrayıb. Bu əhvalat hamıya bərk təsir elədi. Şəhər tezdan xəyli adam Duma İdarəsinə gəldi, öldürülən azərbaycanlının qanını yerdə qoymayacaqlarına and içdilər. Lakin şəhər ağsaqqalları cavanları sakitləşdirə və yenidən qan tökülməsinin qarşısını ala bildilər. Bir həftə şəhərdə sakitlik yarandı...

Avqustun 16-da şəhər saat doqquz radələrində rus əsgərləri erməni qəbiristanlığında bir erməni öldürüb, şəhərə xəbər yaydılar ki, onu azərbaycanlılar qətlə yetiriblər. Dərhal kilsə zəngi çalındı, ermənilər onun qarşısına toplaşdılar. İxtisasca diş həkimi olan xəfiyyə cəmiyyətinin əməkdaşı, daşnak Maşoryans erməniləri qızışdırmaq üçün çıxış edərək dedi ki, elə bu saat aldığımız məlumata görə, Zarıslı kəndində azərbaycanlılar dörd erməninin qanına qəltan ələyiblər. Tez evlərinizə gedin, silahlarınızı götürüb, bizim işarəmizi gözləyin. Bir neçə dəqiqədən sonra daşnaklar hamısı silahlandı, yenidən kilsənin qabağına yığışdılar. Erməniləri üç dəstəyə bölüb, tapşırıq verdilər. Bir dəstə Kəçərli məhəlləsinə, bir dəstə Xəlifəli qapısına, bir dəstə isə şəhər meydanına tərəf yollandı. Qalan silahlı ermənilər isə əvvəlcədən qazdıqları sənqərlərə doluşub, müdafiə mövqeyi tutdular. Onlara Tiflisdən gəlmiş bir neçə yüz erməni, gürcü silahlıları və kazaklar kömək edirdilər.

Daşnaklar uşağa, arvadə, qocayə, xəstəyə baxmadan qabaqlarına çıxanları gülləyə tuturdular. Elə həmin günün ilk qur-

banlarından biri yoldan keçən Qara adlı bir nəfər oldu. Sonra yenə bir azərbaycanlı erməni gülləsinə tuş gəldi. Daşnaklar bəzərə basqın edərək azərbaycanlıları qırıb-çatmağa başladılar.

Azğın ermənilərin Kəçərli məhəlləsindəki vəhşilikləri lap ölçüyəgəlməz oldu. Onlar doxsan yaşlı Abbas bəyi, onun oğlunu, qardaşı oğlunu, qulluqçularını, qonşularını öldürdülər, meyidlərinə və mülklərinə od vurub-yandırdılar. Hələlik azərbaycanlılar tərəfdən heç bir müqavimət görməyən daşnaklar daha da azğınlaşıb, ertəsi gün elə həmin məhəllədə səkkiz ev də qətlə edib, oda qaladı, sakinləri qətlə yetirdilər. Şəhər meydanına tərəf gedən dəstə isə bazardakı azərbaycanlıları gülləyə tutmağa başladı. Ümumiyyətlə, ermənilər azərbaycanlıları xüsusi qəddarlıqla, əzab-ışğəncə ilə öldürür, sonra isə meyidlərini ya yerində qoyub yandırır, ya da kəndirə sürüyüb, xəndəklərə dolduraraq cinayətlərinin izini itirmək üçün üstünü örtürdülər.

Ermənilərin bu vəhşiliklərindən, qeyri-insani hərəkətlərindən xəbər tutan azərbaycanlılar şəhərin əlverişli və münasib yerlərində – Vəzirovların, Qaraşarovların, Gövhər ağa Cavanşirin, Məşədi Kərimin evlərinin qarşısında, Ağadədəli və Təzə məhəllələrdə sənqər düzəldərək hələlik müdafiə mövqeyi tutdular. Həmin sənqərlərdəki dəstələrə Axund Molla Şükür Məhərrəməzadə, Məşədi Abış bəy Novruzov, Mirləbrahim Ağamirzadə, Əfrasiyab Hacı Əzim oğlu, Abbas bəy Talib bəy oğlu başçılıq edirdilər. Bu vətənpərvər gənclər cəsur, qeyrətli oğlanları səfərbərliyə alır, silahlandıraraq şəhərin müdafiəsinə göndərirdilər.

Davanın ikinci günündə azərbaycanlı igidlər hücumə keçdilər və erməniləri xəyli geri çəkməyə məcbur etdilər. Lakin ermənilər pərən-pərən düşmüş qüvvələrini bir yerə toplaya bilib, müqavimət göstərməyə başladılar, bununla belə çoxlu tələfat verdilər. Ertəsi gün şuşalılar artıq Böyük kilsənin yaxınlığında döyüşür və erməniləri get-gedə sıxışdırırdılar. Ətraf Azərbaycan kəndlərinin dəliqanlıları da 700 nəfərlik silahlı dəstə ilə köməyə gəlmişdilər. Onlar daşnaklara göz açmağa imkan vermir, qabaqlarına keçəni dərhal öldürür, evlərə, dükanlara od vurub külə

döndürüldülər. Ermənilər ölverişli mövqe tutmalarına, daha hazırlıqlı və müsəlmanlardan on qat artıq olmalarına baxmayaraq, şuşalılardan hücumlara tab gətirə bilmir, "ya Əli!" nərəsindən və himəlanib, heyrot və dahşət içərisində arxalarına baxmadan qaçmağa üz tuturdular. Qaçarkən isə çoxlarının ürəyi partlayırdı.

Başlarını salamat qurtaran ermənilərin bəziləri Daşlı kəndinə qaçıb, Çaxmaç meşəsində gizlənir, bəziləri isə rus kazarmalarına qaçıb doluşaraq əsgərlərin çarpayılları altında sığınacaq tapırdı. Bugünkü döyüşdə ermənilər yaşayan məhəllələr tamamilə müsəlmanların əlinə keçdi. Həmin vaxt dərindən döyüşə tamaşa edən bir rus generalı azərbaycanlıların necə igidliklə vuruşduqlarından təəccüblənərək demişdi: "Bu hünər heç yapon da olmayıb. Heç bir nizam görməyən bir millətin belə hünər göstərərək sərgərlər tutması çox qəribədir!"¹⁹⁰

Artıq davanın dördüncü günü idi. Şuşalılar ermənilərin son qüvvələrini də darmadağın edib, onları pərən-pərən salmış, qələbə bayrağını kilsəyə sancmışdılar. Daşnak liderləri yenə də bicliyə əl atıb, teleqramla Rusiya dövlətinə müraciət etdilər ki, qırğını yatırmaq üçün Qafqazın şeyxülislamını təcili olaraq Şuşaya göndərsin. Teleqram vurulandan sonra erməni keşişləri, yüksək rütbəli rus zabıtları və çinovnikləri əllərinə İncil və ağ bayraqlar götürüb, hüznü musiqi sədaları altında göz yaş axıda-axıda Böyük məscidə tərəf gəlməyə başladılar. Onların qarşısına müsəlman din xadimləri və qocalar — Məhəmməd ağa Müctəhidzadə, Şuşa qəza qazısı Ağa Əbdürrəhim Oruczadə, Cəfər bəy Vəzirov, Səlim bəy Rüstəmbəyov, Məşədi Abış bəy Novruzov və başqaları çıxdılar. Təslim bayrağını görən azərbaycanlılar atəş açmadılar.

"Səhv etdikləri"ni boyunlarına alan ermənilər bağışlanılmalarını xahiş etdilər. Erməni xəlifəsi və Rusiya hökumətinin nümayəndəsi Baranovski çıxış etdilər. Xəlifə erməni bicliyini işə salıb, yalvarmağa başladı: "Amanın bir günüdür, müsəlmanlar! Ermənilər müqəssir olsalar da, daha Şuşada erməni qalmadı! İndi bir ovuc əlsiz-ayaqsız erməni qalıb. Bari, onlara rəhm

edin!". Sonra o, barışıq təklif elədi. Beləliklə də, barışıq elan olundu və bu gündən ermənilər azərbaycanlılarla "qardaş kimi yaşayacaqlarına" söz verdi. Lakin heç bir gün keçməmiş ermənilər yenə də müsəlman məhəllələrinə atəş açmağa başladılar.

Şuşalılar məcburiyyət qarşısında qalıb, hücumə keçdilər. Ermənilərin son mənasında yenə də keşişlər, dövlət qulluqçuları və rus zabıtları əllərində ağ bayraq. İncil Böyük məscidə gəlib, sülh nişanəsi kimi bayraqların birini məscidin minarəsinə sandılar. Onlar yenidən ağlayıb-sısqayaraq bağışlanılmaları üçün yalvarıb-yaxarmağa başladılar. Müsəlmanlar ermənilərin təkliflərinə yenə də qəbul etdilər. Sonra hamı dağılıb getdi. Elə bu vaxt ermənilər bir azərbaycanlıyı öldürdülər. Səbr kasası tamamilə dolmadığından şuşalılar sülh şərtlərini pozmaq istəmədilər. Ermənilər isə şəhərin müsəlman məhəllələrinə atəş açmaqda davam edirdilər.

Qırğının son günü, yəni, avqustun 21-də azərbaycanlılar əsir aldıkları erməniləri sağ-salamat sahiblərinə təhvil verdilər. Daşnaklar isə bunun əvəzində Real Məktəbin təmirində işləyən 17 nəfər iranlı fəhlənin başını kəsdilər. Müsəlmanlar isə "lanət şeytana!" — deyib, yenə də sülhü qoruyub saxlamağı üstün tutdular.

Bu hadisədən bir neçə gün keçəndən sonra 300 atlının müşayiəti ilə Qafqaz şeyxülislamı Şuşaya gəldi. Şəhər əhli onu böyük hörmət və ehtiramla qarşıladı. Ertəsi gün erməni nümayəndələri onun hüzuruna gəlib, birlikdə məscidə və kilsəyə getdilər. Şeyxülislam, erməni xəlifəsi və hərbi qubernator çıxış edərək barışıq etməyi, əmin-amanlıq yaratmağı təklif etdilər. Sonra andiçmə mərasimi oldu. Ermənilər and içib, söz verdilər ki, bu iki millət arasında yaradılan sülhü bir daha pozmayacaqlar. Beləliklə, beş gün davam edən qırğın ermənilərin məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Bu qırğında 20 azərbaycanlı evi yandırıldı və onlarla müsəlman öldürüldü. Ermənilər tərəfdən isə yüzlərlə daşnak məhv edildi və onların yaşadıkları məhəllə, demək olar ki, tamamilə yandırıldı. Görkəmli yazıçımız Məmməd Səid Ordubadinin təbirincə desək, "Şuşada ermənilər müsəlmanlara

bir zərbə vurdular, iki zərbə də özləri yedilər.¹⁹¹

Şuşada təxminən bir il nisbi sakitlik hökm sürdü. Lakin bu davada uduzan ermənilər öz acı məğlubiyyətləri ilə barışa bilmir, sönmüş ocağı körükləyib, alovlandırmağa çalışır, silahlı münaqişəyə yenidən başlamaq üçün bəhanə axtarırdılar. Əllərinə fürsət düşən kimi azərbaycanlıları qatlı yetirir, necə deyər-lər, geyişən keçə buynuzlarını öz çobanlarının çomağına sürtür-dülər. Kiçik terrorlardan bir nəticə hasil olmadığını görən erməni liderləri anlayırdılar ki, bu yolla azərbaycanlılara üstün gələ bilməyəcəklər. Ona görə də onlar münaqişəni qızışdırıb, beynəlxalq aləmə çıxarmaq üçün gizli surətdə irimiqyaslı hü-cumlara hazırlaşmağa başladılar. Qüvvə toplamaq üçün Türkiyə-yə, İrana, İrəvana, Tiflisə, Gəncəyə, Bakıya və ermənilərin məskunlaşdıqları digər yerlərə məktublər göndərərək öz məqsədlə-rini açıqca bildirir və kömək göndərilməsini tələb edirdilər.

Həmin vaxtdan da Qarabağdan kənarlarda yaşayan erməni-lər müxtəlif yollarla öz dindaşlarına maddi və hərbi kömək göndərməyə başladılar. Birinci olaraq Tiflisdən onlarca erməni, hətta gürcü köməyə gəldi. Qarabağın, Zəngəzurun erməni kəndləri də yüzlərlə adamı silahlandırıb, Şuşaya yolladı. Az bir vaxtda onlar Qarabağın paytaxtında yeddi min nəfərlik müxtə-lif silahlı dəstə və hərbi surət yerləşdirdilər. Hətta şəhərə bir neçə döyüş topu da gətirdilər. "Fil qulağında yatmış" azərbay-canlıların işə başları alış-verişə elə qarışmışdı ki, qonşularının bu məkrli niyyətlərindən heç xəbərləri də olmamışdı.

Bu qədər silahlı qüvvələri olmasına baxmayaraq, azərbay-canlılara sarsıdıcı zərbələr vurmaq üçün ermənilər rusların da köməyindən istifadə etməyə çalışırdılar. Nəyin bahasına olursa-olsun, Şuşaya əlavə olaraq rus əsgərləri də gətirmək istəyirdilər. Ona görə də Şəhər Dumasının başçısı Kiki Kalantarovun sədrliyi ilə təcili olaraq bir məsləhət-məşvərət iclası çağırıldı və ermənilər bu çirkin planlarını həyata keçirmək üçün yollar arayıb-axtarmağa başladılar. Elə həmin vaxt şəhərə xəbər yayıldı ki, general Qoloşapov bir bölük

qoşunla Şuşaya gəlir. Sevincdən çiçəkləri çırtlayan ermənilər bu fürsəti bir daha fəvta verməməyi qərara aldılar.

Rzaqulu mirzə Qovanlı-Qacar

Rzaqulu mirzə Bəhmən Mirzə oğlu 14 avqust 1837-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Ailə təlim-tərbiyəsi, təhsili almışdı. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Xidmətə 4 fevral 1860-cı ildə Qafqaz eskadronunun leyb-qvardiyasında kornet kimi başlamışdı. 1862-ci il, 1864-cü il dağlılar əleyhinə yürüş-də iştirak etmişdi. 30 avqust 1863-cü ildə poruçik rütbəsi almışdı. 1864-cü ildə 3-cü dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni ilə təltif olunmuşdu. Az sonra "1859-1864-cü illərdə Qafqazın fəthinə görə" gümüş medalını da əlavə etmişdilər.¹⁹²

Rzaqulu mirzə Qovanlı-Qacar 30 avqust 1866-cı ildə ştabstrotmistr rütbəsi almışdı. "Qafqazda xidmətinə görə" xaçı ilə təltif edilmişdi. 28 oktyabr 1866-cı ildə imperator II Aleksandrın flifel-adyutantu (şəxsi yavəri) təyin edilmişdi. 1868-ci ildə çar onu Qafqaza canişin, böyük knyaz Mixail Nikolayeviçin yanına kuryer kimi göndərmişdi. 3-cü dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordeni, lent və qılnc ilə təltif olunmuşdu. Əla xidmətinə görə, 1870-ci ildə Şuşa şəhərinə istirahətə, sonra isə Frans və İtaliyaya göndərilmişdi.

Rzaqulu mirzə Qovanlı 30 avqust 1870-ci ildə rotmistr rüt-bəsi almışdı. 17 avqust 1870-ci ildən 2 oktyabr 1871-ci ilədək imperator II Aleksandrın məiyyətində Qafqaz səyahətində işti-rak etmişdi. 1872-ci ildə xaricə istirahətə göndərilmişdi. 18 may 1873-cü ildə Almaniya kralı I Vilhelm onu 2-ci dərəcəli Tac ordeni ilə təltif etmişdi. 30 avqust 1873-cü ildə polkovnik rütbəsi almışdı. Qafqaz leyb-qvardiyası eskadronunun 4-cü vzoduna komandir təyin olunmuşdu.

Rzaqulu mirzə Qovanlı-Qacar 1874-cü ildə Amudərya yü-rüşünün iştirakçıları arasında idi. 21 yanar 1875-ci ildə yenidən saraya gətirilmişdi. Amudərya ekspedisiyasında gəstərdiyi cə-surluğa görə 4-cü dərəcəli Müqəddəs Vladimir ordeni ilə təltif

edilmişdi.

Rzaqulu mirzə Qovanlı-Qacar 28 oktyabr 1876-cı ildə Qafqaza ezam edilmişdi. 5 may 1877-ci ildə Zaqatala və Yelizayepol (Goneç) süvari alaylarının başçısı (komandanı) olmuşdu. O, 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı savaşında dəstəsinin başında döyüşmüşdü. 25 dekabr 1877-ci ildə 2-cı dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni və qılıncla təltif edilmişdi. Sonra açıq bürünc medalla şərəfləndirilmişdi.

Rzaqulu mirzə Qovanlı-Qacar 27 dekabr 1881-ci ildə qvardiya süvari dəstəsinə dəyişdirilmiş, saray çinləri bərpa edilmişdi.

Rzaqulu mirzə 15 may 1883-cü ildə general-mayor rütbəsi almışdı. Qafqaz hərbi dairəsinə göndərilmişdi. 5 avqust 1884-cü ildə III Aleksandrın tacgüzarlığı şərəfinə həkk edilmiş bürünc medalla, 30 avqust 1892-ci ildə 1-ci dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordeni ilə təltif edilmişdi.

Rzaqulu mirzə 1894-cü ildə vəfat edib.

Rzaqulu mirzə Aliyyə xanım Nəsrulla mirzə qızı Qovanlı-Qacarla və Aleksandra Tuğan-Mirzə Baranovskaya ilə ailə qurmuşdu. Birinci nikahdan Əkbər mirzə, Fətəli mirzə, Rükəddin mirzə, İbrahim mirzə adlı oğulları, Dilşad xanım, Fəxrülmülk xanım adlı qızları, ikinci nikahdan Aleksandr (İskəndər mirzə) adlı oğlu vardı.

Mehdiqulu bəy Nərimanbəyov

Mehdiqulu bəy Allahverən bəy oğlu 1838-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sonra Qəza məktəbində oxumuşdu. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı. Ordudan tərxis olduqdan sonra Şuşa qəzasının Ətyəmzəli kəndindəki özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Məmmədqulu bəy Hacımirzəyev

Məmmədqulu bəy Allahqulu bəy oğlu 1838-ci ildə Əcənan mahalının Xalaç kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini qohu-

mu Mirzə Cəfər bəy Mirzəyevdən almışdı. Sonra qəza məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Yunker rütbəsi almışdı. Ordudan tərxis olduqdan sonra doğma kəndinə qayıtmış, özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirmişdi.

Məmmədqulu bəyin Atakişi bəy adlı oğlu, Hürül xanım adlı qızı vardı.

Pirimverdi bəy Nəsirbəyov

Pirimverdi bəy Cəfərqulu bəy oğlu 1838-ci ildə Cavanşir mahalının II Qarağacı kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sonra 16 Mincqreli alayının nazdindəki hərbi məktəbdə oxumuşdu. 7 sentyabr 1877-ci ildə çar leyb-qvardiyasının Qafqaz eskadronunda silahdar kimi hərbi qulluğa başlamışdı.¹⁹³

Pirimverdi bəy Nəsirbəyov Xankəndi kəndindəki 46-cı Dracun alayında xidmət etmişdi. 1886-cı ilə bağlı qaynaqda poruçik olduğu göstərilir.

Mehdi bəy Tahirov

Mehdi bəy mirzə Bəybaba oğlu 1838-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. 1 iyun 1869-cu ildə çarın Leyb-qvardiyasının Qafqaz eskadronuna silahdar kimi daxil edilmişdi.¹⁹⁴

Mehdi bəy Tahirov əla xidmətə və nümunəvi davranışa görə № 471 əmrə yunker rütbəsi almışdı.¹⁹⁵

Əbdürrəhim bəy Vəzirov

Əbdürrəhim bəy Zeynalabdin bəy oğlu 1840-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olub. Şuşa şəhər məktəbini bitirəndən sonra çar ordusunda xidmətə başlayıb. Orduda mayor rütbəsinədək yüksəlib.

Əbdürrəhim bəy 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmiş, bir sıra döyüşlərdə seçildiyinə görə «Vladimir» xaçı almışdı. Ordudan tərxis olunanndan sonra aldığı me-

dalın üstündə verilən 10 manatlı güzəran keçirmişdir.

Əbdürrəhim bəy zarafətli, bənzə, mehriban bir adam olub. Gülməcləri, məzəli söhbətləri Qarabağ məclislərinin, yığıncaqlarının yaraşığı idi.

Zavtra

Əbdürrəhim bəyin yaşamı istefaya çıxandan sonra daha da ağırlaşmışdı. Onun dövətdən aldığı 10 manat pul heç ailənin bir aylıq xərcini ödəmirdi. Ona görə də dəftərxanaya ayaq döyüb iş axtarırdı. İş yeri tapmaq üçün hər dəfə rəisə müraciət edəndə, rəisin cavabı bu olurdu ki, sabah gəlsin. Bu «zavtra»lar nəhayət dərəcə Əbdürrəhim bəyi təngə gətirdiyindən, tapancasını çıxarıb havaya bir güllə atır. Hamı güllə səsinə diksinib bayıra qaçır ki, görsün nə olub, nə hadisə baş verib. Baxırlar ki, güllə atan Əbdürrəhim bəydir. Tutub rəisin yanına gətirirlər. Rəis soruşanda ki, niyə güllə atır? Əbdürrəhim bəy cavabında qaydır.¹⁹⁶

-Zavtrağı öldürdüm! Ta zavtra yoxdur!..

Rüstəm bəy Mirzəyev

Rüstəm bəy mirzə Pənahəli oğlu 1840-cı ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra Qəza məktəbində oxumuşdu.

Rüstəm bəy 1918-1920-ci illərdə, ADR dönmində Bakı şəhərinin polismeystri olmuşdu. Polkovnik rütbəsi almışdı.¹⁹⁷

Rüstəm bəy 1920-ci ildə bolşeviklər tərəfindən öldürülüb.

Rüstəm bəy Mələikə xanım Feyzulla Mirzə qızı Qovanlı-Qacarla ailə qurmuşdu. Əliş bəy, Vəliş bəy, Bəhmən bəy. Bəhram bəy adlı oğulları, Sütəbə xanım, Zibə xanım, Zivər xanım, Mənzər xanım adlı qızları vardı.

Ələsgər bəy Mehmandarov

Ələsgər bəy mirzə Sadiq bəy oğlu 1840-cı ildə Lənkəran şəhərində anadan olmuşdu. Əslən Şuşalıdır. İbtidai təhsilini

mirzə İsmayıl Qasirin «Üsuli-Cədid» məktəbində almışdı. Sonra hərbi xidmətə daxil olmuşdu. Yunker çini vardı.¹⁹⁸

Zeynal bəy Mərdanbəyov

Zeynal bəy Mərdan bəy oğlu 1840-cı ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdir. Məktəb təhsili almışdı. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Poruçik hərbi rütbəsi vardı.

Zeynal bəy Taclıbəyim xanım (Taclımülk xanım) Şahrux Mirzə qızı Qovanlı-Qacarla ailə qurmuşdu. Seyfəddin bəy adlı oğlu vardı.

Süleyman bəy Rüstəmbəyov

Süleyman bəy Rüstəm bəy oğlu 1841-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra qəza məktəbində oxumuşdu. Çar ordusunda xidmətə başlamışdı. Poruçik rütbəsi vardı.¹⁹⁹

Süleyman bəy Rüstəmbəyov 1868-1869-cu illərdə poruçik rütbəsində Bakı quberniyasının Cavad qəzasında polis pristavı vəzifəsində çalışmışdı. 1871-1872-ci illərdə Cavad qəzası rəisinin kiçik köməkçisi idi. 1874-1875-ci illərdə Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzası rəisinin kiçik köməkçisi vəzifəsində işləmişdi.

Süleyman bəy Rüstəmbəyov 1882-ci ildə vəfat edib.

Süleyman bəyin Rüstəm bəy adlı oğlu, İmami xanım adlı qızı vardı.

Əbdülkərim bəy Əhmədov

Əbdülkərim bəy mirzə Məhəmməd bəy oğlu 1841-ci ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Sarıhacılı obasında doğulmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Poruçik rütbəsi daşıyırdı.

Əbdülkərim bəy Əhmədov ordudan tərxis olduqdan sonra Cavanşir və Şuşa qəzalarında məhkəmə pristavı vəzifəsində

qulluq etmişdi. Şuşa şəhərində məskunlaşmışdı.

Qasım bəy Misirxanov

Qasım bəy Ələkbər bəy oğlu 1842-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. Qəza idarəsinin Aksiz şübbəsində qulluq etmişdi. Praporşik rütbəsi daşıyırdı. O, bu rütbəni Qafqaz Atlı alayında xidmət etdiyi dönmədə almışdı.

Qasım bəy Misirxanov 1 avqust 1877-ci ildə çar leyb-qvardiyasının Qafqaz eskadronunda silahdar kimi hərbi qulluğa başlamışdı.²⁰⁰

Qasım bəy Misirxanov mülkədar idi. Muradbəyli kəndində mülkü vardı. Qılıçbağı (Muradbəyli) mülkünün bir hissəsinə də yiyələnmişdi.

Qasım bəy Naişə xanım ilə ailə qurmuşdu. Böyük bəy, Ələkbər bəy, Rəşid bəy adlı oğlanları vardı.

Qəhrəman bəy Mirzəyev

Qəhrəman bəy Mirzə Pənahəli oğlu 1842-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra Qəza məktəbində oxumuşdu. Orduda xidmət etmişdi. Podporuçik rütbəsi almışdı.²⁰¹

Qəhrəman bəy bir müddət Tiflisdə işləmişdi. 1880-ci ildə podporuçik rütbəsində Ərəş qəzasında polis pristavı vəzifəsində çalışırdı. 1883-cü ildə podporuçik rütbəsində Nuxa qəzasında polis pristavı vəzifəsində xidmət etmişdi. 1888-ci ildə həmin qəzanın Qutqaşen (indiki Qəbələ) kəndində polis pristavı vəzifəsində qulluqda idi.

Qəhrəman bəy Mirzəyev 1890-1894-cü illərdə Zəngəzur qəzası rəisinin böyük köməkçisi idi.

Qəhrəman bəy Aftab bəyim Ağə bəy qızı Cavanşirlə və Seyidbəyim xanım Hacı Seyid Qasım qızı Ağəmirova ilə ailə qurmuşdu.

Həsən ağa Şəkinski

Həsən ağa Süleyman xan oğlu 1842-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Atası Süleyman xan Şəkinski tutulandan sonra Gövhərbəyim ağa İbrahimxəlil xan qızı Cavanşirin himayəsində böyümüşdü. Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik (gizir) rütbəsi almışdı.

Həsən ağa Şəkinski böyük mülkədar idi. Həm atasından, həm də Gövhər ağadan ona keyli mülk miras qalmışdı.

Həsən ağa 14 iyul 1898-ci ildə vəfat edib.

Həsən ağa Zibə bəyim Əbrəxanovə ilə ailə qurmuşdu. Süleyman xan, Əziz xan, Yusif xan adlı oğlanları, Sitarə bəyim adlı qızı vardı.

Şahrux mirzə Qovanlı-Qacar

Şahrux mirzə Bəhmən Mirzə oğlu 15 sentyabr 1843-cü ildə Təbriz şəhərində anadan olmuşdu. Atası ilə bərabər öncə Tiflis şəhərinə, sonra Şuşaya köçmüşdü. Uşaqlığı Qarabağda keçmişdi. 18 iyun 1866-cı ildə Qafqaz ordusunun süvari dəstəsinə kornet rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi. 29 avqust 1866-cı ildə 17-ci Danimarka Sever Draqun alayına ezam olunmuşdu. 30 avqust 1870-ci ildə poruçik rütbəsi almışdı.²⁰²

Şahrux mirzə Qacar 5 aprel 1872-ci ildə Kazak Leyb-Qvardiyasına dəyişilmişdi. 16 noyabr 1872-ci ildə Kuban Kazak Xəyyor süvari alayına ezam olunmuşdu. 29 sentyabr 1874-cü ildə icazə ilə Tehrana getmişdi. 12 iyul 1875-ci ildə İrandan qayıtmışdı. 27 mart 1876-cı ildə alayın 3-cü yüzliyinə başçı təyin edilmişdi. 9 may 1877-ci ildə Yelizavetpol qubernatorunun sərəncamına göndərilmişdi. Yelizavetpol zadəgan atlı dəstəsinin komandiri təyin olunmuşdu. Bu dəstə ilə Qafqaz-Osmanlı sərhəddinə göndərilmişdi.

Şahrux mirzə Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. Döyüş zolağı boyu bir neçə istiqamətdə vuruşmuşdu. 20 oktyabr 1877-ci ildə 4-cü dərəcəli "Mü-

qəddəs Vladimir" ordeni ilə təltif edilmişdi. 8 dekabr 1877-ci ildə stabs-rotmistr rütbəsi almışdı. Dastəsi ləğv edilib korpus komandanına təbə edildikdən sonra qərəngah zabiti kimi xidmət etməyə başlamışdı. 1878-ci ildə Qars ətrafında olan Qafqaz ordusunda idi.

Şahrux mirzə Qacar 1 yanvar 1879-cu ildə yenidən Kuban Kazak Xapyor süvari alayına ezam olunmuşdu. 2 noyabr 1879-cu ildə 2-cü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni və qılıncla təltif edilmişdi. Açıq bürüncü medalla mükafatlandırılmışdı.

Şahrux mirzə Qacar 30 avqust 1880-ci ildə rotmistr rütbəsi almışdı. 5 noyabr 1882-ci ildə Kuban Kazak qoşunun 1-ci Poltava süvari alayına ezam olunmuşdu. 9 sentyabr 1883-cü ildən 1885-ci ilədək Cəbrayıl qəzasının atpələmə işlərində iştirak etmişdi. 1886-cı ildən 1891-ci ilədək alayda müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdı.

Şahrux mirzə Qacar 21 aprel 1891-ci ildə polkovnik rütbəsi almışdı. 3 oktyabr 1892-ci ildə 2-cü dərəcəli "Şire-Xurşid" ordeni ilə təltif edilmişdi. 26 fevral 1896-cı ildə imperator III Aleksandrın çarlığının şərəfinə təsis edilmiş gümüş medalla ödülləndirilmişdi. 1897-ci ildən 1900-cü ilədək şərəflə zabıt vəzifəsini icra etmişdi. Bütün tapşırıqların öhdəsindən layiqincə gəlmişdi.

Şahrux mirzə Qacar 22 sentyabr 1901-ci ildə 2-cü dərəcəli "Şire-Xurşid" ordeni lent ilə təltif edilmişdi. 1901-ci ildən 1907-ci ilədək şərəflə zabıt vəzifəsini icra etmişdi. Bütün tapşırıqların öhdəsindən layiqincə gəlmişdi.

Şahrux mirzə Qacar 6 dekabr 1907-ci ildə 2-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif edilmişdi.

Şahrux mirzə Qacar 1907-ci ildən 1913-cü ilədək hərbi və hüquqi vəzifələr yerinə yetirmişdi. 5 iyul 1913-cü ildə Romanovların 300 illik çarlığı şərəfinə buraxılan xatirə medalı ilə mükafatlandırılmışdı.

Cəbrayıl qəzasının Sultanlı kəndində torpağı vardı.

Şahrux mirzə 5 oktyabr 1915-ci ildə vəfat edib.

Şahrux mirzə Fəxrəndə xanım Ağa Abdulla qızı ilə ailə qurmuşdu. Kamran mirzə, Darab mirzə, Camal mirzə, Qəhrəman mirzə adlı oğulları, Fəxrissoltan xanım, Tacülmülk xanım, Nirmat xanım adlı qızları vardı.

Nəsir bəy Rüstəmbayov

Nəsir bəy Əsəd bəy oğlu 1843-cü ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. Şəhər Qəza məktəbini bitirmişdi. Dövlət idarələrində qulluq etmişdi. Millis praporşiki rütbəsi vardı. Bu rütbəni 1867-ci ildə almışdı.²⁰³

Nəsir bəy Sona xanımla dünya evinə girmişdi. Xudadad bəy adlı oğlu, Zibəndə bəyim adlı qızı vardı.

Allahverdi bəy Ağayev

Allahverdi bəy Hacı İbrahim bəy oğlu 1843-cü ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Qarğabazar kəndində dünyaya göz açmışdı. İbtidai təhsilini kəndlərdə almışdı. Sonra Şuşa şəhərində oxumuşdu. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi.

Allahverdi bəy podporuçik, sonra poruçik rütbələrini daşımışdı.

Allahverdi bəy öz mülkünü 1883-cü ildə açılan məktəbə vermişdi. Həmin məktəbə hamilik edirdi.

Allahverdi bəyin İbrahim bəy adlı oğlu, Əsmət xanım adlı qızı vardı.

Həsənqulu bəy Ağayev

Həsənqulu bəy İsmayıl bəy oğlu 1843-cü ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Ağcabədi kəndində dünyaya gəlmişdi. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. Çar orusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi daşıyırdı.

Həsənqulu bəy Ağayev ordudan tərxis olduqdan sonra Şuşa Qəza torpaq şöbəsində işləyirdi. Şuşada «Zemlyannik Həsənqulu bəy» kimi tanınırdı.

Həsənqulu bəyin Məmmədcafər bəy, Əkbər bəy, Məmmədhasən bəy adlı oğlanları vardı.

Şahmar bəy Qalabəyov

Şahmar bəy Karim bəy oğlu 1844-cü ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Xıdırlı obasında anadan olmuşdu. Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Orduda xidmət etmişdi. 1890-cı ilə bağlı sənədlərdə adı çəkilir. Yelizavetpol distansiyasında qəza torpaq mühafizəsində milis yunkerı rütbəsində rəis idi. 1891-ci ildə Yelizavetpol qubernatorunun dəftərxanasında yunker rütbəli məmur vəzifəsində çalışdığı göstərilir. 1896-cı ildə milis yunkerı rütbəsində Cavanşir qəzasının Tərtər stansiyasında sahə pristavı vəzifəsində xidmət edirdi.²⁰⁴

Şəfi bəy Fətəlibəyov

Şəfi bəy Lütfəli bəy oğlu 1844-cü ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Ətyeməzli obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa Qəza məktəbini bitirmişdi. Leyb-Ovardiyanın Qafqaz eskadronun 4-cü bölüyündə xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.²⁰⁵

Şəfi bəy Fətəlibəyov ordudan tərxis olduqdan sonra Qəza idarəsində işə başlamış, öncə tərçüməçi sonra Gəncə və Cavanşir qəzalarında polis pristavı işləmişdi. Praporşik rütbəsi daşıyırdı.

Üzeyir bəy Hacıbəyov Şəfi bəy Fətəlibəyovə açıq məktub yazıb tənqid etmişdi. Tənqid onun sərtliyi ilə bağlı idi. Həmin məktub:

Cavanşir uyezdinə (qəzasına - müəlliflər) pristav Şəfi bəy Fətəlibəyovə açıq məktub:

«Dusti-mehriban», cənab Şəfi bəy!

Əvvəla, ümdeyi-mətləb vətəud-i şüudinizin səlamət və əfiyət üzrə bərqərar və payidar olmağdır. Və saniyan, əgər iltifat məqamına gəlib, bu tərəfin əhvalatını xəbər alsanız, əlhəmdülillah vələminnə sağ və səlamət olub, «Əmri-giranbahanizə daim

duaçı varıq». Və salisən, neçə vaxtdan bəridir ki, siz cənablardan heç bir əhval yox idi. Bu isə bizi bir qəm və ələm dəryasına qərq etmişdi. Amma bu günlərdə sizin başınızın sahibi və naçalnikiniz (rəisiniz - müəlliflər Pivovarov həzrətlərinə xoş gəlmək üçün təqsirsiz və günahsız müsəlmanlara rəva görürdüyünüz zülm və sitəmin «şöhrəti» bütün afaqə əyan olduğundan, biz də ondan xəbərdar olub, «şadiman, məsarətə nail olduq». Bundan sonra siz bizim «mədari-ifixarımız» oldunuz. Biz acizlər tərəfindən «taşəkkürlər» qəbul etməyiniz artıq-artıq rica edirik. Doğrudur, siz bu iyirmi beş ilin ərzində kəməli-sədaqətə ifasında olduğunuz pristavlıq dövründə hökumətə çox böyük qulluqlar eddibsiniz, sizin qamçı (qırmanc)ınız altında ölmüş müsəlmanların, odunuzla yamış evlərin, hökumətlə darmadağın edilmiş mal və mülklərin, «həyə»nizlə bihəyə olmuş arvadların, şirk-şəyanlara mənsub nəranizlə bağrı yarılmış uşaqların ədədini götürüb, mülahizə etsən görərsən ki, neçə-neçə qəbiristanların təmiri sizin «hünərinizə» vəbəstə imiş. Amma bu axırkı günlərdə ibraz etdiyiniz «hünər» şüddət zülmkarın şöhrətini batırıbdır. Sağ olunuz, var olunuz! Sizin bir namazqılan və orucututan pristav olduğunuz bizim hamımızda məlumdur. Buna görə də aşağıdakı nidanı bəndəyi-həqirinizdən qəbul edin:

Ey su yerinə məsəlman qanı ilə dəstəməz alıb, razılıq niyaz edən abid! Və ey, arvad-uşaq əşkilə qüsl edib, ibadətə məşğul olan zahid, behiştin əla dərəcəsinə məqamınız var!... Qafqazda tamam 25 il pristavlıqda qalmağınızdan rəncidəxatir olmayınız, öz qulluğunuzda davam edin, öldürən müsəlmanları, dağıdan ev-əşiklərini, əlinizdən gələn zülm və sitəmi onların haqqında əsirgəməyin! Belə bir gün olar ki, hökumət sizi naçalnikliyə layiq bilər. Doğrudur, bu neçə illərin ərzində Qarabağ üzrə cari etdiyiniz qan və əşklər sizin vicdanınızı, insaf və ədalətinizi yuyub aparıbdır, əvvəlcə yumşaq yaradılmış ürəyiniz müəri-əyyam ilə bərkilib, daşa dönübdür. Lakin zərər yoxdur, bu naçalnik olmağa mane ola bilməz. Çünki başınızın sahibi Pivovarov isbat etdi ki, naçalnik olmaqdan ötrü vicdan, ədalət, insaf

və ürəyə heç bir ehtiyac yoxdur. Ümidvar olun, səbr və səbat lazımdır. Rautların, pivovarovların sağ əli sizin başınıza olsun. Onları özünüə nümuneyi-imitsal tutub, hankı üçastok (sahə - müəlliflər) və uyezdə dəyişilsəniz onlar kimi məsəlmanlara zülm və sitam etməkdə davam edin. Axırda da onların mənsəbinə çatarsız. Və bir də bağışlayın, mənim sizə yol göstərməyim» əbəsdir, siz öz «dərsinizi» yaxşı bilirsiniz. Artıq dərdi-sarı vermək lazım deyil. Bu axırkı «şöhrətiniz» Qarabağda adınızı baqi qoyacaqdır. Öllülər casədlərindən sizə bir yadigar rəzk etmək Qarabağa vacibdir. Sağ olunuz, var olunuz! Sayayi-mərhamət vayanizi biz həqirlərin üstündən kəsməyin...»²⁰⁶

Şəfi bəy Fətəlibəyov Sona xanım Aslan bəy qızı Hacıbəyova ilə ailə qurmuşdu. Əli bəy adlı oğlu vardı.

Abbas bəy Vəzirov

Abbas bəy Talib bəy oğlu 1846-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Şuşa qəza məktəbini bitirəndən sonra hərbi qulluğa getmişdi. Kapitan rütbəsində çar ordusunda xidmət etmişdi. 1905-1906-cı illərdə baş verən erməni-müsəlman savaşında Şuşanın müdafiəsinə qatılmışdı. Mir Möhtsin Nəvvab «1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası» adlı kitabında yazır: «Müsəlmanlar da bir neçə yerdə səngər tərtib etmişdilər. Birinci səngər Vəzirzadələrin evinin qabağında, ikinci səngər isə Hacı Həsən Qarəşərzadənin evinin içində və baş tərəfində idi. Bu səngərləri tərtib edən və onların başçısı Abbas bəy Talib bəy oğlu idi».²⁰⁷ Abbas bəy şəhərin içində dafələrlə ermənilərin burnunu ovmuş, öz səngərlərindən qovmuşdu.²⁰⁸

Abbas bəy 1908-1910-cu illərdə Cavanşir qəzasında mülkəli hakim, bərişdirici münsif işləmişdi.

Abbas bəy bibisi Püstə xanımın, Hacı Sadıqın qızı, Məşədi Eyyub Bakinin bacısı Güllü xanımı almışdı. Soltan xanım və Səbə xanım adlı qızları vardı.

Hacı bəy Sultanov

Hacıməmməd bəy mirza Zeynal bəy oğlu 1847-ci ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Sarıçiq kəndində anadan olmuşdu. Ailədə Hacı çağrıldığından, bu adla da tanındı. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra Şuşa şəhərində qəza məktəbində oxumuşdu. Orduda xidmət etmişdi. Polkovnik rütbəsində kəlyüksəlmişdi.

Hacı bəy Sultanov Aşqabad şəhərinin general-qubernatoru olmuşdu.

Hacı bəy 1920-ci ildə öldürülüb.

Hacı bəyin Məhəmməd bəy adlı oğlu vardı.

Səlim bəy Rüstəmbəyov

Səlim bəy Ağa bəy oğlu 1847-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Xas qvardiyanın 4-cü vzwodunda qulluq görmişdi. Praporşik rütbəsi daşıyırdı. 1874-cü ildən 1882-ci ilədək Şuşa qəzasında polis pristavı, 1883-cü ildən 1888-ci ilədək Cəbrayıl qəzasında polis pristavı, 1890-cı ildən 1894-cü ilədək Cəbrayıl qəzasında rəsin böyük kəməkçisi, 1896-cı ildən Zəngəzur qəzası polis idarəsinin rəisi, 1903-cü ildə Zəngəzur qəzası həbsxana komitəsinə qəyyum, 1904-cü ildə Cəbrayıl qəzasında bərişdirici münsif, 1910-cu ildə Zəngəzur qəzası polis idarəsinin rəisi və sərhəd komissarının müavini vəzifələrində çalışmışdı.²⁰⁹

Səlim bəy Rüstəmbəyov Cəbrayıl, Böyük Bəhmənli kənd məktəblərinin hamisi idi.

Səlim bəy haqqında Şakir Məhərrəmov yazır: «Əfətli Səlim bəy, əldə edilən məlumata görə, Əfətli Ağabəy oğlu, 1843-cü ildə doğulub. Şuşa qəzasının aran kəndləri üzrə pristavı olub və o dövrdə Əfətlinin ərazisi onun hesabına genişlənərək 8000 hektara çatdırılıb. Səlim bəy, ağsaqqalların dediyinə görə, çox qoçaq, igid, sözbütöv adam olub. O, bir dəfə demişdir: "Qar-qar çayı imkan vermədi ki, ayağımı bir az da uzadım". Yəni,

Əfətli ərazisini bir az da genişləndirdim.²¹⁰

Səlim bəyin Qasım bəy adlı oğlu vardı.

Həmzə bəy Ağayev

Həmzə bəy Məşədi Paşa bəy oğlu 1848-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. Rusiya ordusunda qulluq etmişdi. Podporuçik rütbəsi vardı.

Nəsrulla mirzə Qovanlı-Qacar

Nəsrulla mirzə Bəhmən Mirzə oğlu 1848-ci ildə Təbriz şəhərində anadan olmuşdu. Atası ilə bərabər öncə Tiflis şəhərinə, sonra Şuşaya köçmüşdü. Uşaqlığı Qarabağda keçmişdi. 26 fevral 1873-cü ildə Qafqaz ordusunun süvari dəstəsinə kornet rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi. 16 may 1873-cü ildə 23-cü Qafqaz xətt batalyonuna ezam edilmişdi. 3 aprel 1878-ci ildə Şuşa şəhərindəki yerli dəstəyə göndərilmişdi.²¹¹

Nəsrulla mirzə Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. Döyüş zolağı boyu bir neçə istiqamətdə vuruşmuşdu. Açıq büürncü medalla təltif edilmişdi. 26 yanvar 1888-ci ildə ordudan tərxis olunmuşdu.

Nəsrulla mirzə Şəhribanu xanım mirzə Qasım qızı ilə ailə qurmuşdu. Lütfulla mirzə, Süleyman mirzə adlı oğlanları, Qızılin xanım və Xanbikə xanım adlı qızları vardı.

İsmayıl bəy Novruzov

İsmayıl bəy Bəylər bəy oğlu 1848-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra şəhər məktəbində oxumuşdu. 17 aprel 1872-ci ildə çar leybqvardiyasının Qafqaz eskadronuna daxil edilmişdi.²¹²

İsmayıl bəy Novruzovun praporşik rütbəsi vardı.

İsmayıl bəy ordudan tərxis olduğdan sonra Şuşa qəza idarəsində çalışmışdı. 1914-cü ildə şəhər idarə heyətinin üzvü idi.

Məhəmmədali mirzə Qovanlı-Qacar

Bəhmən Mirzənin oğlu Məhəmmədali mirzə 1849-cu ildə Təbriz şəhərində anadan olmuşdu. Atası ilə bərabər öncə Tiflis şəhərinə, sonra Şuşaya köçmüşdü. Uşaqlığı Qarabağda keçmişdi. 5 mart 1871-ci ildə Qafqaz ordusunun süvari dəstəsinə kornet rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi. 12 may 1878-ci ildə poruçik rütbəsi almışdı. 22 may 1879-cu ildə 18-ci Pryeslav draquon alayının zabiti olan Məhəmmədali mirzə Qacar Şuşa şəhərindəki yerli dəstəyə ezam edilmişdi. 11 avqust 1879-cu ildə tərxis olunma ərizəsi vermişdi. Atası Bəhmən Mirzə onun ərizəsini dəstəkləmişdi.²¹³

Məhəmmədali mirzə Qacar 8 iyul 1880-ci ildə ştabs-rotmistr rütbəsi ilə ordudan tərxis olunmuşdu.

Xanbaba mirzə Qovanlı-Qacar

Bəhmən Mirzənin oğlu Xanbaba mirzə 3 mart 1849-cu ildə Təbriz şəhərində anadan (anası Mələknisə xanım Məmmədqulu xan qızı) olmuşdu. Atası ilə bərabər öncə Tiflis şəhərinə, sonra Şuşaya köçmüşdü. Uşaqlığı Qarabağda keçmişdi. 19 fevral 1869-cu ildə Qafqaz ordusunun süvari dəstəsinə kornet rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi. 2 noyabr 1869-cu ildə Qafqaz qrenadyor alayına dəyişilmişdi. 30 avqust 1873-cü ildə poruçik rütbəsi almışdı. 25 oktyabr 1877-ci ildə 15-ci Tver draquon alayına göndərilmişdi.²¹⁴

Xanbaba mirzə Qacar 14 mart 1879-cu ildə ştabs-kapitan rütbəsi almışdı.

Xanbaba mirzə Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. Döyüş zolağı boyu bir neçə istiqamətdə vuruşmuşdu. Gümüş medalla təltif edilmişdi.

O, 1879-cu ildən 1886-cı ilədək artıq 43-cü draquon alayına çevrilən hissəsində hərbi və hüquqi vəzifələr yerinə yetirmişdi.

Xanbaba mirzə Qacar 16 mart 1886-cı ildə ştabs-rotmistr rütbəsi almışdı. Eskadron komandiri olmuşdu. 6 may 1889-cu

İldə 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif edilmişdi.

Xanbaba mirzə Qacar 1890-cı ildən 1894-cü ilədək alayda müxtəlif vəzifələr daşımışdı. O, 1895-ci ildə 2-cü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni ilə təltif edilmişdi.

Xanbaba mirzə Qacar alayda müxtəlif hərbi və hüquqi vəzifələr yerinə yetirmiş, üstün xidmətlərə nail olmuşdu. 31 yanvar 1896-cı ildə 25 illik zabitlik həyatını şəərəflə yaşadığına görə 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" ordeni lent ilə təltif edilmişdi. 25 noyabr 1896-cı ildə imperator III Aleksandrın çarlığının şəərəfinə təsis edilmiş gülmüş medalla ödülləndirilmişdi.

Xanbaba mirzə Qacar 8 aprel 1899-cu ildə podpolkovnik rütbəsi ilə 45-ci Sever draquon alayına dəyişilmişdi. 1902-ci ilədək burada müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdı.

Xanbaba mirzə Qacar 1902-ci ildə Bakı şəhərinə ezam olunmuşdu. 1904-cü ilədək bu şəhərdə şəərəflə zabit vəzifəsini icra etmişdi. Bütün tapşırıqların öhdəsindən layiqincə gəlmişdi.

Xanbaba mirzə Qacar 28 mart 1904-cü ildə 2-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif edilmişdi.

Xanbaba mirzə Qacar 1904-cü ildən 1906-cı ilədək Bakıdakı alayda müxtəlif vəzifələr daşımışdı. 1906-cı ildə İrəvan şəhərinə ezam olunmuşdu. Burada alay komandiri olmuşdu. 1907-ci ildə Tiflis şəhərinə göndərilmişdi. Həmin ilin 23 mayında polkovnik rütbəsi almışdı.

Xanbaba mirzə Qacar 15 iyul 1908-ci ildə ordudan tərxis olunmuşdu. O, 1926-cı ildə Tiflisdə vəfat edib.

Xanbaba mirzə öncə Mirzə Fətəli Axundzadə birinci qızı Seyrəbiyə xanımla, sonra ikinci qızı Nisə xanımla dünya evinə girmişdi. Mənsur mirzə, Xosrov mirzə, Bəhmən mirzə adlı oğulları, Mələksima xanım, Mülkicahan xanım, Mahmənzər xanım, Aliyə sultan xanım, Tuba xanım adlı qızları vardı.

Məhəmməd bəy Ağayev

Məhəmməd bəy Bala bəy oğlu 1849-cu ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Alıbəyli (Kavdar) obasında anadan olmuş-

du. Molla yanında ibtidai təhsil almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. 7 sentyabr 1877-ci ildə çar leyb-qvardiyasının Qafqaz eskadronuna daxil edilmişdi. 10 iyun 1878-ci ildə yunker rütbəsi almışdı.²¹⁵

Məhəmməd bəy Ağayev 1886-cı il məlumatlarına görə Kornet rütbəsində idi.²¹⁶

Məhəmməd bəy Ağayev ordudan tərxis olunduqdan sonra qəza idarəsində işləmişdi. Cəbrayıl qəzasının mərkəzində məskunlaşmış, əbədi işləri ilə məşğul olmuşdu. Məhəmməd bəy su dəyirmanı tikdirmək istədikdə Mirzəcənilər onun bu fikrinə qarşı çıxaraq su dəyirmanı tikilməsinə razılıq vermədilər. Çünki su dəyirmanı tikilərsə kəndin içərilərinə kəhrizin suyunu aparmaq çətinləşirdi. Məhəmmədbəy camaatın tələbi ilə razılaşmağa məcbur oldu və kəhrizin suyu camaatın istifadəsində verildi.

İbrahim bəy Davatdarov

İbrahim bəy mirzə Əhməd oğlu 14 sentyabr 1851-ci ildə Şuşa qəzasının Cavanşir sahəsinin Ərəblər kəndində anadan olmuşdu. Ailə təhsili almışdı. Tiflis Piyada Yunker kursunu bitirmişdi. 1868-ci ildə unter-zabit kimi 16-cı Minqreli Qrenadyor alayında xidmətə başlamışdı. 15 sentyabr 1869-cu ildə Tiflis Piyada Yunker məktəbinə ezam olunmuşdu. Məktəbi 1871-ci ildə müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra 157-ci Dərbənd alayına dəyişilmişdi. Çar hərbi baxışda Davatdarovu bəyənmiş, ona şəxsən özəl praporşik (gizir) rütbəsi vermişdi. O, bu rütbədən polkovnik rütbəsinədək yüksəlmişdi.

İbrahim bəy Davatdarov 1877-1878-ci il Rusiya-Osmanlı savaşında göstərdiyi şücaətə görə 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni, 2-ci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni, 2-ci dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif olunmuşdu.

İbrahim bəy Davatdarov 1902-ci ildə vəfat edib.

İbrahim bəy Həmidə xanım Əhməd bəy qızı Cavanşirlə ailə qurmuşdu. Müzəffər bəy adlı oğlu, Mina xanım adlı qızı vardı.

Əbdüssəməd mirzə Qovanlı-Qacar

Bəhmən Mirzənin oğlu Əbdüssəməd mirzə 17 iyul 1851-ci ildə Şuşada anadan olmuşdur. İlk təhsilini Tiflis klassik gimnaziyasında almış, iyirmi yaşında isə Peterburqdakı Nikolayev süvari məktəbini bitirmişdir. 7 dekabr 1871-ci ildə Qafqaz ordusunun süvari dəstəsinə kornet rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi. 5 mart 1872-ci ildə 16 qrenadyor Minqrelı alayına dəyişilmişdi. 4 mart 1877-ci ildə praporşik (gizir) rütbəsində Danimarka Draqun alayına ezam olunmuşdu.²¹⁷

Əbdüssəməd mirzə Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. 28 avqust 1877-ci ildə poruçik rütbəsi almışdı.

Əbdüssəməd mirzə Qacar 8 dekabr 1877-ci ildə "igidliyə görə" dördüncü dərəcəli «Müqəddəs Anna», 30 iyun 1878-ci ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav», 13 iyul 1878-ci ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordenləri ilə təltif edilmişdi. Gümüş medalla mükafatlandırılmışdı.

Əbdüssəməd mirzə Qacar döyüş zolağı boyu bir neçə istiqamətdə vuruşmuşdu. Göstərdiyi şücaətə görə 13 iyun 1879-cu ildə ştab-rotmistr rütbəsi almışdı. Xidmət etdiyi alay 13 iyul 1882-ci ildə 45 Sever draqun alayı adlanmışdı. O, burda 1885-ci ilədək alay kvartirmistr vəzifəsini icra etmişdi. 1885-ci ildən 1886-cı ilədək alayın 3-cü eskadronuna rəhbərlik etmişdi.

Əbdüssəməd mirzə Qacar 24 aprel 1888-ci ildə rotmistr rütbəsi almışdı. O, 1890-cı ilədək doğma alayında müxtəlif vəzifələr daşımışdı.

Əbdüssəməd mirzə Qacar 4 mart 1890-cı ildə 4-cü dərəcəli "Şirə-Xurşid" ordeni ilə təltif edilmişdi. 1895-ci ilədək şəərəflə zabit vəzifəsini icra etmişdi. Bütün tapşırıqların öhdəsindən layiqincə gəlmişdi.

Əbdüssəməd mirzə Qacar 13 sentyabr 1895-ci ildə Buxara əmirliyinin üçüncü dərəcəli «Parlayan qızıl ulduz» ordeni ilə mükafatlandırılmışdı. Komandirin müavini vəzifəsində yüksək post tutmuşdu. 17 mart 1896-cı ildə imperator III Aleksandr

çarlığının şəərəflinə təsis edilmiş gümüş medalla ödülləndirilmişdi. 22 sentyabr 1896-cı ildə 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" ordeninə layiq görülmüşdü.

Əbdüssəməd mirzə Qacar bir müddət Pyatiqorskda eza-miyyətdə olandan sonra Kurilandiya imperatoru III Aleksandr 5-ci leyb-draqun alayına dəyişildi. 26 fevral 1897-ci ildə podpolkovnik rütbəsi aldı.

Əbdüssəməd mirzə Qacar bir müddət 1897-ci ildən 1904-cü ilədək alayda hərbi və hüquqi vəzifələr yerinə yetirmişdi. Sonra Zabaykalye Kazak alayına ataman təyin edilmişdi. O, 1904-1905-ci illər rus-yapon müharibəsinin iştirakçısı idi. Cəbhədə kontuziya almışdı. Sağalandan sonra Neriçinski Kazak alayının 4-cü və 5-ci yüzlüklərinə başçılıq etmişdi. 17 sentyabr 1905-ci ildə polkovnik rütbəsi almışdı.

Əbdüssəməd mirzə Qacar igidliyə görə 12 yanvar 1906-cı ildə 2-ci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav", 31 yanvar 1906-cı ildə 2-ci dərəcəli «Müqəddəs Anna», 30 mart 1907-ci ildə 2-ci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordenləri ilə təltif edilmişdi. Açıq-bürüncü medalla mükafatlandırılmışdı.

Əbdüssəməd mirzə Qacar müharibədən sonra doğma alayına dönmüşdü. Alayda hərbi və hüquqi vəzifələr yerinə yetirmişdi. 14 iyul 1907-ci ildə 2-ci dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni və qılıncla təltif edilmişdi. O, 1 yanvar 1908-ci ildə ordu-dan polkovnik rütbəsində təxris olunmuşdu.

Əbdüssəməd mirzə gözəl xəttat idi. O, bir çox əlyazma kitabların üzünü kəçürmüşdü.

Mövlana Arifi Herath şairlərdəndir. Əbdürrəhman Cami və Əlişir Nəvaidən əvvəl yaşamışdır. «Qamusül-əlam»ın verdiyi məlumatla əsasən onun divanı və daha bir başqa mənzuməsi vardır. Arifi «Kuy və çovkan» əsəri ilə daha məşhurdur. Arifinin «Kuy və çovkan» əsərinin Bəhmən Mirzə kitabxanasında iki nüsxə əlyazması saxlanılır.

Mətni nəstəliq xəttilə ağ vərəqlərə, qara mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 11x17 sm., həcmi: 47 vərəq). Əlyazması əvvəl-

dən sonadək əlvan boyalarla bəzədilmişdir, ornament və mini-atırlıdır. Əlyazma Əbdüssəməd mirza ibn Bəhmən Mirza tərəfindən h.1287 (miladi 1870) -ci ildə Şuşada kəçürülmüşdür.

Əbdüssəməd mirza Nazpəri xanım Mustafa bəy qızı ilə ailə qurmuşdu. Sədrəddin mirza, Ziyəddin mirza adlı oğlanları, Fəriştə Sultan xanım, Mələikə Sultan xanım adlı qızları vardı.

Qaflan mirza Qovanlı-Qacar

Qaflan mirza Bəhmən Mirza oğlu 3 noyabr 1851-ci ildə Tiflis şəhərində anadan olmuşdu. Atası ilə bərabər Şuşa şəhərinə kəçmişdi. Uşqlığı Qarabağda keçmişdi. 5 mart 1871-ci ildə Qafqaz ordusunun süvari dəstəsinə kornet rütbəsi ilə xidmət kəçməyə təyin edilmişdi. 19 aprel 1871-ci ildə 16 qrenadyor Minqreli alayına dəyişilmişdi. 14 dekabr 1874-cü ildə 164-cü Zaqatala alayına ezam olunmuşdu.²¹⁸

Qaflan mirza Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi.

Qaflan mirza Qacar 19 iyun 1877-ci ildə "igidliyə görə" dördüncü dərəcəli «Müqəddəs Anna», 10 fevral 1878-ci ildə 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordenləri ilə təltif edilmişdi. Açıq-bürüncü medalla mükafatlandırılmışdı.

Qaflan mirza Qacar 9 aprel 1880-ci ildə Qafqaz ordusunun qvardiya süvari dəstəsinə qeyd olunmuşdu. 11 sentyabr 1880-ci ildə Leyb-qvardiyanın Ulan alayına ezam olunmuşdu. 5 yanvar 1881-ci ildə bu alayın tərkibindən çıxarılıb 2-ci qvardiya diviziyasının 3-cü briqadasına ezam edilmiş, ordan da Varşavaya göndərilmişdi. 12 avqust 1881-ci ildə Leyb-qvardiyanın Ulan alayına gətirilmişdi.

Qaflan mirza Qacar 20 sentyabr 1881-ci ildə xəstəliyi ilə əlaqədar ordudan tərxis olunmuşdu. O, poruçik rütbəsi ilə Şuşa şəhərinə dönmüşdü.

Qaflan mirza Ata xan Abro xan oğlu Dünbilinin qızı ilə ailə qurmuşdu. Nüsi mirza, İdris mirza adlı oğulları, Şirət xanım adlı qızı vardı.

Hacı bəy Əlibəyov

Hacıbaba bəy Məmməd həsən bəy oğlu 1851-ci ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Qərvənd obasında doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Xidmətə Qafqaz kazak alayında xorunji kimi başlamışdı. Sonra yüzlüyün yüzbaşısı olmuşdu.²¹⁹

Bir çox döyüşlərdə iştirak etmişdi.

Hacı bəy döyüş medalları ilə təltif olunmuşdu.

Hacı bəyin Cəlal bəy adlı oğlu vardı.

Məmməd rza bəy Muradov

Məmməd rza bəy Ələkbər bəy oğlu 1852-ci ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Muradbəyli kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. 1 avqust 1877-ci ildə çar leyb-qvardiyasının Qafqaz eskadronunda silahdar kimi hərbi qulluğa başlamışdı.²²⁰

Məmməd rza bəy Muradov praporşik (gizir) rütbəsi daşıyırdı.

Məmməd rza bəy İmami xanım Allahverdiyeva ilə ailə qurmuşdu. Fərhad bəy, Murad bəy, Qaflan bəy, Sultan bəy adlı oğlanları vardı.

Şəfi mirza Qovanlı-Qacar

Şəfi mirza Cəlaləddin Mirza oğlu 19 aprel 1853-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Ailə təlim-tərbiyəsi, təhsili almışdı. Sonra Süvari zabitlər məktəbində kurs keçmişdi. Çar ordusunda xidmətə başlamışdı. 12 aprel 1874-cü ildə kornet rütbəsi ilə Qafqaz ordusunun süvari alayında qeydə alınmışdı. 7 iyul 1874-cü ildə İrəvan leyb-qrenadyor alayına ezamiyyətə göndərilmişdi.²²¹

Şəfi mirza Qovanlı-Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. 12 aprelə 17 aprelədək Qafqaz-Osmanlı sərhədində gedən döyüşlərə qatılmışdı. Qars qar-

nizonunun izlənməsi ona tapşırılmışdı. Ərdahan qalasının mühasirəsində döyüşmüşdü. Döyüşlərdə yaralanmışdı. 17 noyabr 1877-ci ildə onun xidmət etdiyi diviziyaya istirahət edilmiş, qışlağa çəkilmişdilər. Ərdahan qalası uğrunda döyüşlərdə seçildiyinə görə poruçik rütbəsi almışdı (7 noyabr 1877-ci ildə).

Şəfi mirza Qovanlı-Qacar 1880-ci ilin 25 aprelindən 10 maya qədər alayın 2-ci eskadronuna başçılıq etmişdir. 22-si iyul 1880-ci ildən 25 may 1881-ci ilədək Za Kaspi vilayətinə ezam olunmuşdur. Axaltəka ekspedisiyasında iştirak etmişdir. Təka tayfası ilə göstərdiyi şücaətə görə 3-cü dərəcəli Müqəddəs Stanislav, 3-cü dərəcəli Müqəddəs Anna ordenləri lent və qılınclar ilə təltif olunmuşdur. Şəfi mirza Qovanlı-Qacar 17-si iyun 1882-ci ildə Axaltəka ekspedisiyasında göstərdiyi igidliyə görə ştabis-kapitan rütbəsi verilmişdir. O, 20-si fevral 1883-cü ildə alay mərkəzinin üzvü seçilmişdir. 22-si noyabr 1886-cı ildən 5 noyabr 1888-ci ilədək Qafqaz süvari dəstəsinə ezam olunmuşdur. Şəfi mirza Qovanlı-Qacar 5 fevral 1891-ci ildə alayın 6-cı eskadronuna başçılıq etmişdir. 6-sı avqust 1891-ci ildə əla xidmətinə görə rotmistr rütbəsi almışdır. 20-si sentyabr 1891-ci ildə süvari zabitlər məktəbinə göndərilmişdir. 15 avqust 1893-cü ildə məktəbi bitirmişdir. Öz alayına qayıtmış 2-ci eskadronu qəbul etmişdir. Yenidən məhkəmə üzvü seçilmişdir. Şəfi mirza Qovanlı-Qacar 30 oktyabr 1894-cü ildə İran şahı tərəfindən 3-cü dərəcəli Şiri-Xurşud ordeni ilə təltif olunmuşdur. O, 3 oktyabr 1895-ci ildə 49-cu draçon alayına ezam olunmuşdur. 4 yanvar 1897-ci ildə imperator III Aleksandr şəərəfinə həkk edilmiş gümüş medalla təltif olunmuşdur. 26 fevral 1897-ci ildə podpolkovnik rütbəsi almışdır. Alaya rəhbərlik etmişdir. Şəfi mirza Qovanlı-Qacar 22 sentyabr 1899-cu ildə 25 illik hərbi xidmətinə görə 4-cü dərəcəli Müqəddəs Vladimir ordeni ilə təltif edilmişdir. 29 dekabr 1901-ci ildə 55-ci draçon alayına dəyişilmişdir. 12 yanvar 1902-ci ildə İran şahı tərəfindən Şiri-Xurşud ordeni ilə təltif olunmuşdur. Şiri-Xurşud ordeni ilə təltif olunmuşdur 1 avqust 1902-ci ildə polkovnik rütbəsi almış-

dır. Alaya başçılıq etmişdir. 7 fevral 1904-cü ildə 46-cı draçon alayına komandir təyin olunmuşdur. 20 noyabr 1905-ci ildə 3-cü dərəcəli Müqəddəs Vladimir ordeni ilə təltif edilmişdir. Şəfi mirza Qovanlı-Qacar 1906-cı ilin 27 yanvarından 11 fevralında Kopenhagenə Danimarka kralı 9-cu Xristianın dəfniində iştirak etmişdir. 31 dekabr 1908-ci ildə 15-ci draçon alayının komandiri Şəfi mirza Qovanlı-Qacar general-mayor rütbəsi almışdır. Ordudan tərxis olunmuşdur.

Şəfi mirza Qovanlı-Qacar 3 yanvar 1909-cu ildən Sankt Peterburq şəhərində özünü güllə ilə vurmuşdu. Sankt-Peterburq şəhərində dəfn edilib.

Şəfi mirzənin Feyzulla mirza adlı oğlu vardı.

Əkbər mirza Qovanlı-Qacar

Əkbər mirza Rzaqulu Mirza oğlu 10 fevral 1853-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Ailə tərbiyəsi, təhsili almışdı. Çar korpusunda pəj kimi xidmət etmişdi. İmtahan verib Qafqaz eskadronunun leyb-qvardiyasında kornet kimi qulluq etməyə başlamışdı. 1 mart 1874-cü ildə poruçik rütbəsi almışdı. 6 dekabr 1875-ci ildə İmperatorun leyb-qvardiyasının 4-cü eskadronuna göndərilmişdi. 16 mart 1876-cı ildə 4-cü eskadronunun komandiri təyin edilmişdi. 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. Medalla təltif olunmuşdu.²²²

Əkbər mirza Qovanlı-Qacar 1 oktyabr 1879-cu ildə Axaltəka ekspedisiyasına qatılmışdı. Ekspedisiyada göstərdiyi şücaətə görə 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif edilmişdi.

4 aprel 1880-ci ildə Qafqaza çarın leyb-qvardiyasına göndərilmişdi. 8 oktyabr 1881-ci ildə ştabis-rotmistr rütbəsi almışdı.

Əkbər mirza Qovanlı-Qacar 8 yanvar 1892-cü ildə İran şahı tərəfindən 3-cü dərəcəli Şiri-Xurşud ordeni ilə təltif olunmuşdu. Sonra Kuban Kazak alayına göndərilmişdi. 15 yanvar 1894-cü ildə Buxara əmirinin 2-ci dərəcəli "Doğan günəş" ordeni ilə təltif edilmişdi. 10 oktyabr 1894-cü ildə podpolkovnik rütbəsi

almışdı və Qafqaz hərbi dairəsinə göndərilmişdi.

Əkbər mirzə Qovanlı-Qacar 13 may 1912-ci ildə general-mayor hərbi rütbəsi almışdı.

Əkbər mirzə Qovanlı-Qacar ordudan tərxis olduqdan sonra Yelizavetpol (Gəncə) məhkəmə dairəsində bərişdirici münsif kimi mülki qulluğa başlamışdı.

Əkbər mirzə Ağa biki Mehdiqulu xan qızı Usmiyeva ilə ailə qurmuşdu. Rzaqulu mirzə, Rükəddin mirzə, Şahrux mirzə adlı oğulları, Məlik Sultan xanım, Qəmər xanım adlı qızları vardı.

Mahmud mirzə Qovanlı-Qacar

Mahmud mirzə Bəhman Mirzə oğlu 12 may 1853-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. 12 iyul 1873-cü ildə Qafqaz ordusunun süvari dəstəsinə kornet rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi. 4 mart 1877-ci ildə 16-cı Nijneqorod Draqun alayına göndərilmişdi. 18 iyul 1877-ci ildə poruçik rütbəsi almışdı.²²³

Mahmud mirzə Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi.

Mahmud mirzə Qacar 9 noyabr 1877-ci ildə "igidliyə görə" dördüncü dərəcəli «Müqəddəs Anna», 8 dekabr 1877-ci ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordenləri ilə təltif edilmişdi.

Mahmud mirzə Qacar 19 dekabr 1877-ci ildən 29 aprel 1878-ci ilədək Ərzirum vilayətinin qubernatorunun sərnəcmində olmuşdu. Sonra öz alayına dönmüşdü.

Mahmud mirzə Qacar 6 noyabr 1877-ci ildə Qars qalasına hücumda göstərdiyi şücaətə görə 30 iyun 1878-ci ildə üçüncü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni ilə təltif edilmişdi. Açıq-bürüncü medalla mükafatlandırılmışdı.

Mahmud mirzə Qacar 22 may 1879-cu ildə ştabs-rotmistr rütbəsinə layiq görülmüşdü. Ərzirum ətrafındakı Soğanlıq döyüşlərinə görə 2-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordeni ilə təltif edilmişdi.

Mahmud mirzə Qacar Rusiya ordusundan tərxis olunduqdan sonra İrana getmiş, Kazak briqadasında xidmət etmişdi.

Əmir noyon (Marşal) rütbəsi almışdı. Rus-yapon müharibəsi başlananda könüllü kimi Rusiyaya gəlmiş, savaşa qatılmışdı. Yetmiş yaşı olmasına baxmayaraq poruçik rütbəsi ilə ön cəbhədə vuruşmuşdu. Onun əvvəlki rütbələri İrana getdiyi üçün ləğv olunmuşdu. Döyüş meydanlarında göstərdiyi şücaətə görə 2-ci dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni ilə təltif edilmişdi.

Mahmud mirzə Qacar 28 dekabr 1904-cü ildə təkrar ştabs-rotmistr rütbəsinə layiq görülmüşdü.

Mahmud mirzə Qacar 28 dekabr 1904-cü ildə yaponlara qarşı döyüşdə göstərdiyi igidliyə görə 25 iyun 1905-ci ildə ştabs-kapitan rütbəsi almışdı. 31 avqust 1905-ci ildə yoxlulub zədə almışdı.

Mahmud mirzə Qacar 1905-ci ilin fevralında Mukden ətrafındakı döyüşlərdə göstərdiyi cəsarətə görə 15 noyabr 1905-ci ildə 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir» ordeninə layiq görülmüşdü.

Mahmud mirzə Qacar 19 may 1907-ci ildə ordudan tərxis olunmaq haqqında komandanlığa ərizə vermişdi. Bu müddətdə Tehrana getmişdi. Xəstəliyinə görə Rusiya ordusundan tərxis olunmuşdu. Təbrizdə yaşayırdı.

Mahmud mirzə Rəzzaq xanım ilə ailə qurmuşdu. Seyfəddin mirzə, Zülfüqar mirzə, Xudabəxş mirzə, Əsədulla mirzə adlı oğlanları, Xasumə xanım, Zəhra xanım, Yalot xanım və Fərəh xanım adlı qızları vardı.

Səməd bəy Mehmandarov

Səməd bəy mirzə Sadiq bəy oğlu 1854-cü ildə Lənkəran şəhərində anadan olmuşdu. Əslən Şuşalıdır. İbtidai təhsilini mirzə İsmayıl Qasirin «Üsuli-cədid» məktəbində almışdı. 1871-ci ildə Sankt-Peterburq şəhərinə yollanmış, Konstantin yunkerlər məktəbinə daxil olmuşdu. 1875-ci ildə məktəbi bitirib hərbi xidmətə başlayır. İstedadlı hərbiçi kimi tez bir zamanda yüksəlir. Dürü qaynaqlardan götürdüyümüz bilgilərə görə 1876-cı ildə podporuçik, 1886-cı ildə ştabs-kapitan, 1898-ci il-

da podpolkovnik idi.²²⁴

Səməd bəy Polşada, Zabaykalda hərbi qulluqda çalışıb. 1902-ci ildə polkovnik rütbəsində Mancuriyada artilleriya divizionunda xidmət edib. 1903-cü ildə Sankt-Peterburqa döndüb topçu məktəbində təhsil alır. 1904-cü ildə rus-yapon savaşına qatılır. Port-Artur döyüşlərində iştirak edir. General-mayor rütbəsi alır. Əsir düşür. 1906-cı ildə əsirlikdən azad olur.

Səməd bəy əsirlikdən döndəndən sonra 7-ci Şərqi Sibir artilleriya briqadasının komandanı təyin edilir. Bir müddət sonra 3-cü Sibir ordusunun korpusunda artilleriya rəisi olur. 1908-ci ildə general-leytenant rütbəsi alır.

Səməd bəy 1910-cu ildə 1-ci Qafqaz ordusunun korpusunda artilleriya rəisi vəzifəsinə təyin olunur.

Səməd bəy I Cahan Savaşı başlananda Vladıqafqazda yerləşən 21-ci püvada diviziyasının komandanı idi.

1914-cü ildə keçirilən Lodz əməliyyatında istedadlı bir sərkərdə kimi bütün dünyada məşhurlaşdı. 1915-ci ildə 2-ci Qafqaz ordu korpusuna komandan təyin edildi. İnqilaba qədər alman cəbhəsində savaşıdı. 1918-ci ildə yaralıların Aleksandrovski komitəsinə üzv seçildi. Sonra Bakıya döndü. ADR-in Hərbi naziri oldu. 1920-ci ildə həbs etdilər. N. Nərimanovun xüsusi tapşırığı ilə azad olunub Moskvaya göndərildi. Daimi Artilleriya Komissiyasının üzvü kimi Səhra Qərargahında çalışdı. 1921-ci ildə N. Nərimanovun və Ə. Qarayevin xahişi ilə Bakıya qaytarıldı. Hərbi-Dəniz Komissarlığında işlədi.

Səməd bəy 3-cü, 4-cü dərəcəli Georgi, 1-ci, 2-ci, 3-cü dərəcəli Stanislav, 1-ci, 2-ci, 3-cü dərəcəli Anna, 2-ci, 3-cü, 4-cü dərəcəli Vladimir, «Ağ qartal» və Aleksandr Nevski ordenləri ilə təltif olunmuşdu. Onun ödüülləri arasında briyantla bəzədilmiş silah da vardı.

Səməd bəy Yelizaveta Nikolayevna Teslavla yaşam qurmuşdu. Pir bəy (İqor) adlı oğlu vardı.

Fətəli mirzə Qovanlı-Qacar

Fətəli mirzə Rzaqulu mirzə oğlu 15 mart 1854-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Ailə təlim-tərbiyəsi, təhsili almışdı. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Xidmətə 22 may 1877-ci ildə Qafqaz leyb-qvardiyasının 4-cü eskadronunda kornet kimi başlamışdı.²²⁵

Fətəli mirzə Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı müharibəsində iştirak etmişdi. Döyüş zolağı boyu bir neçə istiqamətdə vuruşmuşdu.

Fətəli mirzə Qacar 9 iyul 1878-ci ildə 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif edilmişdi. Açıq bürcüncü medalla mükafatlandırılmışdı.

Fətəli mirzə Qacar 30 avqust 1879-cu ildə poruçik rütbəsi almışdı. 6 aprel 1881-ci ildə in əksi olan venzella ödüülləndirilmişdi.

Fətəli mirzə Qacar 8 oktyabr 1881-ci ildə ştabs-rotmistr rütbəsi almışdı. 1882-ci ildən 1892-ci ilədək öz doğma alayında və ezamiyyətlərdə şəərəflə zabıt vəzifəsini icra etmişdi. Bütün tapşırıqların öhdəsindən layiqincə gəlmişdi.

Fətəli mirzə Qacar 3 may 1892-ci ildə 3-cü dərəcəli "Şirə-Xurşid" ordeni lent ilə təltif edilmişdi.

Fətəli mirzə Qacar 18 aprel 1893-cü ildə podpolkovnik rütbəsi almışdı. 15 sentyabr 1893-cü ildə isə Buxara amirinin "Doğan Qızıl Ulduz" ordeni ilə təltif edilmişdi.

Fətəli mirzə Qacar 1893-cü ildən 1896-cı ilədək alayda müxtəlif hərbi və hüquqi vəzifələr yerinə yetirmiş, üstün xidmətlərə nail olmuşdu. O, 1896-cı ildə III Aleksandrın çarlığının şəərəfinə təsis edilmiş gümüş medalla ödüülləndirilmişdi.

1901-ci ildən 1903-cü ilədək Gəncə dairə məhkəməsinə bərişdirici hakim vəzifəsində çalışmışdı. 5 yanvar 1905-ci ildə Şuşa həbsxana komitəsinin direktoru və 1 iyul 1906-cı ildən 1 iyul 1909-cu iləkə Yelazevtopol dairə məhkəməsinin fəxri bərişdirici hakimi seçilmişdi.

Fətəli mirzə Qacar 26 avqust 1912-ci ildə açıq bürcüncü me-

dalla mükafatlandırılmışdı. 6 dekabr 1912-ci ildə isə 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif edilmişdi.

Fətəli mirzə Qacar 21 fevral 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin çarlığının 300 illiyi şərəfinə həkk edilmiş açıq bürünc medalla mükafatlandırılmışdı.

Fətəli mirzə Qacar iyirmi beş il orduda qüsursuz xidmət etdiyinə görə 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" ordeni lent ilə təltif edilmişdi.

Fətəli mirzə Qacar Petroqraddə səhiyyə müəssisələrinə müfəttiş təyin edilmişdi.

Fətəli mirzə Qacar 6 dekabr 1916-cı ildə 2-ci dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif edilmişdi. 6 noyabr 1917-ci ildən Qafqaz hərbi dairəsinin ehtiyat hissəsinə qeyd olunmuşdu.

Fətəli mirzə Ənbər xanım Əmənulla xan qızı Naxçıvanskaya ilə ailə qurmuşdu. İbrahim mirzə adlı oğlu, Şəmsülmülk xanım, Simuzər xanım, Ramiyyə xanım, Ütarid xanım adlı qızları vardı.

Əliqulu mirzə Qovanlı-Qacar

Əliqulu mirzə Bəhmən Mirzə oğlu 2 may 1854-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Tiflisdəki kədet korpusunu bitirdikdən sonra 24 mart 1875-ci ildə Qafqaz ordusunun süvari dəstəsinə kornet rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi. 27 noyabr 1875-ci ildə 164-cü Zaqatala alayına ezam olunmuşdu.²²⁶

Əliqulu mirzə Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. 12 aprel 1877-ci ildən 18 noyabr 1878-ci ilədək osmanlı qüvvələrinə qarşı vuruşmuşdu. 18 yanvar 1878-ci ildə sol əlinin biləyindən yaralanmışdı.

Əliqulu mirzə Qacar döyüş meydanlarında göstərdiyi şücaətə görə 10 fevral 1878-ci ildə 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni ilə təltif edilmişdi. Açıq-bürünc medalla mükafatlandırılmışdı.

Əliqulu mirzə Qacar 25 aprel 1878-ci ildə poruçik rütbəsi almışdı. 29 iyun 1878-ci ildə Danimarka Draqun alayına ezam olunmuşdu. 12 oktyabr 1886-cı ildən 22 fevral 1887-ci ilədək

alayın 4-cü eskadronuna başçılıq etmişdi. 26 fevral 1887-ci ildə ştabs-rotmistr rütbəsinə layiq görülmüşdü. 23 dekabr 1887-ci ildə Qafqaz süvari alayına ezam edilmişdi. 11 sentyabr 1888-ci ildə doğma alayına dönmüşdü. Alayın 4-cü eskadronuna başçılıq etmişdi. 1 sentyabr 1889-cu ildə alayın ovçu komandasına rəis təyin edilmişdi. 27 yanvar 1890-cı ildə alayın hərbi-hazırlıq bölməsinə başçı keçirilmişdi.

Əliqulu mirzə Qacar 30 avqust 1891-ci ildə ehtiyatda olan Qafqaz süvari alayının 3-cü kadr bölməsinə başçılıq etməyə başlamışdı. 1 il burda xidmət etmişdi. Sonra özalayına sənəmə, zabitlər məhkəməsi cəmiyyətinə üzv seçilmişdi. O, bu vəzifəni əvvəllər də aparmışdı. Alayın 3-cü eskadronuna başçı olmuş, 26 sentyabr 1893-cü ildə Süvari Zabıtlar məktəbinə göndərilmişdi. Məktəbdə oxuyarkən, 15 mart 1895-ci ildə rotmistr rütbəsi almışdı. 15 avqust 1895-ci ildə kursu bitirərək alayına dönmüşdü. 23 sentyabr 1895-ci ildə alayın 2-ci eskadronuna komandir təyin edilmişdi.

Əliqulu mirzə Qacar 18 sentyabr 1896-cı ildə Oryol şəhərində yerləşən 51-ci Çerniqov draqun alayında xidmətə göndərilmiş, 1898-ci ilədək burda qalmışdı. O, 3 sentyabr 1898-ci ildə Qafqaz Mineralni Vodi məntəqəsinə ezam olunmuşdu. Bir müddət burda xidmət etmişdi. Zabıtlar məhkəməsi cəmiyyətinə üzv seçilmişdi. 1899-cu ildə Riqa-Orlov dəmiryolunun Bejitsa stansiyasına ezam olunmuşdu.

Əliqulu mirzə Qacar 28 fevral 1903-cü ildə podpolkovnik rütbəsi almışdı. 51-ci Çerniqov draqun alayına göndərilmişdi. 14 iyun 1903-cü ildə Yeletsdəki 52-ci Nejiniski alayına dəyişdirilmişdir. Alay komandirinin müavini olmuşdu.

Əliqulu mirzə Qacar 1904-1905-ci illər rus-yapon müharibəsinin iştirakçısı idi.

1905-ci ildə Port-Artur döyüşlərində igidliklə vuruşub yaralanan, Çita xəstəxanasında həlak olan Əliqulu mirzə döyüş xidmətlərinə görə 2-ci dərəcəli «Müqəddəs Stansislav» ordeni ilə təltif olunmuşdur. Bundan başqa 3-cü dərəcəli «Müqəddəs

Anna», 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir», 4-cü dərəcəli «Şi-re-Xurşid» ordenləri ilə mükafatlandırılmışdı.

Əliqulu mirzə 1905-ci ildə vəfat edib. O da Bərdədəki İmamzadə qəbristanlığında, atası Bəhmən mirzə ilə yanaşı dəfn olunmuşdur.

Əliqulu mirzə Sara (Sitarə) xanım İsmayilova ilə həyat qurmuşdu. Şəmsəddin mirzə, Sultan Üveys mirzə, Murad mirzə adlı oğulları, İzzət xanım adlı qızı vardı.

Həsənalı bəy Əsgərxanov

Həsənalı bəy Şıxəli bəy oğlu 1855-ci ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Yağləvənd obasında dünyaya gəlmiş. Sankt-Peterburddur. Konstantin yunkerlər məktəbində təhsil almışdı. Sonra qəza polis pristavlığında işə girmişdi. Öncə uryadnik, sonra polis pristavı işləmişdi. Qazax və Zəngəzur qozalarında çalışmışdı. Yunker rütbəsi vardı.

Həsənalı bəy üstün xidmətlərinə görə Georgi xaçına layiq görülmüşdü. Kremlin «Georgi» salonunda həmin xaç və ordenlə təltif olanların siyahısında onun adı var.

Həsənalı bəy şair idi. Kovxa təxəllüsü ilə şeirlər yazırdı.

Həsənalı bəyin mahalda oturub-durduğu adamlardan biri mirzə Əli qazı idi. Hər ikisi şair olduğundan tez-tez dəyişərdilər.

Həsənalı bəy Ələkbər bəy Malikaslanovun qızı Asiya xanım ilə qurmuşdu. Əsgərxan bəy, Cəmil bəy, Şəmil bəy, Cəlal bəy adlı oğulları, Səadət xanım, Nəbat xanım, Tavad xanım, Şövkət xanım və Firuzə xanım adlı qızları vardı.

Əmir Kazım mirzə Qovanlı-Qacar

Bəhmən Mirzənin oğlu Əmir Kazım mirzə 1 may 1855-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Anası Mirvarı xanım Talışlıdır. İlk təhsilini Tiflis klassik gimnaziyasında almış, iyirmi yaşında isə Peterburqdakı Nikolayev süvari məktəbini bitirmişdir. 1873-cü ildə kornet-zabit rütbəsində Əmir Kazım hərbi xidmət üçün Qafqaz Əlahiddə ordusunun 16-cı Nijeqorod alayına

göndərilmişdir.²²⁷

Əmir Kazım mirzə Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. 3 oktyabr 1877-ci ildə sol qolundan sığlıq yarası almışdı. 18 iyul 1877-ci ildə poruçik rütbəsinə layiq görülmüşdü.

İyirmi beş il bu alayda qüsursuz xidmət edən Əmir Kazım imperiyanın yüksək orden və medalları ilə təltif olunmuşdur.

1877-78-ci illərdə olan Rusiya-Osmanlı müharibəsində onun xidmətləri ödənilmişdi. 8 dekabr 1877-ci ildə 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna», 3 aprel 1878-ci ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordenləri ilə mükafatlandırılmışdır.

Əmir Kazım mirzə Qacar 1 oktyabr 1878-ci ildə Ərzirum şəhərinin polismeystr köməkçisi olmuşdu.

Əmir Kazım mirzə Qacar 24 fevral 1879-cu ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni ilə təltif edilmişdi. Ərzirum ətrafındakı Soğanlıq döyüşlərinə görə 2-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordeni və qılıncla təltif edilmişdi.

Əmir Kazım mirzə Qacar 14 noyabr 1879-cu ildən Qafqaz hərbi-hazırlıq böliyyətin kursuna ezam olunmuşdu. 16 dekabr 1879-cu ildə təkrar olaraq 2-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordeni ilə təltif edilmişdi. Kursu bitirdəndən alayına dönmüşdü. 9 fevral 1881-ci ildə 16-cı Nijeqorod draçun alayının böliyyətinə başçı təyin edilmişdi. Sonra təsərrüfat alayına komandir dəyişilmişdi.

Əmir Kazım mirzə Qacar 24 mart 1881-ci ildə ştabs-kapitan rütbəsi almışdı. Osmanlı savaşlarında seçildiyinə görə 10 noyabr 1881-ci ildə 2-ci dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni ilə təltif edilmişdi. 16-cı Nijeqorod alay 44-cü Nijeqorod alayına çevrilmişdi. O, 23 noyabr 1881-ci ildən 1 oktyabr 1882-ci ilədək alay məhkəməsinin kargüzəri vəzifəsini daşımışdı.

Ən yaxşı süvari zabitləri sırasında Əmir Kazım mirzə 1881-ci ildə imperator üçüncü Aleksandrın tacqoyma mərasimində iştirak etmişdir.

Əmir Kazım mirzə Qacar 25 oktyabr 1882-ci ildə rotmistr rütbəsi almışdı. 1883-cü ildə zabitlərin Stavropol hərbi səhra

yürüşündə iştirak etmişdi. 3 oktyabr 1883-cü ildən 17 mart 1884-cü ilədək alayın hərbi hazırlıq böliyyəsinə rəhbərlik etmişdi. 25 yanvar 1885-ci ildə alayın 2-ci eskadronuna komandirlik etmək tapşırılmışdı. 1886-cı ildə məzuniyyətdə olmuşdu. 1887-ci ilin fevral ayının 4-də Süvari Zabitlər məktəbinə göndərilmişdi. Kursu uğurla bitirdikdən sonra öz alayına qayıtmışdı. Tədrisdəki uğruna görə 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir» ordeni ilə təltif edilmişdi.

1890-cı ildə isə İrənin dördüncü dərəcəli məşhur «Şirə-Xorşid» ordeni ilə mükafatlandırılmışdır.

Əmir Kazım mirza Qacar 21 may 1891-ci ildə alayın hərbi hazırlıq böliyyəsinə rəhbərlik etmişdi. 1892-ci ildə kiçik rütbəli zabitləri öyrətmək üçün Tiflisə ezam olunmuşdu. 1893-cü ildə alay hərbi məhkəməsinin üzvü seçilir.

Əmir Kazım mirza Qacar 26 fevral 1895-ci ildə podpolkovnik rütbəsi almışdı.

Süvari podpolkovniki Əmir Kazım mirza 1895-ci ildə eskadron komandiri təyin olunur. Həmin ili o, Buxara əmirliyinin üçüncü dərəcəli «Parlayan ulduz» ordeni ilə mükafatlandırılır. 1896-cı ilin fevral ayının 26-da imperator III Aleksandrın çarlığının şərafinə təsis edilmiş gümüş medalla ödülləndirilir.

1897-ci ildə 44-cü Nijeqorod alayının komandir müavini təyin edilmişdi. 1899-cu ildə isə müvəqqəti alay komandiri olmuşdu.

Əmir Kazım mirza Qacar 1901-ci ildə İrənin 2-ci dərəcəli məşhur «Şirə-Xorşid» ordeni ilə mükafatlandırılmışdı.

Əmir Kazım mirza Qacar 1901-ci ildən 1904-cü ilədək öz alayında və ezamiyyətlərdə şərafət xidməti etmişdi. O, 1904-1905-ci illər rus-yapon müharibəsinin iştirakçısı olmuşdu.

Əmir Kazım mirza Qacar 6 dekabr 1904-cü ildə polkovnik rütbəsi almışdı. O, 1 yanvar 1905-ci ildə Amur kazak alayının komandir müavini təyin edilmişdi. Bu alayın tərkibində zəngin döyüş yolu keçmişdi. İgidliyə görə qızıl silahla ödüllənmişdi. Döyüşlərdə fərqləndiyinə görə 16 iyul 1907-ci ildə 4-cü dərəcəli

«Müqəddəs Vladimir» ordeni ilə təltif edilmişdi.

Əmir Kazım mirza Qacar müharibədən sonra 44-cü Nijeqorod alayına dönmüşdü.

XX yüzilin əvvəllərindən başlayaraq alay komandirinin birinci müavini kimi yüksək vəzifəyə təyin edilən polkovnik Əmir Kazım mirza öz alayında və ezamiyyətlərdə şərafət xidməti etmişdi.

Əmir Kazım mirza Qacar 1909-cu ildə general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdür. O, ordudan tərxis olunmuş, Tiflis könüllülər piyada dəstəsinə qeyd olunmuşdu.

Əmir Kazım mirza iyirmi beş il orduda qüsursuz xidmət etdiyinə görə, üstündə tuncdan tökülmüş atlı fiquru olan stolüstü saatla mükafatlandırılıb. Saatın üstündə «Əmir Kazım mirzaya əla xidmətinə görə» sözləri yazılıb. 44-cü Nijeqorod alayının marşını çalan saat indi də işləyir. Bu qiymətli hədiyyə general Əmir Kazım mirzaya 1898-ci il, dekabrın 16-da verilmişdir.

General Əmir Kazım mirza təkcə hərbi deyildi. O, xalqımızın maariflənməsində də yaxından iştirak etmiş, Tiflisdə və ayrı-ayrı qəzalarda ibtidai məktəblərin açılmasına maddi cəhətdən kömək göstərmiş və kasıb balalarını öz xərcinə oxutmuşdur. Onun ən böyük xidmətlərindən biri 1912-ci ildə Tiflisdə Azərbaycan dram cəmiyyətinin təsisinə və tamaşa binasının açılmasında yaxından iştirakı olmuşdur. 1911-ci ildə ilk dramaturqumuz M.F.Axundzadənin yüzillik yubileyi də general-mayor Əmir Kazım mirza Qacanın sədrliyi ilə keçmişdir.

Əmir Kazım mirza Qacar 1 dekabr 1918-ci ildə AXC-nin müdafiə nazirinə məruzə yazaraq orduya çağırılmasını istəmişdi. O, Gəncə şəhərinin komendantı təyin edilmişdi.

Əmir Kazım mirza 1920-ci ildə Gəncə üsyanında bolşeviklər tərəfindən öldürülüb.

Əmir Kazım mirza Gövhər xanım Ağa Ələsgər qızı İsmayilova (1864-1927) ilə ailə qurmuşdu. Darab mirza, Davud mirza adlı oğulları, Mənicə xanım, Zibə xanım, Leyla xanım, Aliyə xanım adlı qızları vardı.

Mehdiqulu xan Usmiyev

Mehdiqulu xan Xasay xan oğlu 1855-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Anası ona babasının Mehdiqulu xan Cavanşirin adını vermişdir. Ailə təlim-tərbiyəsi almışdır. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Podpolkovnik rütbəsində yüksəlmişdir.

Mehdiqulu xan Xasay xan oğlu Usmiyev 1895-ci il fevralın 26-da podpolkovnik rütbəsi alıb. O, məşhur şairə Xurşudbanu Natəvanın böyük oğludur. 1874-cü ildə Peterburqdakı zədəngan balalarına məxsus Paj hərbi korpusunda təhsil alıb. Rusiya-Osmanlı müharibəsi - (1877-1878) illərində Dunay ordusunun sıralarında süvari alayının komandiri olmuşdur. Gürcüstan Dövlət Mərkəzi arxivindən əldə edilən fotosəkinin altında da "1877-ci il, Dunay" yazılıb. İki il cəbhələrdə böyük igidlik və şücaət göstərdiyinə görə knyaz Mehdiqulu xan Usmiyev dörd dəfə ordenlə təltif olunub. O, Müqəddəs Anna ordeninin dördüncü dərəcəsinə (igidliyə görə), üçüncü dərəcəli müqəddəs Stanislav (qılınc və bantla birgə), üçüncü dərəcəli Müqəddəs Anna (qılınc və bantla birgə) və müqəddəs Vladimir ordeninin dördüncü dərəcəsinə layiq görülmüşdür. Əlbəttə, qısa müddətdə belə yüksək kavalər ordenlərinə qeyri-adi igidlik göstərmiş zabitlər təltif olunurdu. Şübhəsiz ki, knyaz Mehdiqulu xan bu igidlik irsən keçmədi. Axı, onun atası general-mayor Xasay xan Usmiyev (1808-1866) idi! Ötən əsrin məşhur tədqiqatçıları Firudin bəy Kəçərli, Mir Möhsün Nəvvab, Məhəmmədəğa Mütəhədzadə və başqaları iftixarla yazırlar ki, cənab knyaz Mehdiqulu xan əlicənab knyaz Xasay oğludur. O, əlahəzrət qüdrətli Çingiz xanın nəslindəndir.

Qafqaz Əlahiddə ordusunun süvari qoşunlarında xidmət edən knyaz podpolkovnik Mehdiqulu xan Usmiyev ordudakı əla qulluğuna görə sonrakı illərdə də təltif olunub. O, 1887-ci ildə müqəddəs Stanislav ordeninin ikinci, 1891-ci ildə Müqəddəs Anna ordeninin ikinci dərəcəsinə və 1881-ci ildə İranın "Şir-Xorşid" ordeninin üçüncü dərəcəsinə ala bilib.

Mehdiqulu xan Usmiyev 1900-ci il sentyabrın 5-də Tiflisdə

Mixaylovski küçəsindəki yüz qırx səkkiz saylı mülkündə vəfat edib.

Mehdiqulu xan həm də şair idi. Vəfa təxəllüsü ilə şeirlər yazırdı. Knyaz Mehdiqulu xanın müasiri, məşhur aлим Mir Möhsün Nəvvab yazır ki, biçərə knyaz Mehdiqulu xan son illər Şuşaya tez-tez gəlirdi. Hər dəfə də zamanənin hərə-mərcliyini görüb şeirlə təsvir edərdi.

Mehdiqulu xan Səltənət bəyim Kərim ağa qızı Cavanşirlə ailə qurmuşdu. Xasay xan adlı oğlu, Ağə bika, Bilqeyis bika və Əzizə bika adlı qızları vardı.

Bəhəddin mirzə Qovanlı-Qacar

Bəhəddin mirzə Bəhmən Mirzə oğlu 20 iyul 1855-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Bakı real məktəbini bitirmişdi. 19 iyul 1879-cu ildə praporşik (gizir) rütbəsi ilə ordunun piyada hissəsinə qəbul edilmişdi. 13 yanvar 1880-ci ildə Şuşa yerli komandaya ezam edilmişdi. 2 iyul 1882-ci ildə Kuban kazak alayına göndərilmişdi. 29 oktyabr 1883-cü ildə bu alayın tərkibində xidmətdə olmuşdu. 13 mart 1884-cü ildə ailə vəziyyətinə görə ərizə yazıb ordudan tərxis edilmişdi. Şuşa şəhərində yaşamışdı.²²⁸

Abbas bəy Səfərbəyov

Abbas bəy Hacı Səfərəli bəy oğlu 1855-ci ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Zərgər obasında doğulmuşdu. Sankt-Peterburqda kadet məktəbində oxumuşdu. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Rusiya-Osmanlı savaşlarının iştirakçısı idi.

1886-cı ilə qaynağına görə praporşik rütbəsi daşıyırdı.

Heydərqulu mirzə Qovanlı-Qacar

Heydərqulu mirzə Bəhmən Mirzə oğlu 15 avqust 1855-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. 19 iyul 1879-cu ildə praporşik (gizir) rütbəsi ilə ordunun piyada hissəsinə qəbul edilmişdi. 19 oktyabr 1879-cu ildə 16-cı Minqreli qrenadyor alayı-

na ezam edilmişdi. 4 iyul 1881-ci ildə ailə vəziyyətinə görə əri-
zə yazıb ordudan tərxis edilmişdi. Bir müddət Şuşa şəhərində
yaşamışdı. 31 dekabr 1884-cü ildə 154-cü Dərbənd alayında
podporuçik rütbəsində xidmət etməyə başlamışdı. 22 yanvar
1885-ci ildə ober-zabit rütbəsində qeyd olunub.²²⁹

Heydərqulu mirzə Qacar 21 avqust 1887-ci ildə Şuşada
yerləşən yerli komandaya ezam edilmişdi. 28 iyun 1889-cu ildə
poruçik rütbəsi almışdı. 12 dekabr 1893-cü ildə Dərbənddəki
alayına qayıtmışdı.

Heydərqulu mirzə Qacar 6 may 1900-cü ildə ştabs-kapitan,
5 may 1901-ci ildə isə kapitan rütbəsi almışdı.

Heydərqulu mirzə Qacar 11 aprel 1907-ci ildə 3-cü dərəcə-
li «Müqəddəs Stanislav» ordeni ilə təltif edilmişdi.

Heydərqulu mirzə Qacar 1 avqust 1908-ci ildə ordudan tər-
xis edilmişdi.

Heydərqulu mirzə 1918-ci ildə vəfat edib.

Heydərqulu mirzə Ələsgər Hacı Zeynal oğlunun qızı Əzizə xan-
ım ilə ailə qurmuşdu. Əhməd mirzə, Abbas mirzə adlı oğlanları,
Rəhimə xanım, Rəna xanım, Məhərrə xanım adlı qızları vardı.

Əhməd bəy Mehdixanov

Əhməd bəy mirzə Həsən bəy oğlu 1856-cı ildə Şuşa qəzası-
nın Vərəndə sahəsinin Qoçalmədli kəndində anadan olmuşdu.
Məktəb təhsili almışdı. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi.²³⁰

1886-cı il qaynağına görə praporuçik rütbəsi daşıyırdı.

Əmənulla mirzə Qovanlı-Qacar

Bəhmən Mirzənin oğlu Əmənulla mirzə 8 yanvar 1857-ci
ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Peterburqdakı hərbi kadet
korpusunu bitirmişdi. On yeddi yaşında praporuçik (gizir) rütbəsi
alan Əmənulla mirzə 1879-cu il iyulun 19-dan xidmətə başla-
mışdı. 11 mart 1882-ci ildə 164-cü Zaqatala alayına ezam olun-
muşdu. 15 may 1883-cü ildə podporuçik rütbəsi almışdı. 9 no-

yabr 1884-cü ildə iqlim şəraiti ilə ilgili 5-ci Qafqaz ehtiyat alayına
dəyişilmişdi. 8 mart 1885-ci ildə Şuşada yerləşən yerli kom-
mandaya ezam edilmişdi. O, 19 fevral 1886-cı ildə öz alayına qa-
yıtmışdı. 7 noyabr 1886-cı ildə 5-ci bölüyün başçısı olmuşdu.²³¹

Əmənulla mirzə Qacar 20 noyabr 1886-cı ildə Kuban Kazak
alayınının 2-ci piyada batalyonuna xorunji rütbəsinə dəyişil-
mişdi. 1887-ci ildə batalyona başçılıq etmişdi. 8 oktyabr 1887-
ci ildə sotnik (yüzbaşı) rütbəsi almışdı. 25 oktyabr 1888-ci ildə
hərbi-hazırlıq bölüyünə başçı keçirilmişdi. 13 may 1889-cu ildə
zabitlər məhkəməsi cəmiyyətinə üzv seçilmişdi.

Əmənulla mirzə Qacar 16 sentyabr 1891-ci ildə 3-cü dərəcəli
«Müqəddəs Stanislav» ordeni ilə təltif edilmişdi.

Əmənulla mirzə Qacar 6 may 1895-ci ildə podyasavul, 6
may 1902-ci ildə yasavul rütbəsi almışdı.

O, 1904-1905-ci illər rus-yapon müharibəsinin iştirakçısı
olmuşdu.

Əmənulla mirzə Qacar 22 sentyabr 1906-cı ildə 4-cü dərəcəli
«Müqəddəs Vladimir», 28 yanvar 1907-ci ildə «Müqəddəs
Anna» ordenləri ilə təltif edilmişdi.

1907-ci ildən 1914-cü ilədək öz alayında şəərəfli xidmət yo-
lu keçmişdi.

Əmənulla mirzə Qacar I Dünya Müharibəsi iştirakçısı idi. 18
aprel 1915-ci ildə Kuban Kazak alayınının 3-cü batalyonunun kom-
mandiri olmuşdu. 25 aprel 1915-ci ildə polkovnik rütbəsi almışdı.

Birinci dünya müharibəsi illərində Avstriya cəbhəsində vu-
ruşan igid sūvari komandirin döyüş fəaliyyəti 12 sentyabr
1915-ci ildə 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir», 31 dekabr
1915-ci ildə 2-ci dərəcəli «Müqəddəs Anna» və 4 aprel 1916-cı
ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir» ordenlərinə layiq gö-
rülmüşdür. Döyüşlərdə fərqləndiyinə görə Georgi silahı ilə mükafatlandırılmışdı.

Güclü döyüşlər zamanı ayağından ağır yaralanan Əmənulla
mirzə arxa cəbhəyə göndərilsə də hərbi fəaliyyətini dayandırmamışdı.
Müsəlman korpusunda xidmət etmişdi.

Fevral burjua inqilabından sonra Qafqaza qayıdan Əmənulla mirzə bir müddət Tiflisdə və Şuşada yaşamışdır. AXC dövründə 1-ci atıcı alayın komandirini təyin edilmişdi. Sonra Xankəndi qəsbəsinin qarnizon rəisi olmuşdu.

Əmənulla mirzə Qacar 1918-ci ildə general-mayor rütbəsi almışdır.

Bolşevik təzyiqinə dözməyən və bolşevik təhlükəsini əvvəlcədən hiss edən Əmənulla mirzə 1929-cü ildə İrana mühacirətə getmişdir. Tehrandə yaşayan general-mayor Əmənulla mirzə Qacar hərbi məktəbdə işləmiş, İran nizami ordusunun yaradılmasında yaxından iştirak etmişdir.

İran Milli Məclisinin üzvü, İran-Sovet dostluğu cəmiyyətinin sədri, general-mayor Əmənulla mirzə Qacar 1937-ci ildə Tehrandə vəfat etmişdir.

Əmənulla mirzə Nəvvab bəyim Hacı Hüseynəli bəy qızı ilə ailə qurmuşdu. Xosrov mirzə, Pərviz mirzə, Sayəvüş mirzə adlı oğulları, Səfiyyə xanım adlı qızı vardı.

Bala bəy Səfikürdski

Bala bəy Aslan bəy oğlu 1857-ci ildə Səfikürd kəndində dünyaya göz açmışdı. Məktəb təhsili almışdı. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik (gizir) rütbəsi vardı.

Bala bəy Səfikürdski sonra Yelizavetpol quberniya idarəsində tərcüməçi işləmişdi.²³²

Bala bəy Əsmət xanım Məhəmməd ağa qızı Cəmillinskaya ilə ailə qurmuşdu. Bəhrəm bəy, Həmid bəy, Mahmud bəy, Cahangir bəy adlı oğulları, Səriyə xanım və Zibə xanım adlı qızları vardı.

Rükəddin mirzə Qovanlı-Qacar

Rükəddin mirzə Rzaqulu Mirzə oğlu 18 aprel 1857-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Ailə təlim-tərbiyəsi, təhsili almışdı. Əvvəlcə çar sarayında pəj kimi xidmət etmişdi. 10 iyun 1877-ci ildə Kazak leyb-qvardiyasının süvari dəstəsinə kornet rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi.²³³

Rükəddin mirzə Qacar 30 avqust 1880-ci ildə poruçik rütbəsi almışdı. 1881-ci ildə Almaniya, Avstriya, Fransa, İtaliya və İngiltərə ölkələrində məzuniyyətdə olmuşdu.

Rükəddin mirzə Qacar 1884-cü ildə ştabs-rotmistr rütbəsi almışdı.

Rükəddin mirzə Qacar 21 dekabr 1888-ci ildə ölmüş zabit kimi qeydiyyatdan çıxarılmışdı.

Elxan mirzə Qovanlı-Qacar

Bəhmən Mirzənin oğlu Elxan mirzə 1 iyun 1858-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. 20 aprel 1878-ci ildə Qafqaz ordusunun süvari dəstəsinə kornet rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi. 23 sentyabr 1879-cu ildə 16-cı Nijeqorod alayına göndərilmişdir.²³⁴

Elxan mirzə Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. Qara bürüclü medalla təltif edilmişdi.

Elxan mirzə Qacar 20 sentyabr 1883-cü ildə ordudan tərxis olunub Şuşaya qayıtmışdı. O, 12 may 1890-cı ildə yenidən orduya bərpa olunmuşdu. Kuban Kazak alayının 5-ci piyada batalyonunda xorunji kimi xidmət etmişdi. 10 noyabr 1888-ci ildə sotnik (yüzbaşı) rütbəsi almışdı.

Elxan mirzə Qacar 14 may 1896-cı ildə podyasavul rütbəsinə layiq görülmüşdü. 1901-ci ildə ölmüş şəxs kimi ordu qeydiyyatından çıxarılıb.

Ağa bəy Hüseynbəyov

Ağa bəy Hüseyn bəy oğlu 1858-ci ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Mahmudlu obasında doğulmuşdu. Məktəb təhsili almışdı. 1877-ci ildə Rusiya-Osmanlı savaşlarına qatılmışdı. Praporşik (gizir) hərbi rütbəsi almışdı.²³⁵

Ağa bəy Hüseynbəyov savaşlarda seçildiyindən «İgidliyə görə» gümüş və başqa bir bürünc medal almışdı. Ordudan tərxis olduqdan sonra polis pristavı işləmişdi. Bu dönmədə Aşıqlı Qaçaq Kərbəlayı Kazım Allahqulu oğlunu tutduğuna görə qızıl

medal, İran qaçağı Əzim xan Nəcəf oğlunu məhv etdiyinə görə daha bir qızıl medal, qaçaqlarla fəal mübarizə apardığından ikinci «İgidliyə görə» medalını almışdı.

Ağa bəy 9 il Kərimbəyli obasının, 3 il Vağadü icmasının, 3 il Qaraxanbəyli icmasının yüzbaşısı olmuşdu. 1910-cü ildə Mahmudlu obasına yüzbaşı seçilmişdi.

Məsüm bəy Qayıbov

Məsüm bəy mirzə Məhəmmədqulu bəy oğlu 1858-ci ildə (bəzi sənədlərə görə 19 aprel 1864-cü ildə) Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Bakı real məktəbini bitirəndən sonra orduda xidmət etmişdi. 1 sentyabr 1881-ci ildə qulluğa başlamışdı. 2-ci Konstantin hərbi məktəbində oxumuşdu. 12 avqust 1883-cü ildə podporuçik hərbi rütbəsi ilə məktəbi bitirmişdi. 14-cü Gürcüstan qrenadyor alayında hərbi xidmət keçmişdi. 12 avqust 1887-ci ildə poruçik rütbəsi almışdı. 11 oktyabr 1891-ci ildən 28 aprel 1893-cü ilədək Qafqaz Hərbi Dairəsində qulluğunu davam etdirmişdi. 19 may 1899-cu ildən 4 dekabr 1903-cü ilədək Qafqaz Hərbi Dairəsi qərərgah rəisinin yavəri olmuşdu. 4 iyun 1895-ci ildə hərbi xidmətdə seçildiyinə görə ştabs-kapitan, 1899-cu ildə kapitan rütbəsinə layiq görülmüşdü.²³⁶

Məsüm bəy Qayıbov 26 fevral 1904-cü ildə podpolkovnik rütbəsi almışdı. Elə həmin vaxtdan 13 mart 1909-cu ilədək Qafqaz Hərbi Dairəsi qərərgah rəisinin baş yavəri olmuşdu. 6 dekabr 1907-ci ildə polkovnik rütbəsi almışdı. 13 mart 1909-cu ilədən Tersk Kazak alayının atamanın köməkçisi vəzifəsində xidmət etmişdi. 6 dekabr 1913-cü ildə general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdü. 15 avqust 1915-ci ildə xəstəliyi ilə bağlı ordudan tərxis olunmuşdu.

Məsüm bəy Qayıbov 1906-cı ildə 2-ci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav", 1911-ci ildə 2-ci dərəcəli "Müqəddəs Anna", 6 may 1914-cü ildə 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" ordenləri ilə təltif edilmişdi.

Məsüm bəy 20 oktyabr 1915-ci ildə Tiflis şəhərində vəfat edib. O, rus qızı ilə evlənmiş, provaslavlığı qəbul etmişdi.

Hüməyün mirzə Qovanlı-Qacar

Hüməyün mirzə Bəhman Mirzə oğlu 1860-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. 10 dekabr 1880-ci ildə çar ordusunun piyada bölməsində praporşik (gizir) rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi. 26 fevral 1881-ci ildə 77 Tengin alayına ezam edilmişdi.²³⁷

Hüməyün mirzə Qacar 9 oktyabr 1882-ci ildə podporuçik rütbəsində ailə vəziyyətinə görə ordudan tərxis edilmişdi.

Ağamalı bəy Sultanov

Ağamalı bəy Əmiraslan bəy oğlu 1861-ci ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Şərəfəğalı (Balahəsənli) obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.²³⁸

Ağamalı bəy 1882-ci ildə obanın yüzbaşısı idi.

Ağamalı bəy I Dünya müharibəsində iştirak etmişdi. Praporşik (gizir) rütbəsi daşıyırdı. Georgi xaçı ilə təltif olunmuşdu.

Ağamalı bəy 1911-ci ildə Avstriyada həlak olub.

Ağamalı bəyin Əli bəy adlı oğlu vardı.

Cümşüd bəy Almuradbəyov

Cümşüd bəy Almurad bəy oğlu 1862-ci ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Qorqan obasında doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sonra Şuşa şəhərində təhsilini davam etdirmişdi. Hərbi qulluğa girmiş, unter-zabit rütbəsi almışdı.²³⁹

Cümşüd bəy uzun müddət Arazboyu sərhəddə böyük strajnik kimi xidmət etmiş, qaçaq-quldurlara qarşı vuruşmuşdu.

Cümşüd bəyin Cavad bəy, Cəmil bəy adlı oğlu, Zivər xanım adlı qızı vardı.

Humay bəy Vəlibəyov

Humay bəy Gəray bəy oğlu 1862-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Rusca təhsil görmişdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Poruçik rütbəsi almışdı.

Humay bəy Cavanşir qəzasında tərçüməçi işləmişdi.

Humay bəy Vəlibəyov Azərbaycanın milli qəhrəmanlarından biridir. 1905-ci ildə ermənilərə qarşı vuruşmuşdu.

Mir Möhsün Nəvvab yazır: «Şuşa qəzasının sakini Gəray bəyin oğlu Humay bəy ermənilərlə vuruşan dəstənin başçısı idi. Humay bəy mahir döyüşçü olduğundan camaata müharibə aparmağın üsullarını təlim edirdi. Bir gün beləcə təlim keçərkən oraya bir kazak gəlmişdi. O, əlini yuxarı qaldıraraq Humay bəyə təzim edib irəli gəlmişdi. Kazak Humay bəylə əl tutduğundan sonra rusca ona dedi ki, bu tayfa (erməni) nə üçün bu nəhaq davanı salıb xalqın rahatlığını kəsir. Humay bəy ona dedi ki, ermənilər özləri bu davanı başlayıblar, özləri də cəzasını çəkəcəklər. Bu vaxt Humay bəy geri döndü ki, təlim keçdiyi müsəlmanlara nə isə desin, bu zaman həmin namərd, məlun kazak Humay bəyi arxadan güllə ilə vurub şəhid etdi. Kazak Humay bəyi vuran kimi qaçıb ermənilərin içinə girdi. Sonradan məlun oldu ki, həmin kazak erməni imiş».²⁴⁰

Humay bəy 1905-ci ildə şəhid olmuşdu.

Məmməd bəy Əhmədbəyov

Məmməd bəy Əhməd bəy oğlu 1864-cü ildə Şuşa qəzasının Cavanşir sahəsinin Xanməmmədsərkarlı obasında dünyaya göz açmışdı. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Şuşa real məktəbində təhsilini davam etdirmişdi. Çar ordusunda hərbi xidmətə başlamışdı. İlk hərbi qulluğunu Xankəndində etmişdi. Sonra 77-ci Təngiz alayına dəyişilmişdi. Bir müddət 14-cü Qrenad alayında kapitan rütbəsində hərbi qulluqda olmuşdu.²⁴¹

Məmməd bəy polkovnik rütbəsi ilə istefaya çıxmışdı.

Məmməd bəy mayor Abbas bəy Ağayevin qızı Böyükxanım xanım ilə ailə qurmuşdu. Yusif bəy adlı oğlu, Sona xanım, Məryəm xanım, Rəziyə xanım, Ayna xanım, Tamara xanım, Nisə xanım adlı qızları vardı.

Seyfulla mirzə Qovanlı-Qacar

Bəhmən Mirzənin oğlu Seyfulla mirzə 6 mart 1864-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Tiflis ədəbiyyat məktəbinin tam kursunu bitirmişdi. 10 dekabr 1880-ci ildə çar ordusunun piyada bölməsində praporşik (gizir) rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyinat edilmişdi. 13 may 1881-ci ildə Qaradəniz alayına ezam olunmuşdu. 25 dekabr 1882-ci ildə Kuban Kazak alayına göndərilmişdi. Burda 3-cü yüzliyin zabiti olmuşdu. 1884-1885-ci illərdə Xəzəraxasina, Mərv vilayətinə göndərilmişdi. 4 fevral 1886-cı ildə Kuban Kazak qoşunun 1-ci Poltava süvari alayına ezam olunmuşdu.²⁴²

Seyfulla mirzə Qacar 29 may 1886-cı ildə podporuçik rütbəsi almışdı. 1886-cı il avqustun 30-da isə Tiflisdəki birinci dəri rəcəli yunkerlər məktəbini bitirən podporuçik Seyfulla mirzə 152-ci Vladıqafqaz alayında hərbi xidmətə başlamışdı. Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində, süvari diviziyalarında əla xidmətinə görə həmişə fərqlənmişdi.

Seyfulla mirzə Qacar 30 avqust 1888-ci ildə poruçik rütbəsi almışdı. 5 aprel 1896-cı ildə 156-cı Yelizavetpol alayına dəyişilmişdi. O, öz alayında və ezamiyyətlərdə şəərəfə xidmət etmişdi. 1 avqust 1896-cı ildə imperator III Aleksandrın çarlığının şəərəfinə təsis edilmiş gümüş medalla mükafatlandırılmışdır.

Seyfulla mirzə Qacar 1897-ci ildən 1899-cu ilədək həmin alayda müxtəlif vəzifələr daşımışdı. 1 may 1899-cu ildə ştabskapitan rütbəsi almışdı. O, 24 mart 1900-cü ildə 1853-1895-ci illər Orta Asiya yürüşünün şəərəfinə həkk edilmiş bürünc medalla mükafatlandırılmışdır.

Seyfulla mirzə Qacar 1 iyul 1901-ci ildə kapitan rütbəsi almışdır. O, 1904-cü ilədək müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdır.

Seyfulla mirzə Qacar 28 mart 1904-cü ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordeni ilə təltif edilmişdi. 1904-cü ildən 1909-cu ilədək öz alayında və ezamiyyatlarda müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdı.

Seyfulla mirzə Qacar 10 fevral 1910-cu ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni ilə təltif edilmişdi. O, 1910-cu ildən 1912-ci ilədək öz alayında və ezamiyyatlarda müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdır. Hərbi hissənin zabitlər məhkəməsinin üzvü olmuşdur.

Seyfulla mirzə Qacar 6 dekabr 1912-ci ildə 2-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordeni ilə təltif edilmişdi.

Seyfulla mirzə Qacar Birinci Cahan Müharibəsi illərində Qərb cəbhəsində batalyon və alay komandiri olmuşdur. İvanoqorod şəhəri uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmanlıq göstərmişdi. Döyüşlərdə bir neçə dəfə yaralanmışdı. 7 avqust 1915-ci ildə 2-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav», 2-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna», 10 sentyabr 1915-ci ildə 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir» ordenləri və qılınclarla təltif edilmişdir.

Seyfulla mirzə Qacar 1915-ci ildən 1917-ci ilədək Qafqazda, əsasən Şamaxıda müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdı. 27 fevral 1917-ci ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir» ordeni ilə təltif edilmişdir. Georgi silahı ilə mükafatlandırılmışdır.

Seyfulla mirzə Qacar 19 avqust 1917-ci ildə polkovnik (albay) rütbəsi ilə çar ordusundan tərxis olunmuşdu.

Seyfulla mirzə Qacar AXC ordusunda qulluq etmişdi. 1920-ci il bolşevik istilasından sonra 1921-ci ilin yanvar ayına kimi respublika konvoy nizamı hissəsinin rəisi olmuşdur. AXC zabiti olduğuna görə etibarsız şəxs kimi işdən çıxarılmışdı. Ağır ehtiyac içərisində yaşayan polkovnik Seyfulla mirzə Qacar 1924-cü ilin martında belə bir məktubla Azərbaycan SSR Hərbi Komissarlığından maddi kömək istəmişdir: "Azərbaycanda sovetləşmədən sonra bir neçə hərbi xidmət veteranı qalıb ki, yaşlarının keçməsi ilə ağırlaşan çətin maddi vəziyyətlərinə iltifat göstərərək, hökumət onları ömürlük təqaüdlə təmin edib.

Bütün gəncliyimi Rusiyada hərbi xidmətdə keçirmişəm. Birinci Dünya müharibəsində əvvəldən axıradək iştirak etmişəm. Sizə məlum olduğu kimi, Azərbaycanın sovetləşməsinin birinci günlündən fasiləsiz olaraq hərbi idarələrdə və o cümlədən son bir il yarımında Azərbaycan proletar hərbi məktəbində müəllim vəzifəsində çalışıram. Lakin pozulmuş sağlamlıq (60 yaşım var) mənim işləməyimə son qoyub və mən ötən ilin sentyabr ayında hər cür yaşamaq imkanlarımdan məhrumam. Ailəmlə birlikdə dərin maddi ehtiyac keçirirəm. Bu vəziyyətdə yeganə ümidim odur ki, mən, Sizin iltifatınızla yardımla təmin olunacağam və veteran yoldaşlarımla bir sırada qoyulacağam".

Seyfulla mirzə Rüksarə xanım Əli bəy qızı Lalayeva-Təbrizli ilə və Tutu xanım Hacı İbrahim qızı ilə həyat qurmuşdu. Firudin mirzə, Əlixan mirzə adlı oğulları, Firuzə xanım adlı qızı vardı.

Süleyman bəy Əfəndiyev

Süleyman bəy Əlisüleyman oğlu (1864, Ağdam - 21.2.1919, Gəncə) - hərbi xadim, Azərbaycan ordusunun general-mayoru. İlk təhsilini Gəncədə almış, Yelizavetqrad süvari məktəbini bitirmişdir (1885). 1912 ildə polkovnik rütbəsinə layiq görüldə, Əfəndiyev Qafqaz ordusunda polis-keşikçi dəstəsinin təftiş-yoxlama işləri üzrə baş nəzarətçisi idi. Nümunəvi xidmətinə görə "Müqəddəs Anna" ordeninin 2-ci və 3-cü, "Müqəddəs Stanislav" və "Müqəddəs Vladimir" ordenlərinin 3-cü dərəcələri ilə təltif edilmişdi. 1917-ci ilin iyulunda Zaqafqaziya komissarlığı tərəfindən Gəncəyə ezam olunan Əfəndiyev burada öz vəzifəsini yerinə yetirməklə bərabər, Gəncə müsəlman milli komitəsinin köməyi ilə şəhərdə hərbi kurslar açır və 150 nəfər azərbaycanlı gənci həmin kurslara cəlb edir. Əfəndiyev dars dediyi tələbələrə bərabər gələcək Gəncədə əsəyişi qoruyurdu. Müsəlman korpusu təşkil edilməyə başlayanda, Əfəndiyev korpusun 2-ci nişançı diviziyasının 5-ci nişançı alayının komandiri təyin olundu, bir müddət isə korpus komandirinin

əmrinə ilə diviziya komandirinin vəzifələrini icra etdi. Onun komandir olduğu 5-ci nişançı alay Şamaxor hadisəsi zamanı rus hərbi əşalonlarının tərkisilahl olunmasında fəal iştirak etdi. Əlahiddə Azərbaycan korpusu formalaşdırılarkən Əfəndiyev Qazaxda yerləşən 1 -ci piyada alayının komandiri idi. Qafqaz İslam Ordusu komandanının 1918-ci il 13 avqust tarixli əmrinə ilə Əlahiddə Azərbaycan korpusu yenidən qurularkən, alay komandirləri vəzifələrinə türk zabitləri gətirildi. Bununla əlaqədar olaraq Əfəndiyev Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının mənzil müfəttişliyinə dəyişdirildi. 1918-ci ilin noyabrında Hərbi Nazirlik bərpa olunduqda, Əfəndiyev 2-ci Qarabağ süvari alayının komandiri idi. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov 1918-ci il dekabrın 2-də 2-ci Qarabağ süvari alayını tanışlıqdan son dərəcə razı qalmış, bunu 1918-ci il 5 dekabr tarixli əmrində də xüsusi qeyd etmişdi. 1918-ci ilin dekabrında Əfəndiyev Hərbi Nazirlikdə tapşırıq generalı vəzifəsinə təyin olundu və həmin ayın 29-da Nazirlər Şurasının iclasında hərbi nazir S.Mehmandarovun təqdimatı əsasında ona general-mayor rütbəsi verildi. 1919-cu il yanvarın 1-dən Əfəndiyevə 1-ci piyada diviziyasına rəhbərlik etmək tapşırıldı. Diviziyanın formalaşdırılmasının bütün çətinliyi Əfəndiyevin üzərinə düşdü. Onun rəhbərliyi ilə diviziya hissələrində dövlətə itaətsizlik hallarının qarşısı alındı, şəxsi heyətə bürülmüş yoluxucu yatalaq xəstəliyinin aradan qaldırılması üçün əməli tədbirlər görüldü. Lakin ən çətin günlərdə şəxsi heyətdən aralanmayan Əfəndiyev özü də yatalaq xəstəliyinin qurbanı oldu.

Qulamşah mirzə Qovanlı-Qacar

Qulamşah mirzə Bəhmən Mirzə oğlu 1 yanvar 1867-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Anası Çiçək xanımdır. Yunker məktəbinə daxil olmuşdu. 10 avqust 1889-cu ildə 152-ci Həştərxan qrenadyor alayında xidmətə başlamışdı. Moskva piyada yunkerlər hərbi məktəbinə göndərilmişdi. 28 iyun 1889-cu ildə unter-zabit rütbəsi almışdı. Hərbi məktəbi bitirəndən

sonra alaya dönmüşdü.²⁴³

Qulamşah mirzə Qacar 15 may 1894-cü ildə poruçik rütbəsi almışdı. O, 1894-cü ildən 1896-cı ilədək öz alayında və ezamiyyatlarda müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdı. 1 yanvar 1896-cı ildə 16-cı Mingreli qrenadyor alayına dəyişilmişdi. Burda böyük komandiri olmuşdu.

Qulamşah mirzə Qacar 9 noyabr 1896-cı ildə III Aleksandrın çarlığının şəərəfinə təsis edilmiş gümüş medalla ödülləndirilmişdi. O, 1897-ci ildə bir neçə dəfə müvəqqəti ezamiyyatlarda olmuşdu. Hər dəfə də üzəğardıcı arayışlarla dönmüşdü.

Qulamşah mirzə Qacar 18 noyabr 1897-ci ildə 2-ci dərəcəli «Şirə-Xorşid» ordeni ilə mükafatlandırılmışdı. O, 1898-1899-cu illərdə rütbəsi almışdı. Aldığı təşəkkürlər bir-birini əvəz etmişdi. Qulamşah mirzə Qacar 24 sentyabr 1900-cü ildə ştabskapitan rütbəsi almışdı. O, 1900-cü ildən 1904-cü ilədək öz alayında və ezamiyyatlarda müxtəlif hərbi vəzifələr daşımış, üstün xidmətlərə nail olmuşdu.

Qulamşah mirzə Qacar 28 may 1905-ci ildə kapitan rütbəsi almışdı. O, 1905-ci ildən 1909-cu ilədək öz alayında və ezamiyyatlarda müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdı.

Qulamşah mirzə Qacar 12 noyabr 1909-cu ildə ordudan tərxis olunmuşdu. Taqəddə deyil, Mın hərbi dairəsinə ehtiyatda olan qoşuna göndərilmişdi. O, burda da fəal hərbi xidmət keçmiş, müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdı. Bir neçə dəfə ezamiyyatlara yollanmışdı.

Qulamşah mirzə Qacar 7 aprel 1915-ci ildə Qafqaz hərbi dairəsinin arxa cəbhədə köçürmə üzrə məntəqəyə qeyd olunmuşdu. Qafqaz süvari alayının tərkibində dəfələrlə İran və Osmanlı sərhədlərində keçirilən yürüşlərdə iştirak etmişdi. O, 1917-ci ilədək Qafqaz süvari korpusunda müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdı.

Qulamşah mirzə Mələk xanımla (polkovnik Qaytabaşının qızı ilə) ailə qurmuşdu. Sərvər mirzə adlı oğlu, Nəzirə Sultan xanım və Zərifə Sultan xanım adlı qızları vardı.

Darab mirza Qovanlı-Qacar

Darab mirza Şahrux mirza oğlu 9 may 1869-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Tiflis kədet korpusunda oxumuşdu. 1-ci dərəcə ilə məktəbi bitirmişdi. Sonra Pavlov Hərbi Məktəbində təhsilini davam etdirmişdi. Oranı da 1-ci dərəcə ilə təmamlamışdı. Zabitlərin atıcılıq məktəbinin kazak bölməsində hərbiçilik sənətini tamam-kamal öyrənmişdi. Xidmətə 1 sentyabr 1889-cu ildə başlamışdı. 5 avqust 1891-ci ildə xorunji rütbəsinə dəyişilmişdi. 1 iyun 1895-ci ildə yüzbaşı rütbəsi almışdı. 1 iyun 1903-cü ildə podyasavul rütbəsinə layiq görülmüşdü. 6 may 1906-cı ildə yasavul rütbəsi almışdı.²⁴⁴

Darab mirza I Cahan Savaşında iştirak etmişdi. Qılınç yarasa almışdı.

Darab mirza 2 aprel 1915-ci ildə qoşun starsinasi təyin olunmuşdu. 7 iyul 1915-ci ildə Qafqazda fəaliyyət göstərən 3-cü xətt polkuna dəyişilmişdi. 23 fevral 1917-ci ildə Kuban kazak polkuna göndərilmişdi. 5 oktyabr 1917-ci ildə polkovnik rütbəsi almışdı.

Darab mirza 3-cü dərəcəli Müqəddəs Stanislav (23.01.1901), 3-cü dərəcəli Müqəddəs Anna (06.05.1908) ordenləri, qılınç və 3-cü dərəcəli Müqəddəs Anna ordeninə lent (17.01.1916), 2-ci dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni və qılınç (19.11.1916), Georgi silahı (11.10.1914) və başqa təltifləri vardı.

Darab mirza Əhməd şahın dəvəti ilə İrana getmişdi. 1925-ci ildə Qacar sülaləsinin süqutundan sonra Rza şah Pəhləvi (1925-1941) tərəfindən tutulmuşdu.

Darab mirza 1930-cu ildə Tehrandə ölmüşdü.

Azad bəy Vəzirov

Azad bəy mirza Həmid bəy oğlu 22 avqust 1869-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olub. Şuşa real məktəbini bitirib. 43-cü Tver draqun alayının nəzdində Yelisavetqrad süvari yunker məktəbinə girib. 20 dekabr 1888-ci ildə hərbi xidmətə başlayıb.

1895-ci ildə Dağıstan piyada alayında qulluq edib. 27 oktyabr 1897-ci ildə kornet rütbəsi, 27 oktyabr 1901-ci ildə poruçik rütbəsi alıb, 1902-ci ildə Dağıstandan Bakı quberniyasına dəyişilib. 27 oktyabr 1905-ci ildə Ştaps-rotmistr rütbəsinə, 27 oktyabr 1909-cu ildə rotmistr rütbəsinə layiq görülmüş. Ober-zabit kimi Bakı qubernatorunun yardımçısı işləyib. Burada qulluq etdiyi dönmədə polkovnik rütbəsi alıb.²⁴⁵

Azad bəy Vəzirov 1920-ci ildə XI Qırmızı Ordunun sıralarına daxil olub. Ordunun içində İrana, İngilislərlə vuruşmağa yollanıb. 1921-ci ildə Qəzvin şəhərində vəfat edib.

Azad bəy Kərim bəy Mehmandarovun qızı Zəhra xanımla yaşam qurub. İsa bəy, Musa bəy, Süleyman bəy, İsa bəy (ikinci) adlı oğulları, Xeyrənsə xanım, Qönçə xanım və Gülxur xanım adlı qızları vardı.

Məmmədqulu mirza Qovanlı-Qacar

Bəhmən Mirzanın oğlu Məhəmmədqulu mirza 11 iyun 1872-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Anası Çiçək xanımdır. O, Simbirsk kadet korpusunda hərbi təhsil almışdı. 1 sentyabr 1892-ci ildə piyada artilleriyaya briqadadasında hərbi xidmətə başlamışdı.²⁴⁶

Məhəmmədqulu mirza Qacar 7 avqust 1893-cü ildə podporuçik rütbəsi almışdı. Kuban kazak alayına dəyişilmişdi. Burada sət qaydalar, dəmir nizam-intizam hökm sürürdü. O, şəərəflə zabit vəzifəsini yerinə yetirirdi.

Məhəmmədqulu mirza Qacar 7 avqust 1897-ci ildə xorunji, sonra sotnik (yüzbaşı) rütbəsi almışdı. O, 1897-ci ildən 1901-ci ilədək öz alayında və ezamiyyətlərdə müxtəlif hərbi vəzifələrdə daşımışdı.

Məhəmmədqulu mirza Qacar 7 avqust 1901-ci ildə podyasavul rütbəsi almışdı. O, 1901-ci ildən 1903-cü ilədək öz alayında və ezamiyyətlərdə müxtəlif hərbi vəzifələrdə daşımışdı.

Məhəmmədqulu mirza Qacar 6 may 1904-cü ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordeni ilə təltif edilmişdi. Bir son-

ra isə yasavul rütbəsi almışdı. O, 1905-cü ildən 1908-ci ilədək öz alayında və ezamiyyətlərdə müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdı.

Məhəmmədqulu mirzə Qacar 6 may 1908-ci ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni ilə təltif edilmişdi. O, 1909-cu ildən 1913-cü ilədək öz alayında və ezamiyyətlərdə müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdı. Artileriya zabitləri məktəbində oxumuşdu. Kursu uğurla bitirdiyinə görə 20 avqust 1913-cü ildə 2-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordeni ilə təltif edilmişdi.

Məhəmmədqulu mirzə Qacar I Dünya Müharibəsinin iştirakçısı idi. Cəbhədə vuruşan igid komandirin döyüş fəaliyyəti 5 iyun 1915-ci ildə 2-ci dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni və qılıncla ödüllənmişdi. Həmin əmrə də "İgidliyə görə" yazılı 4-ci dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni ilə təltif edilmişdi.

Məhəmmədqulu mirzə Qacar 4 may 1916-cı ildə 2-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordeninə layiq görülmüşdü. Döyüşlərdə fərqləndiyinə görə qılınca və orden lentləri ilə mükafatlandırılmışdı.

Məhəmmədqulu mirzə Qacar 1917-ci ildən yüksək hərbi vəzifələr tutmağa başlamışdı. 19 oktyabr 1917-ci ildə polkovnik rütbəsi almışdı. O, 1918-ci ildən Müsəlman korpusunun tərkibində xidmət edirdi. 26 iyun 1918-ci ildə bu korpus Azərbaycan korpusu adlandı. O, artileriya bateriyasının hərbi hazırlıq bölməsinə komandir təyin edildi.

General-şahzadə Məmmədqulu mirzə Qacar həmişə ön cəbhədə olmuş erməni-dəşnak qoşunlarına qarşı müvəffəqiyyətli əməliyyatlar aparmışdır. 1920-ci il yanvarın 24-də Qarabağda düşmənin qüvvələrinin getdikcə artdığını hiss edən ayıq sərkərdə Məmmədqulu mirzə Qacar Baş qərargah rəisi general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviçə Xankəndindən belə bir teleqram vurub əlavə kömək istəmişdir: "Xəbərlərim ki, Qarabağ qubernatorluğunda ermənilər tərəfindən çox ciddi, demək olar ki, faciəli vəziyyət yaradılmışdır. Çox böyük və ciddi qüvvə lazımdır. Önkəndi qarnizonunun dəstə rəisinə dəymək olmaz, əks halda yerli ermənilər - Əsgəran və Şuşanı tuta bilərlər.

Ermənilər haqqında qəti tədbir görmək lazımdır."²⁴⁷

1918-ci ildə Azərbaycan Milli ordusunda Baş Artileriyaya idarəsinin rəisi kimi fəaliyyətə başlayan polkovnik Məmmədqulu mirzə Qacara 1919-cu il iyulun on doqquzunda əla xidmətlərinə görə üç yüz iyirmi saylı əmrə general-mayor rütbəsi verilmişdir.

Şahzadə general Məmmədqulu mirzə Qacar haqqında Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun və Baş Qərargah rəisi general Həbib bəy Səlimovun həmin il noyabrın otuzunda imzaladığı bir nömrəli əmr onun sərkərdəlik fəaliyyəti barədə nadir sənədlərdən biridir. "Hərbi naziri kəməçisinin məlumatından aydın olur ki, general-mayor şahzadə Məmmədqulu mirzə Qacar birinci piyada diviziyasına müvəqqəti komandanlıq etdiyi müddətdə Gəncə qarnizonunun rəisi vəzifəsini icra edərkən batalyon yaradılması və ösüsü təyinatla yola salınması, eləcə də qoşun hissələrinin isti əsgəri geyimlə təmin edilməsində çoxlu səy və fəaliyyət göstərmişdir. Buna görə də mən ona səmimi minnətdarlığımı bildirirəm"²⁴⁸

Məhəmmədqulu mirzə Qacar 25 iyun 1919-cu ildə general-mayor rütbəsi almışdı.

Məhəmmədqulu mirzə 1920-ci ildə Gəncə üsyanında iştirakına görə tutulub Nargin adasında güllələnmişdi.

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar

Feyzulla mirzə Şəfi mirzə oğlu 15 dekabr 1872-ci ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. Tiflis kadet korpusunun hərbi kursuna daxil olmuşdu. Hərbi kursu tamamlayandan sonra kornet kimi xidmətə başlamışdı. 30 avqust 1891-ci ildə Nixolayevsk Süvarilər məktəbinə göndərilmişdi. Hərbi məktəbi bitirdəndən sonra 43 draquon alayına unter-zabit kimi qeyd olunmuşdu. 1896-cı ildə imperator III Aleksandr şərəfinə həkk edilmiş gümüş medalla təltif olunmuşdu.²⁴⁹

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar 6 avqust 1898-ci ildə İran

şahı tərəfindən 4-cü dərəcəli Şiri-Xurşid ordeni ilə təltif olunmuşdu. 15 mart 1899-cu ildə poruçik rütbəsi almışdı. Elə həmin ildə Qafqaz süvari diviziyasının tərkibində səhra səfərində iştirak etmişdi.

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar 15 mart 1903-cü ildə ştabstotmistr rütbəsi almışdı. Bir çox hərbi təlimlərdə iştirak etmiş, hərbi dəftərinə əla qiymətlər qeyd edilmişdi.

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar 26 mart 1904-cü ildə 2-ci Dağıstan süvari alayına podyasavul rütbəsinə dəyişilmiş Petrovskya gəlmişdi. Burdan Yaponiya sərhədlərinə göndərilmişdi. Alayın 1-ci yüzliyinə başçılıq edirdi. 26 iyun 1904-cü ildə alayla bərabər Mancuriya sərhəddini keçmişdi. Rus-yapon savaşına qatılmışdı. 3 noyabr 1904-cü ildə "igidliyə görə" yazılı 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif edilmişdi. Döyüşlərdə göstərdiyi şücaətə görə 9 yanvar 1905-ci ildə 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni lent və qılıncla ona təqdim edilmişdi. Hərbi döyüş yolu ilə irəlilədikcə sinəsi müxtəlif təltiflərlə zənginləşirdi. 18 dekabr 1905-ci ildə 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif edilmişdi. 18 fevral 1906-cı ildə yasavul rütbəsi almışdı.

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar müharibədən sonra yenidən öz doğma alayına, 43-cü Tver draqun alayına qayıtmışdı. Alayın 4-cü eskadronuna komandir təyin edilmişdi. 28 yanvar 1907-ci ildə İran şahı tərəfindən 3-cü dərəcəli Şiri-Xurşid ordeni ilə təltif olunmuşdu. Alay məhkəməsinin üzvü seçilmişdi. Alayları 16-cı draqun alayına çevrilmişdi. Bu alayın tərkibində bir çox hərbi səhra yürüşlərində iştirak etmişdi. Dəş nişanları və pul mükafatları ilə ödüllənmişdi.

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar 26 avqust 1912-ci ildə podpolkovnik rütbəsi almışdı. 10-cu draqun alayının tərkibində I Dünya Müharibəsinə qatılmışdı. Döyüşlərdə göstərdiyi rəşadətə görə 5 yanvar 1915-ci ildə podpolkovnik rütbəsi, bir çox orden və medallar almışdı.

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar I Dünya Müharibəsində

göstərdiyi igidliyə 17 mart 1915-ci ildə ona 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" ordeni lent və qılıncla təqdim edilmişdi. O cümlədən 1915-ci ildə 15 iyulda 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" ordeni, 7 avqustda 2-cü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni lent və qılıncla, 9 sentyabrda 2-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni və qılıncla, 12 noyabr 1915-ci ildə 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif edilmişdi.

4 mart 1915-ci ildə Qafqaz atlı diviziyasının Tatar atlı alayından, "Vəhşi diviziya"dan həmin diviziyanın Çeçen alayına dəyişilmişdi.

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar 7 iyul 1916-cı ildə 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif edilmişdi.

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar 7 may 1917-ci ildə general-mayor rütbəsi almışdı.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının ordusunda qulluq etmişdi.

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar 1920-ci ildə Nargin adasında güllələnmişdi.

Feyzulla mirzə Xurşid xanım Naxçıvanski (müğənni Xurşid Qacar) ilə ailə qurmuşdu. Şəfi mirzə adlı oğlu vardı.

Abbas bəy Sadiqbəyov

Abbas bəy Həsənzadə bəy oğlu 1872-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Şuşa şəhər məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Polkovnik rütbəsinədək yüksəlmişdi. Rus-yapon müharibəsində iştirak etmişdi. Georgi xaçı kavaleridir.

Musa bəy Yüzbaşov

Musa bəy Cəfərqulu bəy oğlu 1874-cü ildə Cəbrayıl qəzasının Seyidməhmuddu obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini mollə yanında almışdı. Sonra Qarabulaq kənd məktəbini bitirmişdi. I Dünya Müharibəsinə könüllü yazılanlardan biri idi. Praporşik (gizir) rütbəsi almışdı. Orden və medallarla təltif olunmuşdu.²⁵⁰

Cəlal bəy Sultanov

Cəlal bəy Əsgər bəy oğlu 1881-ci ildə Zəngəzur qəzasının Pırçıvan kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Danzaver kəndinə köçmüşdülər. Məktəb təhsili almışdı. Çar ordusunda xidmət etmişdi.²⁵¹

Nəzər Heydərov Cəlal bəy haqqında yazır: "Cəlal bəy çar zabiti idi. O, qəzaya gələndə, polislər də qorxularından o gedənə qədər gözlünə görünməzdilər. Cəlal bəy cəzasız-filansız istədiyi adamı öldürər, heç kəs ondan şikayət etməyə cürət etməzdi.

Bizim və bacımğilin alaçıqında baş verən əhvalata kolun dalından tamaşa edirdik.

Cəlal bəy qahala girib, nökrələri əmr etdi ki, dörd sağmal inəyi çıxarıb kəssinlər. Heyvanların ayağını iplə bağlayıb böyrü üstə yıxdılar. Nökrələr əllərində iti bıçaq, Cəlal bəyin üzünə baxırdılar. Yəqin onlar bu daqiqə düşünürdülər: "Axı bu inəklər boğazdır, atını yemək olmaz. Hamı da sağmal inəyi kəsmək günahdır!".

Cəlal bəy bağırdı:

-Niyə durmusunuz? Sizə deyirlər, kəsin!

Nökrələr inəkləri kəsdilər. Ancaq ucaboy, qüvvətli kəsməyi əmr etmişdi, - bıçağı yerə atıb dedi:

-Mən elə bilirdim ki, sizin az da olsa insafınız var. Bəy əmr eləsə də qonşumun inəyini kəsmərəm.

Bəy onun kəsmək istəmədiyi inəyi nökrəyə kəsdirdi.

Kim isə alaçıqın keçəsini qaldırdı. Qoca atam bayı gördü, yavaş-yavaş qıçları əsə-əsə qabağına yeridi.

-Hanı yeznən? — deyə bəy onun üstünə qışqırdı və qolaylanıb qocaya bir şillə çəkdi.

Atam yerə sərdi. Mən bəyin üstünə atılmaq istədim, lakin əmim oğlu Ələkbər qoymadı.

Qorxdu-hürkü bilməyən böyük bacım qışqıra-qışqıra alaçıq girib, atamın başını qucaqladı və qocaya dedi:

— Qalx ayağa! Düşmənlərimiz gülər, bir gün Allah onların cəzasını verəcək!

Cəlal bəy tez ona tərəf döntüb soruşdu:

Cavab verdilər ki, molla Abbasın külfətidir.

—Belə de! Axır ki, əlimə keçdi. Eybi yoxdur, biz Allahın iradəsini bu saat sənə göstərək.

Cəlal bəy bunu deyib, bacımın qolundan yapışdı və onu alaçıqdan bayıra atdı.

Bacım yerdən qalxıb, tez və alaçıqlarına qaçdı. Cəlal bəylə İsmayıl bəy də onun arxasınca alaçıqə girdilər. Alaçıqın girəcəyində köhnə samovar, stəkan və dəm çayniki var idi. Bəy bir təpiklə samovarı aşırı. Samovar beş yaşlı oğlum Həsənin üstünə düşdü. Xoşbəxtlikdən samovarin suyu soyuq imiş, ancaq uşağın üzünü qanatmışdı. O, qışqırdı.

Bacım özünü uşağa tərəf atdı. Lakin onun qabağını kəsdi. Cəlal bəy qışqırdı:

-Ərin hanı? Hanı sizin "dəliləriniz"?

-Özünü yaxşı bilirsiniz, ərim Gorusdadır. Məndən nə istəyirsiniz? Əgər sizə ərim lazımdırsa, gedin tapın...

-Biz sənin dilini kəsəcəyik, ifritənin biri!

-Arvadla arvad dalaşır. Axı siz, deyəsən, kişisiniz!

Cəlal bəy bacımın saçından yapışdı, səfətinə bir yumruq ilişdirdi. Bacım alaçıqdan çıxıb qaçdı.

Cəlal bəy bizim alaçıqə qayıdıb atamın yanında oturdu. Atam bu müddət bir balaca özünə gəlib, yerdən qalxmışdı. Cəlal bəy cibindən bir parça kağız və karandaş çıxartdı. Tapançanı qocanın gicgahına dirəyib dedi:

-Nə desəm, bu kağıza yazarsan, yoxsa öldürəcəyəm.

Atam bilirdi ki, bu yaxınlarda Cəlal bəy pırçıvanlı Seyid Məcid öldürüb, heç kim də ona bir söz deyə bilməyib. Qoca kişi barmaqları əsə-əsə bəyin dediklərini arəb əlifbası ilə yazdı: "Məhtərəm molla Abbas, böyük oğulun Həsən bu gün öldü. Tez bir qədəq çay, qond, ağ və stirkafir al, gəl. Sənsiz dəfn etməyəcəyik."

Cəlal bəy dartıb kağızı qocanın əlindən aldı. Əmim oğlu Məhərrəmi yanına çağırıb, kağızı verməmişdən əvvəl ona bərk

bir şillə çəkdi, sonra dedi:

- Əgər mollaı bura gətirməsən, səni öldürəcəyəm. Bu da-
qiqə çap yanına...

Bəy əlaqıdan çıxanda ona tərəf gələn qoca, ariq, sümtük-
ləri çıxmış ucaboy bir arvadla toqquşdu:

-Bu qoca kaftar kimdir?

-Molla Abbasın anası Nərgiz qarıdır -- dedilər. Cəlal bəy
soruşdu:

-Hani oğlun?

Qocalıb taqətdən düşmüş, üzü qırış-qırış olmuş qarı başını
qaldırıb, solğun, sönük gözlərini qudurmuş zabitin üzünə zilla-
di. Qarının üzündəki dərin qırışlar, çuxura düşmüş göy gözləri
göstərdirdi ki, onun azı 80 yaşı var. Bu qocalıqdan cadar-cadar
olmuş üzdə dərin nifrət vardı.

Cəlal bəy qoca qarının sərt baxışlarına dözməyib bağırdı:

Nə üzümə baxırsan?! Rədd ol buradan!..”²⁵²

Cəlal bəy Sultanov ştabs-kapitan rütbəsində I Dünya müha-
ribəsinə könüllü yazılmışdı. I Dünya müharibəsində ştabs-rot-
mistr Cəlal bəy Sultanov həlak olur. Onu ölümündən sonra
Georgi silahı ilə təltif edirlər.

Xosrov mirzə Qovanlı-Qacar

Xosrov mirzə Bəhmən Mirzə oğlu 1882-ci ildə Şuşa şəhə-
rində anadan olmuşdu. Birinci dünya müharibəsində (1914-18)
iştirak etmiş, Şimal draqun polkunun komandiri olmuşdu.
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra milli ordu
sıralarında xidmətə başlamış, 3-cü Şəki süvari alayının koman-
diri vəzifəsində xidmət etmişdi. 1919-cu il aprelin 9-da polkov-
nik rütbəsinə layiq görülmüş, hərbi nazirin həmin il 18 dekabr
tarixli əmri ilə süvari diviziyası komandirinin müavini təyin
edilmişdir. Lənkəran əməliyyatında (1919) və Qarabağda erməni
qiyamının yatırılmasında fəal iştirak etmişdir. Gəncə üs-
yanının (1920) iştirakçısı olmuş, üsyan yatırıldıqdan sonra Tür-
kiyəyə mühacirət etmişdir.²⁵³

Zülfüqar bəy Bağırbəyov

Zülfüqar bəy mirzə Ələkbər bəy oğlu 1884-cü ildə Şuşa şə-
hərində dünyaya gəlmişdi. Şuşa şəhər real məktəbini bitirmişdi.
I Dünya müharibəsinə qatılmışdı. Poruçik rütbəsi almışdı. “Ni-
va” jurnalının 1905-ci il iyirmi beşinci nömrəsinin 496-cı səhi-
fəsində onun adı və şəkili var. Onun haqqında bu sözlər yazılır:
“Otuz üçüncü Şərqi Sibir atıcı polkunun poruçiki Zülfüqar mir-
zə Ələkbər oğlu Bağırbəyov fevral döyüşlərində igidliklə vuru-
şub kontuziya oldu”.²⁵⁴

Port-Artur döyüşlərindən sağ-salamat qayıdan Zülfüqar
1908-ci ildən 1914-cü ilə qədər Bakı şəhərində hərbi komən-
dantı olur. Həmin dövərdə rütbəsi mayor idi. Birinci dünya
müharibəsi illərində Avstriya və Rumıniya cəbhələrində iştirak
edib, 1916-cı ildə isə Qərb cəbhəsində vuruşan Zülfüqar bəy
qəfil top partlayışından həlak olub.

Zeynalabdin bəy Sadıqov

Zeynalabdin bəy Həsənəli bəy oğlu 1884-cü ildə Şuşa şə-
hərində anadan olmuşdu. Şəhər real məktəbini bitirmişdi. 1914-
cü il iyunun 30-dan “Qafqazın yerli əhalisindən təşkil olunmuş
diviziyası”nın Azərbaycan alayında kəşfiyyətçi kimi hərbi xidmətə
başlamışdı. Birinci Dünya Müharibəsində Qərb cəbhəsində vu-
ruşmuşdu. Unter-zabit kimi döyüşlərdə iştirak etmişdi.

Əla döyüş xidmətlərinə görə 1916-cı il aprelin 30-da üçün-
cü dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” (qılınc və bantla birgə), yəni
həmin il avqustun 30-da üçüncü dərəcəli “Müqəddəs Anna”
(qılınc və bantla birgə), iyunun 17-də dördüncü dərəcəli “Mü-
qəddəs Anna” (üstündə fəvqəladə “İgidliyə görə yazısı ilə),
1916-cı ilin iyunun 17-dən 1917-ci il iyunun 28-dək Qərb cəb-
həsində gedən döyüşlərdə ikinci, üçüncü, dördüncü dərəcəli
“Müqəddəs Georgi” xaçı və dördüncü dərəcəli Georgi medalı
ilə təltif olunmuşdur.

İkinci Qarabağ süvari alayında dördüncü bölüyün koman-

diri idi. O, ştabs-rotmistr rütbəsini 23 mart 1918-ci ildə Milli Azərbaycan ordusunda almışdır.

Zeynalabdin bəy Tubu xanım Məşədi Novruz qızı Hacıyeva ilə ailə qurmuşdu. Teymur bəy, Saleh bəy adlı oğlanları var.

Hasan bəy Fətəlibəyov

Hasan bəy Fətəlibəyov 1886-cı il dekabrın on səkkizində Şuşa qəzasının Ətyəmzəl obasında zadəgan ailəsində anadan olub. Zaqafqaziya (Qori) Seminariyasının Tatar-Azərbaycan şöbəsinə 1916-cı il martın beşində, 271 sayılı şahadətnamə ilə bitirib. 1917-ci oktyabrın iyirmi doqquzunda Tatar-Azərbaycan süvari alayının ehtiyat bölməsinə könüllü qəbul olunub. Həmin il noyabrın iyirmi üçündə və dekabrın beşində Məsəlman Korpusuna əsgər yığımaq üçün Borçalı qəzasına ezam olunub. 1918-ci il yanvarın dördündə uryadnik rütbəsi verilib. Həmin il, həmin tarixdə Məsəlman Korpusunun komandiri, general-leytenant Əli ağa Şıxlinskiyin əmrilə oboz (hərbi araba karvanı) komandiri təyin edilib.²⁵⁵

Birinci Tatar-Azərbaycan süvari alayının kollec registratoru olub, qoşunu ərzaqla təchiz edib və onu mənzillərə yerləşdirib. Dövlət müşaviri, birinci dərəcəli könüllü əsgər olub. Rus-apon müharibəsinin, Romanovlar sülaləsinin 300 illik xatirə medalı ilə və məişətdə göstərdiyi fəaliyyətinə görə ordeni ilə 1914-cü ildə Qori şəhər pristavi vəzifəsində işləyəndə həmin il iyunun birində "Müqəddəs Vladimir" ordeninin dördüncü dərəcəsi ilə təltif olunub.

1919-cu il yanvarın 4-də ailə vəziyyətinə görə hərbi xidmətdən tərxis olunub.

Hasan bəy Fətəlibəyovun şəxsi işində ailə tərkibi də qeydə alınmışdır: 1896-cı il aprelın 12-də anadan olan arvadı Ədibə xanım, 1913-cü il dekabrın 4-də anadan olan qızı Leyla xanım, 1915-ci il martın 2-də anadan olan oğlu Ənvər bəy.

Məmməd bəy Qaraşarov

Məmməd bəy Kərbəlayı Baba bəy oğlu 1889-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Şuşa real məktəbini bitirmişdi. Sonra Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər seminariyasında oxumuşdu. Məmməd bəy praporşik (gizir) rütbəsində 1-ci piyada Cavanşir alayında xidmət etmişdi.

Məmməd bəy sonra həkim olmaq istəyi ilə Rusiyaya üz tutub Tibb institutuna daxil olmuşdu. 1930-cu ildə Naxçıvan Muxtar vilayətinin Nehrəm kəndində həkim kimi çalışmışdı. II Dünya Müharibəsi illərində hərbi həkim kimi döyüşçülərin sağlamlığının keşiyində durmuşdu. Müharibədən sonra bir müddət Bakı şəhərində, sonra Ağdamda həkim işləmişdi.

O, 1961-ci ildə vəfat edib.

Məmməd bəy Diləfruz xanım ilə ailə qurmuşdu. Aslan adlı oğlu, Ağgöl xanım, Xavər xanım, Rüksarə xanım adlı qızları vardı.

Şamil bəy Əsgərxanov

Şamil bəy Həsənalı bəy oğlu 1890-cı ildə Şuşa qəzasının Yağləvənd obasında dünyaya tanmışdı. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Qarabulaq kənd məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda zabıt kimi xidmət etmişdi. Poruçik rütbəsi vardı.

Şamil bəy Əsgərxanov subay vəfat edib.

Nəcəfqulu bəy Cavanşir

Nəcəfqulu bəy Şamil bəy oğlu 1890-cı ildə Şuşa qəzasının Yüzbaşılı obasında dünyaya gəlmişdi. Real məktəbdə oxumuşdu. Çar ordusuna könüllü yazılmışdı. I Dünya müharibəsində iştirak etmişdi. Praporşik (gizir) rütbəsi almışdı. Orden və medallarla təltif edilmişdi.²⁵⁶

Cahangir bəy Nəsirbəyov

Cahangir bəy Zeynalabdin bəy oğlu 1892-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İlk təhsilini doğulduğu şəhərdə almış-

dir. Məlum olduğu kimi, çar Rusiyasında yaşayan müsəlmanlar, o cümlədən azərbaycanlılar orduya çağırılmırdılar. Yalnız zadəganlar istisna təşkil edirdilər. Birinci Dünya müharibəsi başlayanda C.Nəsirbəyov hərbi xidmətə çağırılmış, əvvəlcə podporuçik, sonra isə poruçik rütbəsində Qafqaz cəbhəsində vuruşmuş, orden və medallarla təltif olunmuşdur. O, hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılmamışdan əvvəl, Azərbaycan Zaqafqaziya Federasiyasının tərkibində olarkən milli hərbi kadrların yaradılmasında iştirak etmişdir. 1918-ci il martın 1-də Zaqafqaziya Seymi C.Nəsirbəyovu müvəqqəti olaraq Tiflisdə yerləşən unter zabit məktəbinin - "Müsəlman praporşiklər məktəbi"nin rəisi təyin etdi. Hərbi rütbəsi də artırıldı: əvvəlcə ştabkapitan, sonra isə kapitan oldu. Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra hərbi məktəb Gəncəyə köçdü, türkiyəli hərbiçilərin köməyi ilə fəaliyyətini bərpa etdi və statusu yüksəldilərək "praporşiklər məktəbi"na çevrildi. Türkiyəli zabit Atif bəy məktəbin rəisi təyin olundu. C.Nəsirbəyov isə məktəbdə tərcüməçi və rəisin köməkçisi kimi xidmət etməyə başladı. Cahangir bəy 1918-ci ilin noyabrınadək burada çalışdı. Türklər Azərbaycandan gedəndən sonra o, hərbi xidmətdən azad edildi və 1920-ci ilin aprelində heç yerdə xidmət etmədi.²⁵⁷

XI ordu Bakını işğal etdikdən sonra C.Nəsirbəyov bu ordunun sıralarına daxil oldu. Lakin burada da xidməti uzun sürmədi. 1920-ci il dekabrın 5-də Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının orderi əsasında C.Nəsirbəyovun evində axtarış aparıldı, şəhərdən çıxmaq barədə dilindən iltizam alındı. Başı üstünü ölümlə təhlükəsi aldığı görün Cahangir bəy bir neçə gün sonra Azərbaycandan tərk edib Türkiyəyə köçdü. İkinci Dünya müharibəsi başlanandanək burada yaşadı. Bu illərdə müxtəlif məktəblərdə rus, alman, fransız və italyan dillərini tədris etdi. Sonra ticarətlə məşğul oldu, Sivasda "Vətən" fabrikinə yaratdı. Oğlu Baykal və qızı Maral dünyaya gəldi.

Cahangir bəyin Türkiyədə yaşayan azərbaycanlı mühacirlər arasına çoxlu dostları var idi. Sonralar onların bəziləri Avro-

paya və Amerikaya köçdülər. Cahangir bəy də bir neçə dostu ilə bərabər Almaniyaya köçdü və burada "Könüllülər ordusu"-nun sıralarına daxil oldu. Cahangir bəy Almaniyada olarkən ailəsinə göndərdiyi məktubların birində yazırdı ki, "tezliklə Azərbaycan azad olacaq, müstəqilliyini qaytaracaq və biz hamımız birlikdə Vətənimizə gedəcəyik". Amma onlar bir daha görüşə bilmədilər. Cahangir bəy 1944-cü ildə müəmmal şərəitdə Almaniyada vəfat etdi.

Cahangir bəyin elmi fəaliyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin tarixində müəyyən iz qoymuşdur. Onun tarix təhsili yox idi. Bununla belə, mütaliəsi, fitri istedadı, geniş dünyagörüşü sayəsində dövrünün savadlı adamlarından biri oldu. Bütün bunlar ona Azərbaycan tarixinin müxtəlif məsələlərini tədqiq etməyə imkan verdi. Cahangir Zeynalıoğlu İstanbulda çap olunmuş dörd kitabın - "Müxtəsər Azərbaycan tarixi", "Şirvanşahlar yurdu", "Tariximizin xanlıqlar dövrü" və "Ağalar sözü (Xalqın sözü, haqqın sözü)" əsərlərinin müəllifidir.

1924-cü ildə nəşr olunmuş "Müxtəsər Azərbaycan tarixi" qədimlərdən 1920-ci ilədək olan dövrü əhatə edir. Azərbaycanın suverenliyi və müstəqilliyi ideyası kitabın ana xəttini təşkil edir. Bu, fəsillərin adlarında da aydın görünür: "Müstəqilliyin elan olunmasından əvvəlki dövr", "Atabəylərin müstəqilliyi dövrü", "Suveren Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətləri", "Xanlıqların müstəqilliyi dövrü", "Müstəqil Cümhuriyyət". Hər fəslin axırında Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinin mədəniyyətinə dair xülasə verilir. Əsərin son fəslə Azərbaycan Demokratik Respublikasının tarixinə həsr olunmuşdur. Cahangir bəy bu kitab üzərində işləyərkən təkcə əlyazma və kitablardan yox, həm də türk və rus dillərində çıxan gündəlik qəzet və jurnallardan, Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin məcmuələrindən, Qafqaz Arxeologiya Cəmiyyətinin əsərlərindən, Qafqaz təqvimlərindən istifadə etmişdir. 1993-cü ildə kitab Bakıda yenidən nəşr olunmuşdur. 1931-ci ildə Cahangir Zeynalıoğlu ikinci kitabını - "Şirvanşahlar yurdu"nu nəşr etdirmişdir. Əsər Şirvan-

şahlar dövlətinin tarixinin qaranlıq səhifələrinə işıq salır, Şirvanın daxili həyatı, onun hökmdarlarının nəsil şəcərəsi və fəaliyyəti ilə tanış olmağa imkan verir. Kitab Türkiyənin diplomatik dairələrində və mətbuatında müsbət qarşılandı. Əsərin titulları və rəqində qeyd olunur ki, müəllif bu kitabın ilk nüsxəsini Mustafa Kamal Atatürkə təqdim etmişdir. 1931-ci il avqustun 31-də Atatürk və marşal Fevzi Çakmak kitabı yüksək qiymətləndirərək Cahangir Zeynalöglüyə təşəkkür etmişlər. "Şirvanşahlar yurdu" bir neçə dəfə Türkiyədə təkrar nəşr olunmuşdur və bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir. Cahangir Zeynalöglü kitabın müqəddiməsində yazır ki, bir çox mənbə Rusiyada qalmışdır və o, Türkiyə kitabxanalarındakı mənbələrdən istifadə etmişdir. Əsərdə antik mənbələrə istinad edilir. Şirvanın tarixi coğrafiyasına dair Strabon, Plutarx və digər antik müəlliflərin əsərlərindən sitatlar gətirilir. Həmçinin A.Bakıxanovun, B.Dornun, V.Bartoldun, Y.Paxomovun, M.Yanovskinin, M.Karaulovun əsərləri tədqiqatçıya əlverişli olur. Kitabda Bərdənin, Şamaxının, Bakının, Dərbəndin rəsmləri, xəritələr verilmiş, Şirvanın müxtəlif dövrlərdə sərhədləri göstərilmiş, bu dövlətin etnoqrafik fotoşəkilləri dərc edilmişdir. Cahangir Zeynalöglü Şirvanşahlar dövlətinin yaranması prosesini tədqiq etmiş, onun inkişaf, çiçəklənmə və tənəzzül mərhələlərini araşdırmışdır. Müəllif Şirvanşahların tarixini işıqlandırmaq üçün onun müxtəlif aspektlərini, daha doğrusu, dövlətin yarandığı tarixi-coğrafi şəraiti, Şirvan şəhərlərinin, burada yaşayan tayfaların və xalqların vəziyyətini, sənətləri və ticarəti, sosial münasibətləri, dövlət quruluşunu, hərbi tarixini və mədəniyyət məsələlərini nəzərdən keçirmişdir. O, dövlət yaranandan süquta uğrayanaqədər Şirvanşahların nəsil şəcərəsini araşdırmış, bir sıra şirvanşahların adlarını və hakimiyyəti illərini dəqiqləşdirmişdir. Cahangir Zeynalöglü hər bir dövrə ayrılıqda nəzər salmış və dövlətin mövcud olduğu illəri dövrlərə bölməyə cəhd etmişdir. Tarix təhsili olmayan tədqiqatçının xüsusi ədəbiyyatı və mənbələri bu qədər gözəl bilməsi heyrat doğurur. Cahangir Zeynalöglünün "Atalar sözü" kitabın-

da 5 min atalar sözü, zərb-məsəl, söz və onun sinonimi, tarixi termin və s. toplanmışdır. Tədqiqatçının əsərləri məzmununa və araşdırma metodlarına görə ölkə tarixinin 1920-ci ilədək olan dövrünün işıqlandırılmasında ilk cəhd idi. Bu əsərlər indi də əhəmiyyətini itirməmişdir. Şübhəsiz, kitabların nəzəri səviyyəsi elə də yüksək deyildi, burada metodoloji səhvlər, yanlış müddəalar və nəticələr vardı. Bu da o dövrdə tarix elminin inkişaf səviyyəsi ilə izah olunur. Bununla belə, müəllif Azərbaycan xalqının qədim dövrlərdən XX əsrin 20-ci illərinədək tarixinin vahid konsepsiyasını hazırlamaq üçün az iş görməmişdir. Onun əsərləri Azərbaycan tarixi inkişafına həsr olunmuş ilk ümumiləşdirici tədqiqatlardan biri kimi diqqəti cəlb edir. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinin ilkin mərhələsinə səciyyəvləndirərək qeyd edək ki, XX əsrin əvvəlləri ölkənin qədim və orta əsrlər tarixinə dair köhnə faktların sistemləşdirilməsi və yeni faktların əldə edilməsi dövrü, başqa sözlə, Azərbaycanın qədim tarixinin yenidən yazılması mərhələsi idi. O vaxt alimlər hər şeyi praktik olaraq sıfırdan başlamağa başlamışdılar. Amma artıq həmin illərdə gələcək tədqiqatların və elmi istiqamətlərin etibarlı təməli qoyuldu. Bu isə sonralar Azərbaycanın qədim, orta əsrlər, yeni və ən yeni tarixi kimi mühüm elmi bölmələri fərqləndirməyə imkan verdi. Ölkə tarixinin bir çox mühüm problemlərini planlı şəkildə və mərhələ-mərhələ tədqiq etməkdən ötrü yeni tarixçi kadrların yetişməsi üçün müəyyən müddət keçməli idi. Azərbaycanın qədim, orta əsrlər və yeni tarixinə dair ilk peşəkar elmi işlər ötən əsrin 50-ci illərində meydana çıxmağa başladı və bu əsərlər arxeoloji, etnoqrafik, epigrafik və digər tədqiqatlara əsaslanırdı. Dərin biliyə, tarixi mənbələrə bacarıqla istifadə etmək qabiliyyətinə malik olan, ən başlıcası isə Azərbaycanı varlığı qədər sevən Cahangir Zeynalöglü özündən sonra zəngin elmi irs qoyub getmişdir. Hələ layiq olduğu qiyməti almamış bu irs Azərbaycan tarixşünaslığında öz yerini tutacaq. Qadribilən xalqımız Cahangir Zeynalöglünü həmişə hörmətlə xatırlayacaq.

İsfəndiyar Hacıyev

İsfəndiyar Hacı Məmməd oğlu (1892, Şuşa qəzasının Malıbəyli kəndi – fevral 1921, Şuşa qəzasının Keşiş kəndi) – müəllim, Azərbaycan Demokratik Respublikası milli ordusunun zabiti (1918-1920) Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminarıyasını bitirmişdir. O, əhali arasında təbliğat aparmaqla Qarabağın kəndlərindən yüzlərlə gənci milli ordu sıralarına səfərbərliyə almışdı. 1918-ci ilin yayında Zəngəzurdə Andronikin erməni quldur dəstələrinin darmadağın edilməsində xüsusi şücaət göstərmişdir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Mısavat partiyasının üzvü olduğu üçün İsfəndiyar Hacıyev də bir çox silahdaşları kimi tutulmuş, lakin görkəmli inqilabçı Məmmədخان Məmmədخانovun yaxından köməyi ilə həbsdən azad olunmuşdu.

Nəriman Nərimanov 1920-ci ilin oktyabrında Şuşaya gələrkən müşayiətçi dəstənin tərtibində İsfəndiyar Hacıyev onun təhlükəsizliyini təmin etmişdi. Nəriman Nərimanovun göstərişi ilə Qarabağa qastrol səfərinə gəlmiş Bakı səhnəsinin məşhur aktyorları Əbüllhəsən Anaplı, Mir Paşa Sadiqov və Əli İslamla birlikdə o da Keşiş kəndinə erməni quldurları tərəfindən xaincəsinə öldürülmüşdür. Qəbri "Cıdır düzü"ndə Mirfəseh qəbristanlığındadır.

Zülfüqar bəy Sultanov

Zülfüqar bəy Nəzərəli bəy oğlu 1894-cü ildə Zəngəzur qəzasının Pırçıvan kəndində doğulmuşdu. İkinci Tiflis kişi gimnaziyasını və Petroqrada Hərbi Tibb Akademiyasını bitirmişdi. Musavat ordusunda əvvəl poruçik, sonra isə ştab-rotmistr kimi xidmət etmişdi.²⁵⁸

Xanlar bəy Mınbaşiyev

Xanlar bəy Fərhad bəy oğlu 1894-cü ildə Cəbrayıl qəzasının Mınbaşılı (Feyzullabəyli) obasında dünyaya gəlmişdi. İbtidai

dai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Cəbrayıl kənd məktəbində oxumuşdu.

Xanlar bəy Mınbaşiyev könüllü I Dünya Müharibəsinə qatılmışdı. Praporşik (gizir) rütbəsi almışdı. Bir çox orden və medallarla təltif edilmişdi.

Əvəz Əlibəyov

Əvəz Mahmud oğlu 1895-ci ildə Cəbrayıl qəzasının Mərdinli obasında dünyaya gəlmişdi. –Birinci dünya müharibəsi, Vətəndaş müharibəsi və Böyük Vətən müharibəsi iştirakçısı olmuşdu. 1926-cı ildən Sov.KP üzvü, Birinci dünya müharibəsində Əlibəyov müsəlmanlardan ibarət «Dikaya diviziya»nın tərkibində Avstriya cəbhəsində vuruşmalarda fərqlənmiş, 4 dəfə Georgi xaç ordeni ilə təltif olunmuşdur. Vətəndaş müharibəsi zamanı Əlibəyov Birinci Süvari orduda eskadron, polk, briqada komandiri olmuş, Rostov, Kuban, Sarıtsın və Şimali Qafqazın əksinqilabi qüvvələrdən təmizlənməsində iştirak etmişdir.

Ə.Əlibəyov 1923-1927-ci illərdə Azərbaycan və Dağıstanın milis orqanlarında, 1928-40-ci illərdə partiya, sovet və təsərrüfat orqanlarında çalışmışdı. Böyük Vətən müharibəsində eskadron komandiri olan Ə. Əlibəyov Qafqaz, Kuban və Ukraynada gedən döyüşlərdə iştirak etmiş, 1944-ci ildə Polşa yüründəki vuruşmalarda ağır yaralanmışdı. 1944-45-ci illərdə Ə. Əlibəyov Qaryagin rayonunun (indiki Füzuli rayonu) hərbi komissarlığında, 1946-cı ildən müxtəlif sovet və təsərrüfat vəzifələrində çalışmışdır.

Ə.Əlibəyov 1961-ci ildən respublika əhəmiyyətli fərdi peniyaçı idi. «Lenin» ordeni və medallarla təltif olunmuşdur.

II Rzaqulu mirza Qovanlı-Qacar

II Rzaqulu mirza Əkbər mirza oğlu 18 iyul 1895-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Nikolayev kadet korpusunu bitirmişdi. 30 sentyabr 1914-cü ildə yunker rütbəsi ilə Nikolayev Süvari məktəbinə qəbul oldu. 12 yanvar 1915-ci ildə enter-zabit

rütbəsində dəyişildi. Hərbi məktəbi bitirəndən sonra praporşik (gizir) rütbəsi alıb, qusar alayının leyb-qvardiyasına daxil edildi. 6 dekabr 1915-ci ildə kornet, 15 avqust 1916-cı ildə poruçik rütbəsi almışdı.²⁵⁹

II Rzaqulu mirzə Qovanlı-Qacar I Dünya Müharibəsinə qatılmışdı. Döyüşlərdə göstərdiyi rəşadətə görə 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni ilə təltif edilmişdi.

II Rzaqulu mirzə Qovanlı-Qacar 1917-ci ildə ştabs-rotmistr rütbəsi almışdı.

II Rzaqulu mirzə Qovanlı-Qacar ADR ordusunda qulluq etmişdi. 2-ci Qarabağ alayının komandir köməkçisi idi. Sovet dövründə Bakıda yaşayırdı.

II Rzaqulu mirzə 1937-ci ildə İrana getdi. Ordan da İtaliyaya mühacirət etdi.

O, 1957-ci ildə İtaliyanın San-Remo şəhərində vəfat edib.

II Rzaqulu mirzə Valentina Sergeevna Xoxlova ilə ailə qurmuşdu. Səltənət xanım adlı qızı vardı.

Cəlil Əhmədov

Cəlil Cavad oğlu 1895-ci ildə Cəbrayıl qəzasının Cəbrayıl kəndində anadan olmuşdu. Feldfelbl rütbəsində Müsavat ordusuna könüllü xidmət etmişdi.

Xosrov bəy Şirinbəyov

Xosrov bəy Heydər bəy oğlu 1896-cı il mayın 16-da Şuşa qəzasının Xankəndi kəndində zadəgan ailəsində anadan olmuşdu. İlk təhsilini Şuşa real məktəbində almışdı. Sonra Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər seminariyasında oxumuşdu.

1918-ci il iyunun 30-da Gəncə praporşiklər məktəbinə yunker qəbul olunan Xosrov bəy Şirinbəyov üç ay sonra, 1918-ci il noyabrın 18-də piyada qoşunları yunker kursunu bitirmişdi. Əla oxuduğuna və nizam-intizamlı zabit olduğuna görə hərbi məktəbdə saxlanılmışdı. 1919-cu il yanvarın üçündə Əlahiddə Qazax batalyonuna hərbi xidmətə göndərilmişdi.

Podpraporşik Xosrov bəy Şirinbəyov Azərbaycanca aprəl çevrilişi ərəfəsində Ağstafa stansiyasında hərbi komendant vəzifəsində çalışmışdı. Bolşeviklər gələndən sonra etibarsız müsavat zabiti kimi komendant köməkçisi təyin edilmişdi.

1936-cı ildə Azərbaycan Sənaye İnstitutunu bitirən Xosrov bəy Şirinbəyov ömrünün axırınadək neftayırına mühəndisi işləyib. O, 1948-ci ildə Bakıda vəfat edib.

Mahmud bəy Səfikürdski

Mahmud bəy Bala bəy oğlu 1898-ci ildə Səfikürd kəndində dünyaya boy göstərmişdi. 1909-cu ildə Gəncə gimnaziyasına daxil olmuşdu. Gimnaziyanı bitirmədən orduya çağrılmışdı. Rusiya qoşunlarının tərkibində rümin cəbhəsində döyüşlərdə iştirak etmişdi. Hərbi xidmətdən sonra Gəncəyə dönmüşdü. Gəncənin müsəlman-türk əhalisinin rusların himayəsi ilə ermənilər tərəfindən kütləvi şəkildə qırılmasının qarşısının alınmasında yeni yaradılmış «Yaşıl qvardiya» adlı özünümüdafiə dəstəsinin tərkibində çıxış etmişdi. «Yaşıl qvardiya» əsasən gəncələrdən, tələbələrdən ibarət idi. Mahmud bəy Səfikürdskinin döyüş təcrübəsini nəzərə alaraq, onu qvardiyanın sədr müavini təyin etmişdilər. Gimnaziyanı 1919-cu ildə başa vurduqdan sonra bir müddət Gəncə Dairə məhkəməsində müstəntiqliyə namizəd kimi hüquq elminin incəliklərini öyrənməyə çalışmışdı. Elə həmin il o, Bakıda BDU-nin tibb fakültəsinə daxil olmuşdu. Ailə vəziyyəti və maliyyə çətinlikləri ilə əlaqədar olaraq işləmək fikrinə düşmüş və ƏMT-nin rəisi Nağı bəy Şeyxzamanlı Gəncə hadisələrindən Mahmud bəyi tanıyırdı. Və şübhəsiz ki, onun ƏMT rəisinin müavini kimi mürəkkəb və məsuliyyətli vəzifəyə təyin edilməsi həm də onların bir-birlərini yaxşı tanımalarından irəli gəlirdi. Arxiv materiallarından məlum olur ki, Mahmud bəy Səfikürdski ƏMT-də rəis müavini kimi 1919-cu ildə noyabr ayının 15-dən martın 6-dək ƏMT-nin (əksinqilabla mübarizə təşkilatının) rəis müavini vəzifəsində çalışmışdı. O da bu vəzifədə hümmətçiləri təmsil edirdi. Çünki razılığa əsasən,

ƏMT rəhbərliyi iki partiyadan təmsil olunmalı idi. ƏMT-nin rəis müavini vəzifəsi də hümmətçilərin payına düşürdü. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, arxiv sənədlərinin də təsdiq etdiyi kimi Mahmud bəy bu vəzifədə özünü layiqincə apardı, gənc respublikanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsində öz bacarığını əsirgəmədi. Xüsusən də erməni cəsuslarına və denikinçilərə qarşı mübarizədə Mahmud bəy Səfikułrdski bütün imkanlarını səfərbər etmişdi. Onu da deyək ki, əldə edilmiş materialların (MTN-nin arxivi, PR-1752 sayılı istintaq işi) bir qisminə onun bolşeviklərə qarşı da çıxışı qeyd edilir. Buna əlavə olaraq onu da demək olar ki, Nağı bəylə Mahmud bəyin barəsində söylənilən fikri təsdiq edir. 28 aprel işğaldan sonra bir qrup hümmətçi Azərbaycan Fövqaladə Komissiyasında işə qəbul edildi. Onlardan biri də Mahmud bəy idi. Bu ilə çox uzun çəkmədi. 22 noyabr 1920-ci ildə onun həbs edilməsi barədə 1906 sayılı order imzalandı. Bir gün sonra onu Quba şəhərində həbs edib Bakıya göndərdilər. Onu kommunistlərə qarşı çıxış etməkdə günahlandırıldılar. Ziddiyyətli ifadələrin nəticəsində Mahmud bəy Səfikułrdski haqqında 21 yanvar 1921-ci ildə qərar çıxırıldı: o, tutduğu vəzifəsində qala bilməz. Ancaq onun «cinayət»ləri sübuta yetmədiyindən həbsdən azad etmişdi. Təqiblər davam edirdi. Belə bir vəziyyətdə Mahmud bəy Səfikułrdski Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Öncə Yuqoslaviyada yaşayıb ticarətlə məşğul oldu. Sonra Türkiyədə yerləşdi. Mahmud bəy 1977-ci ildə vəfat edib.²⁶⁰

Mahmud bəyin Əli bəy adlı oğlu, Mələk xanım, Bilqeys xanım və Leyla xanım adlı qızları var.

Cəmil Mirzəyev

Cəmil Cəmal oğlu 1898-ci ildə Şuşa qəzasının Gülləblı kəndində anadan olmuşdu. Şuşa real məktəbini bitirmişdi. Gəncə zabitlər məktəbini tamamlamışdı. Azərbaycan Demokratik Respublikasının milli ordusunda zabit kimi xidmət etmişdi. Sovet dövründə, 1921-1938-ci illərdə Azərbaycan Fövqaladə Ko-

missiyasında, XDİK və DSI-də millis, cinayət-axtarış orqanlarında komandır, şöbə rəisi və başqa məsul vəzifələrdə çalışmışdı. 1938-ci ildə qanunsuz əmrləri yerinə yetirmədiyinə görə orqanlardan xaric edilmişdi.

O, 1951-ci ildə vəfat edib.

C.Mirzəyev Qırmızı Bayraq Ordeninə layiq görülmüşdü.

Sultan Şaylıkov

Sultan Məmməd oğlu 1898-ci il aprelin iyirmi beşində Şuşa qəzasının Alxaslı kəndində anadan olmuşdu. İki sinifli kənd məktəbini və 1920-ci il aprelin iyirmi dördündə Azərbaycan Hərbiyyə məktəbini bitirib. Hərbiyyə məktəbinə 1919-cu ilin noyabrında qəbul olunub. Yunker rütbəsinə layiq görülmüşdü.

İdris Quliyev

İdris İsmayıl oğlu 1899-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Şuşa Real məktəbi və 1920-ci il aprelin iyirmi altısında Azərbaycan Hərbiyyə məktəbini bitirmişdi. Fransız, alman və erməni dillərini kamil bilirdi. Podporuçik rütbəsi daşıyırdı.

Əyyub bəy Kūçərli

Əyyub bəy Müqbil bəy oğlu 1900-cü il avqustun iyirmi iki-sində Şuşa şəhərində zadəgan ailəsində doğulmuşdu. Vladiqaf-qazdakı real məktəbi bitirmişdi. 1918-ci il sentyabrın on beşində Bakının daşnak-bolşeviklərdən azad olunmasında iştirak etmişdi. ADR-in ordusunda xidmət etmişdi. Poruçik rütbəsi vardı. Əyyub bəyin Tatyana adlı qızı var.

Xosrov bəy Məlikhaqəzərov

Xosrov bəy Yusif bəy oğlu 6 iyun 1900-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Şəhər real məktəbini bitirmişdi. 1918-ci il noyabrın iyirmisində Gəncə podpraporşiklər məktəbini tamamlamışdı. İkinci Məşəlman Artilleriya briqadasında və

1919-cu il yanvarın altısından üçüncü Gəncə Süvari alayında xidmət etmişdi.

Xosrov bəy Dilarə xanım Muradova ilə ailə qurmuşdu. Tələt bəy adlı oğlu var.

Cəlal Seyidbəyli

Cəlal Ələsgər oğlu 1901-ci ildə Yelizavetpol qəzasının Sarov kəndində anadan olmuşdu. Yelizavetpol (Gəncə) şəhərində dörd sinifli məktəb bitirmişdi. 1919-cu ildə Gəncə praporsiklər məktəbini tamamlamışdı. ADR ordusunda rəza komandiri olmuşdu. Podporuçik rütbəsinə layiq görülmüşdü.

Darab bəy Sultanov

Darab bəy Cabbar bəy oğlu 1902-ci ildə Zəngəzur qəzasının Danzaver kəndində anadan olmuşdu. Birinci Tiflis kişi gimnaziyasını və 1920-ci il aprelin iyirmi dördündə Azərbaycan Hərbiyyə məktəbini bitirmişdi. Podporuçik rütbəsi almışdı.²⁶¹

Adil bəy Həyatov

Poruçik Adil bəy Həyatov - İkinci Bakı süvari alayında ikinci batalyonunun komandiri, Birinci Dünya Müharibəsi illərində eyni adlı batalyonun komandiri olmuşdur. 1918-ci il avqustun iyirmisində Şuşanın Malıbəyli kəndini ermənilərdən qəhrəmanlıqla müdafiə etdiyinə görə 1918-ci ildə Türkiyənin "Məcdiyyə" ordeni ilə təltif olunmuşdur.²⁶²

Xankəndində yerləşən Birinci süvari diviziyasının komandanı polkovnik Əfəndiyev və polkovnik Məmmədov 1919-cu il aprelin yeddində poruçik Adil bəy Həyatova belə bir xasiyyətnamə vermişlər. "Alayın təşkil olunmasında özünü layiqincə göstərən, tərbiyənin və intizamını nümunəvi təşkilində xüsusi səylərini və böyük enerjisini nəzərə alaraq podporuçik Adil bəy Həyatova layiq olduğu poruçik rütbəsi verilməsi barədə vəsədat qaldırım."²⁶³

RƏSMİ RƏYLƏR VƏ MƏKTUBLAR

Polkovnik Cəfərqulu ağanın polkovnik Asayevə məktubu:

«Çələbiyanlı Həsən xana və Cəbrayılı Böyükəli xana gəldikdə onların qoşunları Araza yaxınlaşan vaxtı onların adamlarının çayı keçmək məqsədilə Qaradağlı Hacı Məhəmməd xanın yanına gəlmələri izah olunan məktubunuzu aldım. Ona görə də sizə məlumat verirəm: Cəbrayılı Böyükəli bəy adlı adam yoxdur, əksinə Bəyalı adlı belə bir adam var, həm də bu zavallı adamdan heç bir pis şey gözləmək olmaz. Bununla belə, bütün qarabağlılara məlumdur ki, adam öldürdüynə görə cəbrayillilər Həsən xana nifrət edirlər. Ona görə də cəbrayillilərin Həsən xanla həmfikir olmaları mümkün deyil. Sonra mən onların Həsən xanla bu cür həmfikir ola bilmədiklərini mənə and içən Cəbrayıl bəylərindən və yüzbaşılardan soruşmuşam. Yazda baş komandan mənə özləylə Yelizavetpolpa aparanda isə belə bir şeyə yayıldı ki, guya, o, mənə tamamilə aparıb və bir daha özümdən uzaq getməyə qoymayacaq və bu ədalətsiz xəbərləri bilən mirzə Bəzörg öz adamları adları çəkilən cəbrayillilərinin yanına göndərib ki, onlar tamamilə onun yanına keçsinlər. Həm də çapar vasitəsilə onları inandırmışdır ki, şahzadədən mükafat alacaqlar və onun mərhəmətində olacaqlar. Daha çox ona görə ki, başsız qalmalıdırlar, həm də onun yanına keçmək məsləhət vermişdir. Cəbrayılın bəyləri göndərilmiş adamlara cavab vermişlər (ona görə də mənə öz yerimə qayıtmağımıza ümid bəsləyirdilər). Əgər gəlməsəm onda onlar mənsiz yaşaya bilməzlər. O taya keçmək fikrinə düşdülər. Həmin göndərilmiş adamları bu cavabla Bəzörgün yanına qaytarmışlar. Nə üçün həmin adamları tutmayıblar-bunun ardınca mənə deməyə icazə verəcəksiniz. Onda mən baş komandanın əmrini yerinə yetirədim, çünki o, Bəzörgün adamlarının hər bir yerdə tutmağı ciddi qadağan etmişdir. Bir də onun Qaradağa getdiyini, bura qoşun gətirmək niyyətində olduğunu və buradan Arzun o biri tərəfinə

keçdiyini sizin adamlar vasitəsilə öyrəndiyimiz Həsən xan haqqında bir daha sizi məlumatlandırırım. Mən onun bütün obalarının dağıdılmasına endirmişəm. Axırda da sizi xəbərdar edəblər ki, Həsən xan düşmənlə məktublaşır, onların bir neçə adamın öldürüb və atlarını alıb, onun özünü isə yaralayblar. Həm də öz ailəsi ilə Qaradağda olan Kələntorluğlu barədə və on gündən artıq Hacı Məhəmməd xanın yanında yaşayan Əlipənah bəy haqqında yazıb mühakimə edirsiniz. İndiki çapqınçılıqda onun adamları bələdçi olublar. Lakin o, iyirmi atlı ilə Qaradağa necə gedib? Çünki Hacı Məhəmməd xanın çoxlu gizli danışığı olması səbəbinə görə onunla gizli söhbət aparmaq mümkün deyil. Əlipənah bəy Qaradağa gedəndə və geri buraya qayıdanda təxminən on gün çəkib, həm necə ola bilər ki, orda bunlardan çox ola bilərsiniz. Ən yaxşısı budur ki, mən Şuşa qalasına gələndə onda Əlipənah bəyi də özümlə gətirəcəyəm. Əgər sizə elə gəlsə ki, həqiqətən, o, on gündən artıq Hacı Məhəmməd xanın yanında yaşayıb, onda mən onu Sibirə sürgünə göndərəcəyəm. Nəhayət, mən bir də ona görə təəcüblənirəm ki, guya, təbəçiliyimdə olanlar məndən qaçır. Bu, ədalətsizlikdir. Lakin Mehdiqulu xana gəldikdə isə heç nə demirəm. Haqiqətən, kimin təbəələrindən qaçırlar. Yəni öz təbəçiliyində olanlar Fətəli sultan, Pənahəli sultan, Sisyvan, Bərgüşad, Cavandur sakinləri ilə birlikdə xanın bacısı oğlu Xanşahım bəy, Hümət bəy, İbrahim xanın nəvələri. Mənim tabeliyimdə olanlardan isə heç kəs qaçmayıb. Ona görə də bunun yalnız nifrətindən başqa, heç bir baş vermədiyini güman edirəm. Və bundan sonra bu cür şeylərə inanmamağı sizdən xahiş edirəm.

***

Cəfərqulu ağa Tiflisə yola salındı. Əl-qolu çataqlananda yalvar-yaxar etdi ki, məni qolubağlı rəiyyətlərimin içərisindən aparmayın. Hara istəsəniz getməyə hazırım. Zəmin kimi ev adamlarımı verirəm. Cəfərqulu ağanın yalvarışlarına fikir verməyib, qollarını çatdılar. Dəstə Tərtər çayına çatanda ağa xən-

cərinin alt bıçağı ilə əllərini çözdü. Sonra atın cilovunu kəsdi. Arxasında aylaşan askəri yerə atıb, atı sürüb, aradan çıxdı. Markiz Pauluççinin Bakriyə gələcəyini öyrənib, atının başını Şirvana çevirdi. Şirvan hakimi Mustafa xan Xançobanlı Cəfərqulu xanı sınırlarından buraxmadı. Elə bu zaman Abbas Mirzənin məktubu yetişdi. İran şahının vəliəhdi yazmışdı ki, mən sənin xilasın üçün qışın oğlan çağında İrandan bir ağır qoşun gətirmişəm. Sən də yenidən kafirlərə pənahlanmaq istəyirsən. Əlacı kəsilən Cəfərqulu ağa atını İrana dəhşətləndirdi...

Cəfərqulu ağa 1812-ci ildə İrana keçmişdi. Onun İrana keçdiyini eşidən Qarabağ elləri hərəkətə gəldilər. Arazdan Goran çayınadək Qarabağ torpağı boş qaldı.

Abbas Mirzə Cəfərqulu ağaya xan ünvanı verib Qarabağ hakim təyin etdi. Abbasqulu ağa Bakıxanov bu barədə yazır: «Həmin ilin axırında, İrana tərəfdar olması qəti zənn edilən polkovnik Cəfərqulu ağa Məhəmməd Həsən ağa oğlu həbsə alınıb, ruslardan bir dəstə piyada və bir neçə nəfər kazakla Tiflisə göndərildi. Tərtər çayından keçərkən, Cəfərqulu ağa atının cilovunu saldatın əlindən qapdı, üzli ilə bərabər atın sağrısında oturan o biri saldatı suya salaraq, Cəbrayılı elinin arasına qaçdı. Bu xəbər Naibüssəltənaya çatdı kimi Qarabağa gəldi. Əmir xan Qacarı, Cəfərqulu ağa ilə Cəbrayılı elini və Qarabağın sair elatını köçürməyə məmur etdi. Özü isə, toxpaxana və sərbazla Sultanbud səngəri üzərinə gəldi. Burada qarabağlı Mehdiqulu xanla bir rus batalyonu var idi. Bunları məğlub edib bir çoxunu öldürdü və sağ qalanlarını əsir aldı. Mehdiqulu xan isə qaçıb qurtardı.

Əmir xan və Cəfərqulu ağa beş-altı min ailəni Arazdan keçirib, Naibüssəltənə ilə birləşdilər. Naibüssəltənə Qarabağ elatını yərbəyer edib, Qaradağ kəndlərinin hökumətini xanlıq ləqəbilə Cəfərqulu ağaya verdi. Özü də Təbrizə qayıtdı»²⁶⁴.

Cəfərqulu xan Əhər şəhərində böyük bazar tikdirmişdi. Həmin tikili «Cəfərquluxan bazarı» adlanır.

Abbas Mirzə onun ətrafında olan Qarabağ ellərinə Qara-

dağda yurd vermişdir.

Cəfərqulu xan 1815-ci ildə Qarabağa qayıdır. Sakit-səssiz öz mülkünü idarə edir. Lakin bu sakit yaşam tarzi uzun sürmür. Mehdiqulu xan 1822-ci ildə İrana qaçır. 1823-cü ildə general A.P.Yermolov Cəfərqulu xanı oğlu ilə birlikdə Simbirskə sür-gün edir.

1824-cü ildə çar Cəfərqulu xana Sankt-Peterburqda yaşamağa icazə verir.

İmperiyanın paytaxtında yerləşən Cəfərqulu xan darıxmağa başlayır. Vətəndən gələn xəbərlər ürəyini sıxır. General V.Q.Madatov anası Xeyrənnisə bəyimın torpağını ələ keçirirdi. Cəfərqulu xan çara diləkcə yazıb vəziyyəti bildirir. Çar xana vətəndə yaşamağa izn verir.

Cəfərqulu xan 1829-cu ildə Qarabağa döndür. Torpaqlarını əlində cəmləyib şad-şalayın yaşayır. Onun sarayı mürtəblərin, müğənnilərin, yazarların və pəhləvanların yığınağı olardı.

Cəfərqulu xanın Məşədi Nəbat və Seyid Həsən adlı pəhləvanlarının arxası yerə dəyməmişdi. Mirzə Xosrov Axundova dirsəklənib bir əhvalatı ortaya gətirək.

Bir dəfə qüvvətli bir pəhləvan Şuşaya, Cəfərqulu xanın yanına gəlir. Meydan hazırlanandan pəhləvan gələmə fənninə aid bir çox üsullar göstərdikdən sonra xan onu otağa aparır. Yeyib-İçdikdən sonra Cəfərqulu xan həmin pəhləvana xeyli gümüş pul bağışlayır. Pəhləvan pulu götürüb iki barmağını arasına alıb barmağını pula çəkərək pulun sikkəsini forən aparır və Cəfərqulu xanın qarşısında yerə ataraq deyir:

- Məhtərəm xan, mənə siz nə üçün sikkəsi getmiş sürtük pul verirsiniz? Belə sürtük pulları xərcləmək olmaz. Xahiş edirəm mənə təmiz, sürtülməmiş pul verəsiniz.

Cəfərqulu xan pulu götürür, nökrə çağırır ona belə tapşırıq verir:

- Babadan qalmış məcmeyini buraya gətir.

Nökrə forən əmri icra edərək məcmeyini gətirir.

Cəfərqulu xan pəhləvana mürtəcətlə deyir:

- Əgər bu məcmeyini kağız kimi büksən, məcmeyinin içi dolusu sənə pul verərəm.

Pəhləvan məcmeyini əlinə götürüb nə qədər çalışırsa bükə bilmir. Cəfərqulu xan məcmeyini onun əlindən alıb mis məcmeyini kağız kimi bükməyə başlayır. Pəhləvan xanın belə qüvvətli olmasına heyran qalır və oradan durub tezəcə gedir.

***

1831-ci ildə Cəfərqulu xan Qarabağ atlı alayının raisi təyin edilir.

1838-ci ildə Cəfərqulu xan Sarıcalı-Cavanşirlə Əbdüləziz bəy Əbdürrəhmanbəyli arasında oba üstündə dartsıma düşdü. Hər ikisi Əbdürrəhmanbəyli obasının ziyəliyi iddiasında idi. Barışdırıcı məhkəmə işi şəraətə hall etmək üçün dini məhkəməyə qazının üstünə yolladı. Qazi iş aşırımayınca, 1838-ci ilin aprel ayının 22-də barışdırıcı məhkəmə yenidən məsələyə qarışdı. Şahidlər çağırıldı. Şahidlər Qarabağın adlı-sanı, sayılan bəylərindən Nəsir sultan Həsən sultan oğlu Püsyən, Nəcəfqulu bəy, Mehdi bəy, Mirzəli bəy, Əhməd bəy, mirza Yusif bəy, Haqverdi bəy, İskəndər bəy hamısı bir ağızdan Əbdüləziz bəy və qardeşlərinin hüququnu təsdiqlədilər.

1866-cı ildə Cəfərqulu xanın və Paşa ağa Məhəmmədqasım ağa oğlunun arasında Horadiz və Dördçinar kəndlərinin sərhəddinə görə məhkəməsi oldu.

Qarğabazar kəndinə görə isə Mirzə Camal bəy Vəzirovun övladları ilə çəkişirdi.

***

General-Mayor Cəfərqulu Ağa Cavanşirin rəyi

Qafqaz canişinliyinin baş idarəsindən mənə verilən 135 nömrəli bildirişə görə, rəy verməyi özümə şərafət bilirəm ki, Qarğabazar kəndində yerləşən 2 ailənin yaşadığı torpaq mənim irsi mülkümdür. Bununla bağlı Şuşa qəza idarəsində Mirzə Ca-

malın vərasələri ilə mübahisə edirəm. Bu iş yaxşı sonluqla bitir və torpaqlardan gəlir götürəcəyimə icazə verəcəklər.

Mənim bu torpaqlara aid heç bir sənədım yoxdur və ola bilməzdi. Ona görə ki, bu torpaqlar mənə atamdan, Qarabağ əyalətinin sabiq vəliəhdi general-mayor Məhəmməd Həsən ağadan qalıb.

12 iyul 1866-cı il, Şuşa şəhəri.

***

Cəfərqulu xan Qarabağın ən böyük mülkədarlarından biri idi. Mahallarda yüzə yaxın oba və kəndləri vardı.

Mülkləri: Aranzəmin, Əylisli, Doyran, Babi, Padar, Horadiz, Sərkərli, Horovlu, Maralyan, Banazur, Mülkədərə-Zərdəxaç, Daşkəsən kəndləri, Babi-Namazalılar, Baharlı, Bayramalı sərkar, Bayramlələli, Hacılı-Qasimbəy, Hacılı-Müstəcəb, İsmayıldarğalı, Hacıməmməd-Muğanlı, Tökü-Kərbəlayı İsməd, Rza sərkar, İmamverdi bəyli, Molla Məhərrəm sərkar, Mirzə Nağılı, Qazaxlar, Zülfüqarlı, Novruzəlilər, Kürdmahmudlu, Mollalar, Mustafa sərkarlı, Xəlifəli, İmaməli-Xudaverdi, İsmayılı, Allahverdi Məhərrəm oğlu, Əmiraslan bəyli, Sarvanlar, Şamsilər, Minaxur-Hüseyn bəyli.

Cəfərqulu xan 1850-ci ildə general-mayor rütbəsi almışdı. «Qarabağın vəliəhdi» brilyant işləməli qızıl medal (1805-ci il), «İgidliyə görə» yazılı qızıl işləməli qılınc (1807-ci il), 2-ci dərəcəli «Müqəddəs Anna» (1850-ci il), 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir» (1859-cü il), 1-ci dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» (1861-ci il) ordenləri ilə təltif edilmişdi.

Cəfərqulu xan 1867-ci ildə vəfat edib, ailə gorgahları İmaredə dəfn olunub.

Cəfərqulu xanın erməni Tuni bəyin qızı Əcayibnisə xanımdan Abdulla paşa, Kərim ağa, Minaxurlu Hüseynqulu bəyin qızı Yetər xanımdan Hidayət ağa adlı oğulları vardı.

İbrahimxəlil xan Cavanşir

Cəfərqulu xan Cavanşir

Qacar Feyzulla Mirzə
Səfi xan

Nerimanbəyov Mehdiqulu bəy
(Ağdamın Ətyəmzəli kəndindən)

Cəfərqulu xan Nəva

Mehdiqulu xan Usmiyev

Qacar Kamran mirzə

Əhməd bəy Cavanşir

Qacar Bəhmən mirzə Qaplan
ağa Məhəmmədali mirzə

Qacar Rzaqulu mirzə

Qacar Əmənulla

Qacar Şahrux mirzə

Qacar Əmir Kazım

Qacar Əliqulu

Qacar Xanbaba mirzə

Qacar Seyfulla

Qacar Əliqulu

Qacar Dərab

Əbdürrəhim bəy Vəzirov

Qacar Qulamşah mirzə

Fərəc bəy Ağaev

Aleksandr Rza-Qulu-Mirzə

Qacar Rzaqulu Mirzə (kiçik)

Qacar Firidun Mirzə
(1890-1920).

Hacı bəy Sultanov

Azad bəy Vəzirov

Zülfüqar bəy Bağırbəyov

Həsən bəy Cəfərov

Mehmandarov [I]

Məmməd bəy Əhmədbəyov

Həsənəli bəy Əskərxanov

İbrahim bəy Davatdarov

Rüstəmbəyov Rüstəm

Rüstəm Mirzəyev və digərləri

AXC-zabitləri

AXC-ordusunun zabiti

AXC-asqarları

AXC-zabitləri

AXC-zabiti

Şamil bəy Əsgərxanov

AXC-zabiti

AXC-zabitləri

Allahverdi bəy Ağayev

Atlı ordu

Vafangou

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

¹ Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. B., 2000; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, 3-cü c., B., 1998; Əliyev F., Əliyev U., Naxçıvan xanlığı (1747-1828), B., 1996; Очерки новой истории Ирана (XIX - нач. XX в), Москва, 1978.

² Mirzə Adigözəl bəy, Qarabağnamələr kitabı, Bakı, "Yazıçı", 1989.

³ Hacıyev Q. Barda şəhərinin tarixi (b.e.ə.III-b.e.XVIII əsri), - Bakı, 2000

⁴ Бақыханов А.А. Гюлистан-и-Ирам. -Баку, 1991.

⁵ Yenə orada

⁶ M.C.Qarabaği Qarabağ tarixi. Bakı, 1959, s.159; Məmmədov N. Azərbaycanın Xankəndi şəhərinin tarixi. B., 2011.

⁷ Трактат между Карабахским ханом и Российской империей о переходе Ханства под власть России от 14 мая 1805 года. - Баку, 1992.

Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г. Санкт-Петербург, 1869, ч. II.

⁹ Mirzə Samal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi. Tərcümə F.Babayevindir //Qarabağnamələr, birinci kitab. Bakı, 1989, s.104-148

¹⁰ Yenə orada

¹¹ Мамедов И. Депортация азербайджанцев из Армении...

¹² Yenə orada

¹³ Акты Кавказской археографической комиссии (АКАК). Архив Главного управления наместника Кавказского, т.5, док. 696

¹⁴ Присоединение восточный Армении к России. Ереван, 1972, 560-562

¹⁵ Yenə orada

¹⁶ Şükürov K.K. Kürəkçay müqaviləsi: əsas müddəaları, həyata keçirilməsi və ləğvinin nəticələri. // QAT "Qarabağ dünün, bugün, sabah" IV elmi-paktik konfransın materialları, Bakı, 2005.

- ¹⁷ Yənə orada
- ¹⁸ Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər Azərbaycan, ingilis, fransız, ərəb, alman və rus dillərində). Bakı, Təhsil, 2005, 380 s., s.31
- ¹⁹ ASE. X cild. Bakı, 1987, s.49; Məmmədov N.Azərbaycanın Xankəndi şəhərinin tarixi. B., 2011.
- ²⁰ MDTA, fond 91, iş 78, vər. 268
- ²¹ Qarabağnamələr, 1-ci kitab, Bakı, «Yazıçı», 2001, s.
- ²² AMDTA, fond 69, siyahı 1.
- ²³ Yənə orada
- ²⁴ Yənə orada
- ²⁵ Иваненко В.И. Гратданское управление Закавказским краем от присоединения Грузии до наместничества великого князя Михаила Николаевича. Тифлис, 1901г.
2. АКАК, т. VII док. 372.
3. АКАК, т. VIII, с. 50-74.
4. АКАК, т. IX, док. 534, с. 217.
5. АКАК, т. VII, док. 33.
6. АКАК, т. IX, док. 217.
7. АКАК, т. IX, док. 534.
8. Второе полное собрание Законов. Т. XXII, № 21826
- ²⁶ АКАК, IV с., sənəd 1075.
- ²⁷ Вах: General Yermolovun çara yazdığı 1827-ci il 12, 20 və 26 yanvar tarixli raportlar АКАК, с. VI, h. II, sənəd 703-705, s. 387-389.
- ²⁸ Ушаков. История военных действий в Азиатской Турции в 1828-1829 годах, СПб, часть I, с. 361.
- ²⁹ Yənə orada
- ³⁰ Yənə orada
- ³¹ Yənə orada
- ³² Yənə orada
- ³³ Yənə orada
- ³⁴ Yənə orada
- ³⁵ Yənə orada
- ³⁶ Военная энциклопедия Сытина, часть 1, 16; Габаев Г.С. Роспись русским полкам 1812 года. Киев, 1912; Шенк

В. К. Гренадерские и пехотные полки. Справочная книжка императорской Главной квартиры. СПб., 1909; Энциклопедия военных и морских наук // Под редакцией Г.А.Леера. Т. I-VIII. СПб., 1883-1895

- ³⁷ Военная энциклопедия Сытина, часть 1, 16
- ³⁸ Yənə orada
- ³⁹ Yənə orada
- ⁴⁰ Потто В. Первые добробольцы Карабаха в эпоху волнения русского владычества. Тифлис, 1902.
- ⁴¹ Энциклопедия военных и морских наук // Под редакцией Г.А.Леера. Т. I-VIII. СПб., 1883-1895
- ⁴² Yənə orada
- ⁴³ Qasımov M., Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər), 3 hissədə. h.1-2, B., 2000, 2001; yənə onun, Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi, 2 hissədə, h.1 (1918-1945-ci illər), B., 2003; Бовыкин В.И. Из истории возникновения первой мировой войны. М., 1972; История первой мировой войны 1914-1918, в 2 -х томах (под ред. И.И.Ростунова), М., 1975; Феу С., Происхождение мировой войны, т. 1-2, М., 1934.
- ⁴⁴ Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), Bakı, 1998.
- ⁴⁵ Елизаветпольская губерния // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). - СПб.: 1890-1907; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.1-2, Bakı, 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Azərbaycanında sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917-1918-ci illər. Bakı, 1960; Gəncə (tarixi oçerkl), B., 1994; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), Bakı, 1998.
- ⁴⁶ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parliament (stenoqrafik hesabatlar), c.1-2, Bakı, 1998
- ⁴⁷ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parliament (stenoqrafik hesabatlar), c.1-2, B., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c. 5, B., 2001; Paşayev A. Qarabağ bölgəsində erməni vəhşilikləri // Açılmamış səhifələrin izi ilə. B., 2001; Kəçərli T., Qarabağ, B., 2002; Musayev L. Xosrov bəy Sultanov Dağlıq Qarabağ

münaqişəsinin həlli haqqında, "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" kitabında, Bakı, 2002; Azərbaycanın Demokratik Respublika (1918-1920). Qanunvericilik aktları (sənədli toplusu), Bakı, Azərbaycan Demokratik Respublika. Xarici siyasət (sənədlər və materiallar), Bakı, 1998. Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920). Qanunvericilik aktları (sənədli toplusu), B., 1998; İstoriya Azərbaycanı qanunvericilik və publikasiyalar, B., 1990.

⁴⁸ Həsənlı C. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Yaradılardan Rusiya işğalına qədər (1918-1920). -Ankara, 1998.

⁴⁹ Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920), Qanunvericilik aktları (sənədli toplusu), Bakı, 1998; Paşayev A. Qarabağ bölgəsində erməni vətəndaşları // Açıqlanmış sənədlərin izi ilə. Bakı, 2001; Vəlixanlı N. 31 mart - azərbaycanlıların soyqırımı günüdür, "İpək yolu" jurnalı, 1998, №2; Azərbaycan belgələrində erməni sorunu (1918-1920), Ankara, 2001.

⁵⁰ Yəndə orada

⁵¹ Yəndə orada.

⁵² Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920), Qanunvericilik aktları (sənədli toplusu), Bakı, 1998; Azərbaycan Cümhuriyyəti, B., 1998; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), Bakı, 1998.

⁵³ Paşayev A. Qarabağ bölgəsində erməni vətəndaşları // Qarabağ bölgəsində erməni vətəndaşları // Açıqlanmış sənədlərin izi ilə. Bakı 2001, s.267-292

⁵⁴ Салех Бей. Армянство. Баку, ЭЛМ, 1994, 440 с., с.19

⁵⁵ Bristol War Diary. 14 avqust 1992, US 867.000/1540, 14 Avqust 1992, US 867.000/1540

⁵⁶ Hovannissian R. The republik of Armenia. Los Anjelos. vol. 2, p.450., vol. 2, p.450

⁵⁷ Исторические записки. Москва, 1938, с.79-107.

⁵⁸ Süleymanov M. Azərbaycan Ordusu (1918-1920). - Bakı, 1999

⁵⁹ Süleymanov M. Nuri paşa (sənədli qeydlər). -Bakı, "Nurlan" NPM, 2008, 216 s.

⁶⁰ Həsənlı C. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Yaradılardan Rusiya işğalına qədər (1918-1920). -Ankara, 1998

⁶¹ Süleymanov M. Nuri paşa (sənədli qeydlər). -Bakı, "Nurlan" NPM, 2008, 216 s.

⁶² Yəndə orada.

⁶³ İmanov V. Azərbaycan-Osmanlı münasibətləri (1918). -İstanbul, 2006.

⁶⁴ AR DSPİHA, fond 27, siyahı 2, iş 54, vər. 43-44

⁶⁵ Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər Azərbaycan, ingilis, fransız, ərəb, alman və rus dillərində). Bakı, Təhsil, 2005, 380 s.

⁶⁶ Həsənlı C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). -Bakı, 1993.

⁶⁷ Paşayev A. Kəçürülmə. -Bakı, 1995

⁶⁸ Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920). Armenia, B., 1998; Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1998; Süleymanov M. Azərbaycan ordusu (1918-1920). Bakı, 1998

⁶⁹ Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.6, Bakı, 2000; Qaffarov T., Azərbaycan tarixi. 1920-1991. Bakı, 1999; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920). Bakı, 1998.

⁷⁰ Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920). Bakı, 1998.

⁷¹ Çingizli Ə. Sərəcalılar. Bakı, "Suşa", 2011; Çingizli Ə. İbrahimxəlil xan Cavanşir, "Soy" dərgisi, 6 (26) 2009, səh.47-53.

⁷² Qarabağnamələr. 2-ci kitab. Gös. əsər. s. 25.

⁷³ Qarabağnamələr. 1-ci kitab. Gös. əsər. s. 122-123

⁷⁴ Qarabağnamələr. 1-ci kitab. Gös. əsər. s. 126.

⁷⁵ Mustafazadə T. Qarabağ xanlığı. Bakı, Sabah, 2010; Çingizli Ə. Qarabağ xanlığı. Bakı, Mütərcim, 2011.

⁷⁶ Traktat mejdı Karabaxskim xanom i Rossiyskoy imperiei o perexode xanstva pod vlastı Rossii ot 14 maı 1805 qoda. 6-cı maddə.

⁷⁷ АКАК, т. VIII, с. 50-74

⁷⁸ Qarabağnamələr, 2-ci kitab, Bakı, Yazıçı, 1991, s.236

⁷⁹ Yəndə orada

⁸⁰ Mir Mehdi Xəzani //Qarabağnamələr, 2-ci kitab, Bakı, Yazıçı, 1991

⁸¹ Mirzə Məhəmmədsadiq Mərvəzi. Ahangi-siruse tarixə-cəngha-ge -İran və Rus, Tehran, 1333, s.412

⁸² Mirzə Yusif Qarabaği, Qarabağnamələr

- ⁸³ Əminə Pakrəvan. Abbas Mirzə. Bakı, "Qanun", 2008.
- ⁸⁴ Qarabağnamələr. I kitab, Bakı, "Yazıçı", 1989.
- ⁸⁵ Qarabağnamələr. I kitab, Bakı, Yazıçı, 1989. Çingizozlu Ə. Behbudovlar. Bakı, "Mütərcim" 2008. Çingizozlu Ə. Sarıcalılar. Bakı, "Şuşa", 2011.
- ⁸⁶ Qarabağnamələr, 2-ci kitab, s. 163.
- ⁸⁷ Qarabağnamələr. I kitab, Bakı, Yazıçı, 1989; Çingizozlu Ə. Sarıcalılar, Bakı, "Şuşa", 2011; Çingizozlu Ə. Məhəmmədhasən ağanın soy költüyü, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2003, №2, səh.3-13.
- ⁸⁸ Qarabağnamələr. 2-ci kitab. Bakı, «Yazıçı», 1991, s. 143-144..
- ⁸⁹ Qarabağnamələr. 1-ci kitab. Bakı, «Yazıçı», 1989, s. 129.
- ⁹⁰ Baharlı. Əhvalatı Qarabağ//Qarabağnamələr, 2-ci kitab, Bakı, Yazıçı, 1991, s. 161-162.
- ⁹¹ Nəvvab M.M. 1905–1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, Şuşa, 1993
- ⁹² MDTA, fond 130, iş 1, saxlama vahidi 35, s.122-122 b.
- ⁹³ Çingizozlu Ə. Sarıcalılar. Bakı, "Şuşa", 2011; Qasım bəy Kəbirinin tələmələri, Bakı, "Soy" dərgisi, 9 (29), 2009.
- ⁹⁴ MDTA, f.73, siyahı 1, iş 1, saxlama vahidi 6, vərəqlər 10-16, 33.
- ⁹⁵ MDTA, f.73, siyahı 1, iş 9, saxlama vahidi 6, vərəq 47.
- ⁹⁶ Yənə orada.
- ⁹⁷ Rzaqulu xan Hidayət*
- ⁹⁸ Yənə orada
- ⁹⁹ AKAK, 1-7 tt. Tiflis, 1866-1878
- ¹⁰⁰ Yənə orada
- ¹⁰¹ Yənə orada
- ¹⁰² Mirzə Məhəmmədsadiq Mərvəzi, AKAK, t. IX, dok. 534. c.
- 217
- ¹⁰³ Yənə orada
- ¹⁰⁴ Ермолов, Дибичи Паскевич. 1826-1827 // Русская старина, № 5. Москва 1872
- ¹⁰⁵ Mirzə Məhəmmədsadiq Mərvəzi, AKAK, t. IX, dok. 534. c.
- 217
- ¹⁰⁶ Ермолов, Дибичи Паскевич. 1826-1827 // Русская старина, № 5. М. 1872
- ¹⁰⁷ MDTA, Mehdiqulu xan Qarabağlının fondu

- ¹⁰⁸ Çingizozlu Ə. Kövrül bəy Kəbirinin tələmələri, Bakı, "Soy" dərgisi, 9(29), 2009.
- ¹⁰⁹ Çingizozlu Ə. Kəbirli soyu, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2007, №2, səh.13-28
- ¹¹⁰ Ибрагимбеули Х.-М. Страницы истории боевого содружества русского и Кавказских народов (1853-1856 гг.). Баку, 1970, с.111.
- ¹¹¹ Çingizozlu Ə. Sarıcalılar. Bakı, "Şuşa", 2011.
- ¹¹² Qarabağnamələr. 1-ci kitab. Bakı, Yazıçı. 1989, s. 139.
- ¹¹³ Çingizozlu Ə. Qalaboyovlar. Azərbaycan Tarixi Şəcərə cəmiyyətinin xəbərləri, 4-cü buraxılış, səh.7-16.
- ¹¹⁴ Qarabağnamələr. 1-ci kitab. Bakı, Yazıçı. 1989, s. 139; Çingizozlu Ə. Məhəmmədhasən ağanın soy költüyü, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2003, №2, səh.3-13.
- ¹¹⁵ Qarabağnamələr. 1-ci kitab. Bakı, «Yazıçı». 1989, s. s. 66..
- ¹¹⁶ Çingizozlu Ə. Sarıcalılar, Bakı, "Şuşa", 2011.; Çingizozlu Ə. Məhəmmədhasən ağanın soy költüyü, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2003, №2, səh.3-13.
- ¹¹⁷ Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края, Баку, «Озан», 1999, ст. 44.
- ¹¹⁸ Bax: Qarabağnamələr. 2-ci kitab. Bakı, «Yazıçı», 1991, s. 190.
- ¹¹⁹ Bax: Qarabağnamələr, 2-ci kitab, Bakı, «Yazıçı», 1991, s. 66.
- ¹²⁰ Bax: Qarabağnamələr, 2-ci kitab, Bakı, «Yazıçı», 1991, s. 65.
- ¹²¹ Bax: Qarabağnamələr, 2-ci kitab, Bakı, «Yazıçı», 1991, s.66.
- ¹²² Bax: Ə. Pakrəvan, Abbas Mirzə, Bakı, «Qanun», 2007, s..103.
- ¹²³ Bax: Qarabağnamələr. 1-ci kitab. Bakı, 1989, s. 96-97.
- ¹²⁴ Bax: Qarabağnamələr. 1-ci kitab. Bakı, «Yazıçı», 1989, s. 99.
- ¹²⁵ Çingizozlu Ə. "Behbudovlar", Bakı, "Mütərcim" 2008.
- ¹²⁶ Bax: Qarabağnamələr. 1-ci kitab. Gös. əsər. s. 96-97. Çingizozlu Ə. Hacıllılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
- ¹²⁷ Çingizozlu Ə. Muğanlılar. Bakı, "Soy" dərgisinin xüsusi buraxılışı, 2008.
- ¹²⁸ Bax: Qarabağnamələr, 2-ci kitab, Bakı, Yazıçı, 1991, s. 67.
- ¹²⁹ MDTA, f.130, iş 1, saxlama vahidi 8; Çingizozlu Ə. Məhəmmədqasım ağa Sarıcalı-Cavanşir və tələmələri, ATŞC xəbərləri, VII buraxılış, 2010. Səh. 48-56.

- ¹³⁰ Çingizoglu Ə. Hacılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
- ¹³¹ Çingizoglu Ə. Muğanlılar, Bakı, "Soy" dərgisinin xüsusi buraxılışı, 2008.
- ¹³² Bax: Qarabağnamələr, 2-ci kitab, Bakı, «Yazıçı», 1991, s. 67.
- ¹³³ МДТА, f.130, iş 1, saxlama vahidi 8.
- ¹³⁴ Çingizoglu Ə. Muğanlılar, Bakı, "Soy" dərgisinin xüsusi buraxılışı, 2008.
- ¹³⁵ Qarabağnamələr, 2-ci kitab, «Yazıçı», 1991.
- ¹³⁶ The Crimean war. Londra: Sphere Books, 1971
- ¹³⁷ Nəvvab M.M. Təzkireyi-Nəvvab. Bakı, «Azərbaycan», 1998, s. 77.
- ¹³⁸ Çingizoglu Ə. Uğurlu bəyin uruğu, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2008, №8, səh.9-14.
- ¹³⁹ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1436. Л. 165-166.
- ¹⁴⁰ Çingizoglu Ə. Sarıcalılar, Bakı, "Şuşa", 2011.
- ¹⁴¹ Çingizoglu Ə. Qəlbın harısı, Bakı, "Şuşa", 2009.
- ¹⁴² РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 467. Л. 66 об. - 67
- ¹⁴³ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 119. Л. 101 об. - 102.
- ¹⁴⁴ Çingizoglu Ə. Kəçərililər (Kəçərilinskilər), «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2009, №, səh.19-38.
- ¹⁴⁵ Çingizoglu Ə. Hüseynbəylilər tayfası, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2008, №9, səh.35-42; Məmmədov B. Qarabağın bənzər adamları, Bakı, Yazıçı, 1992, s.100.
- ¹⁴⁶ Çingizoglu Ə. Təhirovlar (Rəfibəyovlar), «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2008, №9, səh.12-18.
- ¹⁴⁷ Çingizoglu Ə. Hacılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
- ¹⁴⁸ Çingizoglu Ə. Püsyən eli, Bakı, "Elm", 2011.
- ¹⁴⁹ Yənə orada.
- ¹⁵⁰ Yənə orada.
- ¹⁵¹ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1416. Л. 12-13.
- ¹⁵² РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1040. Л. 33-34.
- ¹⁵³ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1040. Л. 35.
- ¹⁵⁴ The Crimean war. Londra: Sphere Books, 1971; Çingizoglu Ə. Mirzayevlər, "Soy" dərgisi, 8 (16), Bakı, 2008, səh.17-27.

- ¹⁵⁵ Çingizoglu Ə. Mehmandarovlar, Azərbaycan Tarixi Şəərə cəmiyyətinin xəbərləri, 3-cü buraxılış, s.42-49
- ¹⁵⁶ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1436. Л. 175-176.
- ¹⁵⁷ Nəvvab M.M. Təzkireyi-Nəvvab. Bakı, «Azərbaycan», 1998, s. 77. Çingizoglu Ə. Hacılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
- ¹⁵⁸ Bax: Ş.Məhərrəmov. Qarabağda bir kənd var: Əfətli. Bakı, "Şuşa", 2001, səh.28.
- ¹⁵⁹ Çingizoglu Ə. Hacılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
- ¹⁶⁰ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1265. Л. 51-52.
- ¹⁶¹ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1416. Л. 16-17.
- ¹⁶² МДТА, фонд 43
- ¹⁶³ Çingizoglu Ə. Sarıcalılar, Bakı, "Şuşa", 2011.
- ¹⁶⁴ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1436. Л. 165-166.
- ¹⁶⁵ Çingizoglu Ə. Uğurlu bəyin uruğu, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2008, №8, səh.9-14.
- ¹⁶⁶ Список генералов по старшинству. Составлен по 15.04.1914. Петроград, 1914; Волков С.В. Генералитет Российской империи: Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II, в 2-х т. Центрполиграф: Москва; Çingizoglu Ə. Kövrül bəy Kəbirinin tövəmələri, Bakı, "Soy" dərgisi, 9(29), 2009.
- ¹⁶⁷ Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsləman davası, Bakı, 1993; Çingizoglu Ə. Behbudovlar, Bakı, "Mütərcim" 2008.
- ¹⁶⁸ Çingizoglu Ə. Sarıcalılar, Bakı, "Şuşa", 2011.
- ¹⁶⁹ Yənə orada.
- ¹⁷⁰ Heydərov N. Zəngəzur dağlarında. Bakı, 1989, s. 33-35.
- ¹⁷¹ Nəzirli Ş. Arxivlərin sirri açılır. Bakı, 1999; Каджар Ч. Каджар. Баку, 2001
- ¹⁷² РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 467. Л. 66 об. - 67; Kərimova T. Azərbaycan qəzeti, 10 Aprel 2006.
- ¹⁷³ Çingizoglu Ə. Məhəmmədqasım ağa Sarıcalı-Cavanşir və tövəmələri, АТŞС xəbərləri, Bakı, 2010. Səh. 48-56.
- ¹⁷⁴ Çingizoglu Ə. Sarıcalılar, Bakı, "Şuşa", 2011.
- ¹⁷⁵ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 119. Л. 101 об. - 102.
- ¹⁷⁶ Çingizoglu Ə. Sarıcalılar, Bakı, "Şuşa", 2011.

- ¹⁷⁷ Çingizozlu Ə. Sarıcalılar, Bakı, "Şuşa", 2011. Çingizozlu Ə. Eyvaxanbəyovlar, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2003, №2, səh.19-24
- ¹⁷⁸ Çingizozlu Ə. İbrahimxəlil bəyin törəmələri, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2009, №4, səh.13-15.
- ¹⁷⁹ Çingizozlu Ə. Sarıcalılar, Bakı, "Şuşa", 2011.
- ¹⁸⁰ РГВИА. Ф. 970. Он. 1. Д. 409. Л. 154 об. – 155.
- ¹⁸¹ Мəmmədov В. Qarabağın bənzər adamları, Bakı, «Yazıçı», 1992, s.100.
- ¹⁸² Çingizozlu Ə. Təhirovlar (Rəfibəyovlar), «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2008, №9, səh.12-18.
- ¹⁸³ Çingizozlu Ə. Sarıcalılar, Bakı, "Şuşa", 2011.
- ¹⁸⁴ Çingizozlu Ə. Sarıcalılar, Bakı, "Şuşa", 2011. Çingizozlu Ə. Məhəmmədhasən ağanın soy kötyüü, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2003, №2, səh.3-13.
- ¹⁸⁵ Çingizozlu Ə. Kövrül bəy Kəbirinin törəmələri, Bakı, "Soy" dərgisi, 9(29), 2009.
- ¹⁸⁶ Çingizozlu Ə. Behbudovlar, Bakı, "Mütərcim" 2008.
- ¹⁸⁷ Çingizozlu Ə. Hacılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
- ¹⁸⁸ Çingizozlu Ə. Sarıcalılar, Bakı, "Şuşa", 2011. Çingizozlu Ə. Məhəmmədhasən ağanın soy kötyüü, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2003, №2, s.3-13.
- ¹⁸⁹ Çingizozlu Ə. Qalabəyovlar, Azərbaycan Tarixi Şəcərə cəmiyyətinin xəbərləri, 4-cü buraxılış, s.7-16.
- ¹⁹⁰ Nəvvab M.M. "1905-1906-cı illərdə erməni-müsləman davası", Bakı, "Şuşa" nəşriyyatı, 1993.
- ¹⁹¹ Məmməd Səid Ordubadi. Qanlı illər. Bakı, Maarif, 1991
- ¹⁹² Çingizozlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, Şuşa, 2008.
- ¹⁹³ РГВИА. Ф. 970. Он. 1. Д. 1416. Л. 12–13.
- ¹⁹⁴ РГВИА. Ф. 970. Он. 1. Д. 1040. Л. 33–34.
- ¹⁹⁵ РГВИА. Ф. 970. Он. 1. Д. 1040. Л. 35.
- ¹⁹⁶ Çingizozlu Ə. Hacılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
- ¹⁹⁷ Çingizozlu Ə. Mirzəyevlər, "Soy" dərgisi, 8 (16), Bakı, 2008, səh.17-27.
- ¹⁹⁸ Çingizozlu Ə. Mehmandarovlar, Azərbaycan Tarixi Şəcərə cəmiyyətinin xəbərləri, 3-cü buraxılış, s.42-49

- ¹⁹⁹ Çingizozlu Ə. Kövrül bəy Kəbirinin törəmələri, Bakı, "Soy" dərgisi, 9(29), 2009.
- ²⁰⁰ РГВИА. Ф. 970. Он. 1. Д. 1436. Л. 175-176.
- ²⁰¹ Çingizozlu Ə. Mirzəyevlər, "Soy" dərgisi, 8 (16), Bakı, 2008, s.17-27.
- ²⁰² Çingizozlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, Şuşa, 2008.
- ²⁰³ Çingizozlu Ə. Behbudovlar, Bakı, "Mütərcim" 2008.
- ²⁰⁴ Çingizozlu Ə. Qalabəyovlar, Azərbaycan Tarixi Şəcərə cəmiyyətinin xəbərləri, 4-cü buraxılış, səh.7-16.
- ²⁰⁵ Çingizozlu Ə. Qəlbin harayı, Bakı, "Şuşa", 2009.
- ²⁰⁶ Ü. Hacıbəyli, əsərləri
- ²⁰⁷ Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsləman davası, Bakı, 1993, s.
- ²⁰⁸ Çingizozlu Ə. Hacılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
- ²⁰⁹ Çingizozlu Ə. Kövrül bəy Kəbirinin törəmələri, Bakı, "Soy" dərgisi, 9(29), 2009.
- ²¹⁰ Bax: Ş. Məhərrəmov, Qarabağda bir kənd var: Əfətli, "Şuşa", 2001, səh.28.
- ²¹¹ Çingizozlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, Şuşa, 2008.
- ²¹² РГВИА. Ф. 970. Он. 1. Д. 1265. Л. 51–52.
- ²¹³ Çingizozlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, Şuşa, 2008.
- ²¹⁴ Yəndə orada
- ²¹⁵ РГВИА. Ф. 970. Он. 1. Д. 1416. Л. 16–17.
- ²¹⁶ МДТА, фонд 43
- ²¹⁷ Çingizozlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, Şuşa, 2008.
- ²¹⁸ Yəndə orada
- ²¹⁹ Çingizozlu Ə. Hüseynalı bəyin törəmələri, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2009, №2, səh.24-33.
- ²²⁰ РГВИА. Ф. 970. Он. 1. Д. 1436. Л. 177–178.
- ²²¹ Çingizozlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, Şuşa, 2008.
- ²²² Yəndə orada.
- ²²³ Yəndə orada.
- ²²⁴ Çingizozlu Ə. Mehmandarovlar, Azərbaycan Tarixi Şəcərə cəmiyyətinin xəbərləri, 3-cü buraxılış, səh.42-49.
- ²²⁵ Çingizozlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, Şuşa, 2008.
- ²²⁶ Yəndə orada

- 227 Yənə orada
 228 Yənə orada
 229 Yənə orada
 230 Çingizəoğlu Ə. Sərdarlı kəndi, Bakı, "Elnur-P", 2005.
 231 Çingizəoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, Şuşa, 2008.
 232 Çingizəoğlu Ə. Səfikürdlülər, Bakı, "Elm", 2005.
 233 Çingizəoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, Şuşa, 2008.
 234 Yənə orada
 235 Çingizəoğlu Ə. Hacıllılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri,
 2004.
 236 Список генералам по старшинству. Составлен по 15.04.1914. Петроград, 1914; Волков С.В. Генералитет Российской империи: Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II, в 2-х т. Центрполиграф: Москва, 2009; Çingizəoğlu Ə. Məhəmmədşan ağanın təcrübələri. Qayıbovlar və başqaları, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2005, №1, s.17-30.
 237 Çingizəoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, Şuşa, 2008.
 238 Çingizəoğlu Ə. Püsyən eli, Bakı, "Elm", 2011.
 239 Çingizəoğlu Ə. Hacıllılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri,
 2004.
 240 Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, Bakı, 1993.
 241 Çingizəoğlu Ə. Əhmədşəyovlar, "Soy" dərgisi, 1 (6), Bakı,
 2007.
 242 Çingizəoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, "Şuşa", 2008.
 243 Yənə orada
 244 Yənə orada
 245 Çingizəoğlu Ə. Hacıllılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
 246 Çingizəoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, "Şuşa", 2008.
 247 Nəzirli Ş. Azərbaycan generalı*
 248 Nəzirli Ş. Azərbaycan generalı*
 249 Çingizəoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, "Şuşa", 2008.
 250 Çingizəoğlu Ə. Hacıllılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri,
 2004.
 251 Çingizəoğlu Ə. Püsyən eli, Bakı, "Elm", 2011
 252 Heydərov N. Zəngəzur dağlarında, Bakı, 1989, səh. 33-35

- 253 Nəzirli Ş. Arxivlərin sirri açılır, B., 1999; Каджар Чингиз. Каджары. Б., 2001
 254 Çingizəoğlu Ə. Hacıllılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri,
 2004.
 255 Çingizəoğlu Ə. Qəlbin barayı, Bakı, "Şuşa", 2009.
 256 Çingizəoğlu Ə. Sarıcağlılar, Bakı, "Şuşa", 2011.
 257 Karimova T. AMEA-nın A.Bakışanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix elmləri namizədi, Azərbaycan qəzeti, 10 April 2006.
 258 Çingizəoğlu Ə. Püsyən eli, Bakı, "Elm", 2011
 259 Çingizəoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, "Şuşa", 2008.
 260 Çingizəoğlu Ə. Səfikürdlülər, Bakı, "Elm", 2005.
 261 Çingizəoğlu Ə. Püsyən eli, Bakı, "Elm", 2011
 262 Ковалевский П. И. Завоевание Кавказа Россией. (Исторический очерк), СПб., (без выходных данных).
 263 Ковалевский П.И. Завоевание Кавказа Россией. (Исторический очерк), СПб., (без выходных данных); Потто В. Первые добровольцы Карабаха в эпоху водворения русского владычества. Тифлис, 1902; Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе XVI-XIX вв. Москва, 1958

Mündəricat

Giriş	3
I Fəsil. Rusiya-İran müharibələri və Qarabağ	7
Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi Rusiya imperiyası tərkibində	14
Qarabağda çar ordusuna zabıt və əsgərlərin cəlb edilməsi, məafilər	22
Quba üsyanı	28
Süvari müsəlman alayları	29
Qarabağ atlı alayının döyüş tarixi	30
I Müsəlman Alayı (Qarabağ atlıalayı) Rusiya- Osmanlı müharibəsində	30
Qarabağ atlı alayının quruluşu	36
42-ci yeger polku	39
Zaqafqaziya atlı-müsəlman alayı	41
Alayın döyüş tarixi	42
Dikaya (vəhşi) diviziya	50
Qarabağlı zabıtlar Rusiya-Yapon müharibəsində	51
Leyb-qvardiyanın Qafqaz eskadronu	51
Qafqaz atlı briqadası	52
I Dünya Müharibəsi və onun nəticələri	52
Qarabağlı zabıtlar I Dünya müharibəsində	57
I Dünya müharibəsinə könüllü yazılan qarabağlılar	58
Yelizavetpol quberniyası	67
Qarabağ General-Qubernatorluğu	71
Şuşa qəzası	76
Cavanşir qəzası	77
Cəbrayıl qəzası	79
Zəngəzur qəzası	80

Azərbaycan ordusu	82
Tatar süvari alayı	89
Süvari diviziyası	90
Qarabağ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə	92
Qarabağlı zabıtların qatıldığı döyüşlər (Əsgəran döyüşü)	102
Əsgəran döyüşü	102
Qarabağ əməliyyatı	103
Qarabağ üsyanı	107
Tərtər üsyanı (1920-ci i)	109
Zəngəzur ekspedisiyası (1919-cu il)	109
Hərbi rütbələr	111
Qarabağda hərbi məktəblər	113
II Fəsil. Çar ordusu və axc-nin qarabağlı zabıtları.	115
Rəsmi rəylər və məktublar	299
Mənbə və ədəbiyyat	305

Çapa imzalanmışdır: 30.04.2012.

Formatı: 60x84 . Həcmi: 20 ç.v.

Sifariş 9. Tiraj 300.

«Təknur» MMC-nin mətbəəsində
hazır elektron variantdan çap olunmuşdur.

Mətbəənin direktoru: Ələkbər Məmmədov

Mətbəə kitabın məzmununa görə
heç bir cavabdehlik daşımır!

Telefon: 408-86-23

Qasım Əhəd oğlu Hacıyev

Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu "Qarabağ tarixi" şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktorudur.

Qasım Hacıyev, "Bərdə şəhərinin tarixi (b.e.ə. III əsr – b.e. XVIII əsri)", "Bərdə şəhəri. Coğrafi, siyasi və mədəni tarix", "Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti", "Vladimir Kazimirovun "Qarabağa sülh" arzusu və əsl niyyəti" monoqrafiyalarının, 80-dən artıq elmi məqalənin müəllifidir. O, Bakı, Dərbənd, Tbilisi, Moskva, Sankt-Peterburq, Novosibirsk, Kemerovo, Saxalin, Ankara, Van, Ərzurum, Tehran, Təbriz, Hələb, və s. şəhərlərdə keçirilən tarixə dair elmi konfranslarda və arxeoloji qazıntılarda iştirak etmişdir.

Ənvər Çingizoğlu

1962-ci ildə Qarabağda anadan olub. Bakı Dövlət Universitetini bitirib. Folklor, etnoqrafiyaya, genealogiyaya aid incələmələri və araşdırmaları ilə tanınır.

Ənvər Çingizoğlunun sənərisi arasında "Avşarlar", "Nida" adlı televiziya filmləri çəkilib.

O, "Qarabağın Aran ağzı-Arazbar", (Bakı, "Ozan", 1998), "Qarı yatan Qaradağ" (Bakı, "Ozan", 1998), "Sözün nübar çağından...", (Bakı, "Ozan", 1999), "Mollavələdlə kondi və mollavələdlilər" (Bakı, "Soy" sərəgisinin özəl nəşri, 2004), "Hacılılar" (Bakı, "Soy" sərəgisinin özəl nəşri, 2004), "Yük üstü çadırı, yük altı qatırı oba: Xudayarı" (Bakı, "Soy" sərəgisinin özəl nəşri, 2004), "Sordorli kondi" (Bakı, "Einur-P", 2005), "Səfikürdlülər" (Bakı, "Elm", 2005), "Memar Rixvan Qarabağlı" (Bakı, "Nurlan", 2007), "Qarabağın el və obaları" (Bakı, "Şuşa", 2007), "Aydınlıq içində", (Bakı, "Şuşa", 2007), "Qaradağlılar" (Bakı, "Şuşa", 2008), "Behbudovlar", "Muğanlılar", (Bakı, "Soy", 2008), "Qacarlar və qacar kondi", "Qarabağ xanlığı" (Bakı, mütərcim, 2011), "Avşarlar", "Qəlbın sarayı", "Morzilli kondi və morzillilər", "Şuşa şəhəri" (1750-1850), "Qədim-qayım Qarabağ", "Qarabağda sonot və sonotkarlar" (Bakı, Elm və təhsil, 2011) (R.Qarabağlı ilə birgə), silsilə kitabların müəllifidir. "Məhəmməd boy Aşıqın şerləri" (Bakı, "Şuşa", 2000) və "Rzaqulu boy Vəzirovun əsərləri" (Bakı, "Şuşa", 2005) kitablarının tərtibçisidir.